

BIBLIOTECA CRITICĂ

calistrat hogaş

INTERPRETAT DE:

OCTAV BOYER • G. CĂLINESCU • ȘERBAN
CIOCULESCU • CONST. CIOPRAGA •
POMFILIU CONSTANTINESCU • PAUL
CORNEA • OV. S. CROHMĂLNICEANU •
ILIE DAN • G. IBRĂILEANU • GEORGE
IVAȘCU • E. LOVINESCU • DUMITRU
MICU • I. NEGOÎTESCU • OVIDIU PAPA-
DIMA • LIVIU REBREANU • VLADIMIR
STREINU • AL. O. TEODOREANU • G. TO-
PÎRCEANU • TUDOR VIANU

cu o prefată și tabel cronologic

100024110101764

editura eminescu

„b i b l i o t e c a c r i t i c ă“

CALISTRAT HOGAȘ

Antologie, prefață, tabel cronologic
și bibliografie
de
JANA BALACCIU

e d i t u r a e m i n e s c u

CALISTRAT HOGAȘ — UN „MINOR MARE“ ?

Referindu-se la relația dintre opera literară și biografia creatorului ei, René Wellek și Austin Warren¹ semnalau ca deosebit de importante două probleme de biografie literară: „Este oare îndreptățit biograful să folosească în munca lui mărturia operelor literare? Sînt într-adevăr utile și importante pentru înțelegerea operei înseși rezultatele biografiei literare?“

Cazul Hogaș pare a îndreptăți un răspuns afirmativ pentru fiecare dintre aceste întrebări și mai toți exegeții scriitorului au apelat la elemente din ambele surse pentru a-și susține opiniile. Caracteristică amîndorura le este o structură dualistă, antinomică: severul dascăl de „partea literară“, admirator al clasicilor latini și elini, tentat însă permanent de a porni aiurea, pe potecile munților, în căutare de prospețime și viață nefalsificată, se regăsește ușor în creația sa, echilibru, și ea, între contrarii: vitalitate, senzorialitate, frenezie și exuberanță, pe de o parte, livresc, erudiție umanistică, supunere la normele poeticii clasice, pe de altă parte. Profesorul devotat catedrei timp de peste 45 de ani ascundea un „amant nestrămutat al marilor priveliști ale naturii“, în fața căroră se simțea eliberat de constrîngerii și prejudecăți, de convențiile și duplicitatea societății vremii. Reacția față de norme îi îndrepta pașii spre „templul sfînt al naturii“, dar, „cu mitologia într-un buzunar și cu istoria în altul“,

¹ Teoria literaturii, Buc., E.P.L.U., 1967, p. 109.

„pierdea percepția normală a dimensiunilor“¹ și se apuca să-l construiască el însuși după canoanele poeticii. În atît de cunoscuții de el munți ai Neamțului pornea să caute și să le confere mister, măreție, sălbăticie.

Similare, în structura lor, viața și opera scriitorului se află într-o ciudată asincronie: aparținînd, biografic, perioadei marilor clasici ai literaturii noastre, contemporan cu Eminescu, Creangă, Caragiale, Hogaș este încadrat, de cele mai multe ori, în contextul etapei următoare, reprezentată de personalități ca Sadoveanu, Goga, Galaction ș.a. Desigur, motivele unei asemenea încadrări în istoria literaturii sînt exterioare structurii operei, determinate fiind mai ales de tardiva impunere a acesteia (aproape exclusiv postumă) conștiinței critice. Și nici dificultatea operei, nici ostilitatea criticii contemporane nu pot fi invocate; explicația stă mai degrabă în evoluția greoaie a scriitorului și în împrejurările acestei evoluții. Admiratorul lui Homer și Dante, care-și privea elevii „chiar suspect, ca pe niște mari mincinoși în germene, cînd unul o nimerea mai curățel, zugrăvind ceea ce nu văzuse nici prin vis, nici la lanterna magică“², era sever în primul rînd cu sine însuși, îndrăznind a scrie doar spre bătrînețe. Este adevărat, primele fragmente de Amintiri dintr-o călătorie le publică la 35 de ani, în *Asachi*, obscură revistă din Piatra Neamț, ce nu-l putea impune. Nici Arhiva, condusă de Xenopol, care în 1893—1894 îi retipărește Amintirile nu avea audiența necesară spre a-i face cunoscută creația. Pe de altă parte, peregrinarea de la Piatra Neamț la Tecuci, din nou la Piatra Neamț, apoi la Alexandria și Roman, orașe de provincie lipsite de apetit intelectual, nu putea avea consecințe fericite pentru destinul de scriitor al profesorului și directorului de gimnaziu din toți acești ani. Abia odată cu stabilirea la Iași, la vîrsta de 52 de ani, Hogaș pătrunde într-un mediu autentic intelectual, cu largi deschideri spre cultură. Aici, între 1907 și 1912, în paginile *Vieții românești*, vor fi republicate Amintirile dintr-o călătorie și va vedea lumina tiparului în munții Neamțului, pentru a căror defi-

¹ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Buc., Fundația pentru literatură și artă, 1941, p. 593.

² Cezar Petrescu, *Cum am devenit scriitor*, în *Evocări și aspecte literare*, Timișoara, Ed. „Facla“, 1974, p. 41.

nitivare gustul sigur al lui Ibrăileanu a intervenit nu de puține ori.

Admirată și prețuită de colaboratorii Vieții românești, dar neadunată în volum decât târziu, opera scriitorului nu se putea bucura de un public larg de cititori. Grave erori de tipar fac imposibilă difuzarea volumului publicat la editura Vieții românești, în 1912. Apărut în toamna anului 1914, „cînd armele făceau muzele să tacă și cînd spiritele erau copleșite“¹ de evenimentele primului război mondial, volumul *Pe drumuri de munte*, din care puține exemplare, salvate din incendiul de la depozitul editurii, au fost difuzate, a trecut aproape neobservat.

Aproape neobservată a putut trece, în zilele următoare bătăliilor de la Mărășești și Oituz, și moartea scriitorului, intervenită „în cel mai nepotrivit moment pentru gloria lui întîrziată“². „Nepăsarea“ criticilor, care n-au catadicsit să bage în seamă „modesta“ sa „muncă“ — și de care Hogaș se arăta „dezdăunat“³ —, este astfel și ea explicabilă. Chiar insuccesul din 1915, în fața Academiei, care îi preferă, la premiere, pe C. Gane, I. Dragoslav și M. Lungeanu, uitați astăzi, dar susținuți atunci de personalități prestigioase ca Duiliu Zamfirescu și Delavrancea, este semnificativ pentru insuficienta cunoaștere a autorului.

În afară de scurtele note din *Viața românească*, sem-nate de Ibrăileanu, Topîrceanu, Sadoveanu, singurul studiu antum consacrat lui Hogaș este acela a lui Octav Botez, publicat în aceeași revistă, numerele 10—12 din 1915. Deși schematică, prezentînd inevitabilele scăderi ale începuturilor, analiza întreprinsă de profesorul ieșean surprindea trăsăturile majore ale operei, cele mai multe reluate și detaliate de comentatorii ulteriori: „primitivitate“, „păgînism“, „temperament senzitiv și instinctual“, „înclinație naturală spre enorm și grotesc“, „reminiscențe mitologice sau istorice“.

În fond, nu apelul la descifrare îl lansa opera lui Hogaș, monocordă, care captivează tocmai prin explicita bucurie de a trăi pe care o exprimă. Nu ce vrea să spună

¹ Pompiliu Constantinescu, *Scrieri*, vol. 3, Buc., E.P.L., p. 157. 1969.

² *Ibidem*.

³ *Trei scrisori inedite ale lui Calistrat Hogaș*, în *Iașul literar*, 1958, nr. 9, 10, p. 142—144.

scriitorul se cerea descoperit. Căci, cum spunea Călinescu, „drumeție și ospățare, acesta e tot cuprinsul ei“.

Analiza operei și, pe această bază, definirea naturii ei prin raportare la un anumit model tipologic sînt cele două preocupări ce se detașează din studiile ce i-au fost consacrate.

Nedreptele aprecieri ale lui Iorga (născute, se pare, din motive subiective), care vedea în creația lui Hogaș „un haos pitoresc și vulgar“, rod al unui „spirit greoi și incapabil de glumă, trudindu-se a da farmec unor descrieri de excursii“¹, nu au avut ecou, toți exegeții scriitorului recunoscîndu-i autenticitatea talentului.

Ar putea părea curioasă receptarea entuziastă a operei lui Hogaș de către E. Lovinescu², practic primul său comentator. Teoreticianul sincronizării faptului cultural cu spiritul veacului, cel ce a susținut necesitatea evoluției de la rural la urban și de la liric la obiectiv, se arată plin de admirație pentru o proză în care obiectivul este absent, o proză rapsodică, îmbibată — în fond — de poezie.

Criticul care, iritat de lirismul lui Sadoveanu, îl considera pe acesta drept „un precursor romantic depășit de literatura modernă“, pare a trece el însuși în cazul Hogaș printr-o „mutație a valorilor“. Opțiunea apare însă mai puțin ciudată dacă vom observa că subliniind — în spiritul operei — „vitalismul“, impresia de primitivitate, de existență mitică și — mai puțin în spiritul ei — lipsa de specificitate națională, atemporalitatea, Lovinescu îi demonstra clasicismul fundamental. Peisajul lui Hogaș îl interpretează nu ca pe unul romantic, expresie a unei stări sufletești (ca acela sadovenian), ci ca expresie a unei stări de spirit — homerismul —, pe care-l consideră definitoriu pentru scriitor. Clasic el însuși, prin temperament și formație, criticul care, în 1910, considera că „a-ți forma gustul literar la flacăra poeziei lui Homer și marilor tragici ai Aticeii, a-ți însuși idealul artei clasice, nu e un ocol pentru acel ce se destină înțelegerii frumosului sub orice

¹ N. Iorga, *Istoria literaturii române contemporane*, Buc. 1934, p. 154.

² *Figurine*: C. Hogaș, în *Sburătorul literar*, I, nr. 46, 1922. Retipărit în *Critice*, vol. VIII, Ed. „Ancora“, Buc., 1923 și în *Critice*, ed. definitivă, vol. V, Ed. „Ancora“, Buc., 1928. Vezi și *Istoria literaturii române contemporane*, Ed. „Ancora“, Buc., 1928, ed. a II-a, Ed. „Minerva“, Buc., 1973.

for...ă și în orice îngrădiri naționale“¹, realizează, comen-
tîndu-l pe Hogaș, o adevărată autobiografie sufletească.
De asemenea, apreciază și corectarea emoției, a lirismu-
lui, prin ironie intelectuală. Homerismul și umorul livresc,
evidențiate de Lovinescu, sînt trăsături la care se vor
referi aproape toți exegeții ulteriori ai scriitorului.

Viu și captivant, replică la comentariul lui E. Lovi-
nescu, portretul literar realizat de G. Călinescu, în Isto-
ria literaturii române de la origini pînă în prezent (1941),
este mai nuanțat și complex, mergînd, în fond, pe aceleași
direcții. Sigur, a intervenit marea capacitate a criticului
de a detecta nuanțele topindu-le apoi într-o formulare
paradoxală, șocantă în claritatea ei și, prin aceasta, atît
de sugestivă. Capacitatea de a selecta și de a corela ele-
mentele semnificative ale vieții și operei, de a le valori-
fica unul prin altul. El explică opera lui Hogaș rapor-
tînd-o la activitatea didactică și psihologia profesorului
de provincie al vremii, care, ca și italianul Parzini², este
un cărturar așternut drumeției. Ca și la acesta, pasiunile
și afectele a căror exprimare deplină în viața de toate
zilele îi este refuzată, se revarsă „ca niște fîntîni arte-
ziene“, de aici „nespusele gingășii“ din opera lui. Res-
pectul paralizant pentru clasici și pentru poetica clasică,
ale cărei procedee le utilizează, fac literatura lui Hogaș
„livrescă, fără a fi seacă, pedantă, în chip surprinzător
de proaspăt“. Atemporală și aspațială în viziunea lui
Lovinescu, proza lui Hogaș este considerată de Călinescu,
dimpotrivă, foarte specifică, „concurată prin chiar speci-
ficitatea ei de Eminescu și de Sadoveanu“. Semnificativă,
din acest punct de vedere, este încadrarea autorului în
capitolul consacrat poporanismului, cu teoria specificului
național.

Sursă de umor, cărturarismul lui Hogaș păstrează însă,
pentru Călinescu, „mirosul de catedră“. Ca și Lovinescu,
Călinescu semnalează și insistă asupra „homerismului de-
lirant“ al scriitorului, evidențiază propensiunea spre bom-
basticul oratoric și spre hiperbolă, pe care o consideră
însă de natură hugoliană, jurnalul lui Hogaș, căutător de
antediluvian, biblic, barbarie jovială — fiind o „legendă
a secolelor, însă proiectată în spațiu“.

¹ Critica și istoria literară. Lecție de deschidere a cursului
de literatură română la Universitatea din București, 1910.

² Alfredo Panzini (1863—1939), scriitor italian [n. ed.].

Tot o formulă sugestivă concretizează și viziunea globală de ordin estetic asupra scriitorului. Hogaș „e un diletant superior, cu o singură coardă, și ca atare un scriitor minor. Însă un minor mare.”

Apărută în același an cu *Istoria lui Călinescu*, operă critică de căpetenie a lui Tudor Vianu, *Arta prozatorilor români* își propune să evidențieze „dezvoltarea prozei românești literare, considerată în valorile ei stilistice și în procedeele ei de artă”. Considerând opera literară o structură rezultată din interacțiunea mai multor factori — material, tehnică, motive, spiritul timpului, individualitatea artistului —, Vianu optează pentru detectarea specificității ei estetice prin studiul tehnicii. Procedeu foarte adecvat în abordarea creației lui Hogaș, care se pretează, cum spuneam, în primul rînd analizei. Statistica procedeelor îl conduce pe critic la relevarea unor trăsături fundamentale ale scriitorului — umorul, bonomia, jovialitatea, în descendența lui Creangă. Un „Creangă trecut prin cultură”, care își extrage mijloacele literare din rezerva clasicismului academizant (epitetul general, alegoria, hiperbola sau comparația hiperbolică, comparația homerică dezvoltată etc.), manevrîndu-le spre obținerea de efecte umoristice. Tudor Vianu surprinde astfel și cauza dăinuirii operei lui Hogaș, operă inactuală chiar în momentul apariției ei, moment care, „prin realism artistic și liric, prin estetism și intelectualism, producea o radicală schimbare a vechii arte de a scrie”.

Respingînd, pe linia inaugurată de Lovinescu, „cărțurismul”, analogia cu Odobescu, Pompiliu Constantinescu¹ subliniază lirismul și „primitivismul” creației lui Hogaș, pe care le raportează însă la basmul românesc. Trăirea poetică a realității, animismul, urieșescul, grandiosul, grotescul sînt elemente pe care criticul le atribuie viziunii folclorice. Un punct de vedere asemănător susține O. Papadima², care vede în creația lui Hogaș o rafinare, cu păstrarea frăgezimii și puterii de viață primitive, a culturii populare. În memorialul său de călătorie, criticul depistează elemente ale viziunii specifice asupra

¹ C. Hogaș — Rememorare, în *Vremea războiului*, Buc., XIV, nr. 664, 6 sept. 1942. Reprodus în *Scrieri alese*, Buc., E.S.P.L.A., 1957 și în *Scrieri*, vol. 3, Buc., E.P.L., 1969.

² Calistrat Hogaș și viziunea noastră folclorică, în *Revista Fundațiilor Regale*, IX, nr. 8, 1 aug. 1942.

lumii oferită de folclorul românesc. Între ele, acea cosmogonie intimă, cu prelungirea pămîntescului către spiritual și sensibilizarea, întruparea transcendentului în orice formă, oricît de umilă, a vieții. Acel „fatalism senin“, acea supunere „rînduielilor“ firii, derivată din credința în corespondența dintre infinitul cosmic și universul pămîntesc.

Imputînd criticilor anteriori pierderea contactului cu opera concretă, deducerea structurii scriitorului din ceea ce el admiră și, prin aceasta, estomparea profilului său real, Vladimir Streinu¹ aduce în prim-plan „cărțurărișmul“ prozatorului. Apelînd mai ales la procedeele folosite de scriitor (descriptivismul, aluzia mitologică, cummul de epitete ornante, prozodia și topica clasică ș.a.) și raportînd — cu prea multă insistență — opera la biografia scriitorului, criticul înlătură ideea „primitivismului“ său, accentuîndu-i intelectualitatea, rafinamentul. Dacă la Creangă² evidențiază „țărănismul“ structural, „optica omului din popor rămas în popor“, erudiția din și în interiorul folclorului, la Hogaș îi apare predominant cărțurarul, pentru care natura este, în primul rînd, un mit livresc. Autorul Amintirilor dintr-o călătorie este astfel inclus în familia spirituală a lui Odobescu, cu care ar forma „în cadrul mării generații a lui Eminescu perechea clasică a literaturii descriptive“ și de care ar fi legat prin „aceeași concepție și practică amatoristă a literaturii“. Din punctul acesta de vedere, „de mai multe ori decît «sufletul omului, primitiv» din literatura sa, ne apare intelectualul care analizează stilul arhitectural al mănăstirilor vizitate; care vorbește plăcut despre pictura lor, despre sugestia istorică a locurilor din Neamț; care dispune de anumite versuri din Dante pentru a sublinia situațiile întîmplătoare, care mînuiește amintiri din Biblie și din literatura noastră cultă și populară“.

Teza lui Vladimir Streinu va fi răsturnată de Șerban Cioculescu³, care va contura o modalitate distinctă de interpretare. Propunînu-și încadrarea structurii scriitorului, „pe baza datelor sufletești“, în unul din stilurile

¹ Introducere la Opere, vol. I, Buc., Ed. Fundațiilor Regale, 1944. Vezi și Calistrat Hogaș, Buc., Ed. Tineretului, 1968.

² Clasicii noștri, Buc., Ed. „Albatros“, 1969.

³ Un clasicist baroc — C. Hogaș, în Revista Fundațiilor Regale, XI, nr. 11, nov. 1944.

fundamentale ale esteticii generale, criticul nu neglijează nici „tehnica“ scriitoricească, realizând aproape o disecție anatomică a operei. Punctul de plecare îl constituie distincția făcută de Eugenio d'Ors¹, între clasicism — ca stil al civilizației, deci intelectualist, normativ — și baroc — ca stil al „barbariei“, al vitalismului, ca atare, „libertin“, adică detașat față de norme.

Este o literatură de profesor, de cărturar citadin, admite Șerban Cioculescu, dar, adaugă, a unui citadin neadaptabil, „a unui orășean cu suflet curat“, al cărui vitalism este autentic, a cărui nostalgie pentru natură este profundă. Constatând prezența elementelor „figurației clasice“ (neindividualizarea, epitetul generalizator, personificarea etc.), criticul evidențiază însă aspecte ale operei ce nu mai pot fi explicate prin raportare la clasicism și care reprezintă elemente constitutive ale stilului baroc: „simțul cosmic, animismul, peisajul, divinizarea naturii, propensiunea către teatral și emfatic, tendința către pitoresc, înlocuind exigența constructivă, proprie frumuseții regulate și clasice, pasiunea folclorică, ruralismul, regionalismul“. Simbioză între un temperament baroc și o cultură clasică — acesta este, în viziunea lui Șerban Cioculescu, Hogaș — definit sugestiv drept un „clasicist baroc“.

Pe aceeași linie, a evaluării atente a ponderii elementelor constitutive ale creației, în vederea închegării unei imagini mai complete a scriitorului, se înscrie monografia lui Constantin Ciopraga (1960). „Sinteză de vitalism frenetic și intelectualism moderat“ îi apare creația lui Hogaș criticului, care semnalează, apropo de atitudinea față de clasici de atâtea ori amintită și argumentată, ambiguitatea acesteia: atracție și venerație alături de care apar permanent tentația parodiei, transformarea reminiscențelor cărturărești în surse de umor.

Un punct de vedere cu totul singular asupra operei lui Hogaș, opus tuturor comentariilor anterioare, l-a exprimat I. Negoîtescu². Contestând asociațiile posibile, dar, după opinia sa, accidentale, nedefinitorii, cu Rabelais, Cervantes, Odobescu, Creangă, Sadoveanu etc., criticul își propune restabilirea locului cuvenit lui Hogaș în isto-

¹ Du Baroque, Paris, Ed. Gallimard, 1935.

² Scriitori moderni, Buc., E.P.L., 1966.

ria literaturii noastre, evidențierea contemporaneității lui cu Eminescu, cu care îi descoperă afinități structurale.

Adept al criticii impresioniste, I. Negoțescu realizează o lectură „infidelă” a literaturii lui Hogaș, care, devenită pretext pentru propriile-i reverii intelectuale, este re-creată prin actul critic. Și astfel Hogaș nu mai aduce nici cu ciudatul profesor din Piatra Neamț, nici cu drumetul îmbibat de lecturi clasice din a căror poetică își împrumută tehnica. Ne este înfățișat un Hogaș al cărui fond romantic i se relevă criticului atât la nivelul peisagisticii sale cât și în modul de construire a personajelor. Creator de peisaje stranii, luminate de acel soare romantic crud („adevărate incendii cosmice”), sau crepusculare, de nopți bogate în umbre sublunare — receptate cu sentimentul demiurgic atât de tipic romantismului.

Dacă, la nivel stilistic, majoritatea comentatorilor au relevat limbajul generalizant, adecvat poeziei clasice, în normele căreia scriitorul s-a menținut, I. Negoțescu îi descoperă, dimpotrivă, plasticitatea, luxurianța, coloratura violentă.

Alte studii consacrate scriitorului, detaliind sau adîncind analiza, caută să releve expresivitatea operei, autenticitatea ei. Pe această linie se înscriu contribuțiile lui Ovid S. Crohmălniceanu, Paul Cornea, Dumitru Micu, Ilie Dan, Constantin Călin ș.a.

Cum se vede, scriitorul „dezdăunat” de contemporani a oferit criticii postume posibilitatea unor exegeze variate, a raportării la diversele tipuri literare. El pare a se apropia mult de omul „normal”, „perfect sănătos trupește și sufletește” al clasicismului, cu o structură intelectuală și sufletească elementară, supus bunului-simț și inteligibil în actele lui, sociabil, cu o cultură livrescă ce-l face calofil și-i trezește interesul pentru tipurile eterne, solar, trăind în lumea ideală, mitologică¹.

La nivelul tehnicii, de asemenea, se regăsește la el evidența logică a scrisului, imitația modelelor, folosirea regulilor etc. Alături de acestea apar însă, la ambele nivele, trăsături, între care sentimentul naturii, lirismul, gustul pentru pitoresc și caricatură ș.a., care pledează pentru raportarea la romantism. Ce înseamnă aceasta?

¹ G. Călinescu, Clasicism, romantism, baroc, în vol. Clasicism, romantism, baroc, Cluj, Ed. „Dacia”, 1971, p. 10.

Că, oscilînd între clasicism și romantism, Hogaș este un scriitor baroc?

Evident, fiecare din aceste raportări se poate justifica cu exemple pe care opera scriitorului le poate furniza. Lucru firesc, dacă avem în vedere că nu există fenomen artistic pur, că orice operă literară înseamnă violarea unui gen stabilit. Derutantă îmbinare de clasic și romantic, reflex al personalității scriitorului, proza lui Hogaș, oricît de atrăgătoare ar fi definițiile ce i-au fost propuse, rămîne, în singularitatea ei, definiția cea mai potrivită. Umorul sănătos și comunicativ, îndemnul la echilibru prin redescoperirea naturii, a permanențelor umane, conferă actualitate literaturii lui Calistrat Hogaș, care, cum spunea și Tudor Vianu, „aducea cu sine o undă din parfumul aceluia clasicism care, încetînd să mai stăpînească epoca, putea fi prețuit cu plăcere în această manifestare excepțională a lui”¹.

JANA BALACCIU

¹ *Arta prozatorilor români*, vol. 2, E.P.L., Buc., 1966, p. 123.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Antologia de față este menită a oferi o imagine sintetică a modului în care conștiința critică românească a înregistrat, de-a lungul timpului, opera lui Calistrat Hogaș. Textele au fost selectate în așa fel încît să releve, cu maximă claritate, considerațiile critice pertinente, esențiale, ale diverșilor autori. Antologia a urmărit cu precădere alegerea unor fragmente specifice viziunii criticilor, fără a insista asupra recurenței unor idei de prea mare generalitate și, evident, eliminînd pasajele mai puțin revelatorii.

Textele au fost adaptate normelor ortografice în vigoare, păstrîndu-se particularitățile de limbă ale autorilor. Citatele din opera lui Hogaș au fost verificate după ediția *Proză*, I—II, București, E.P.L., 1969.

J.B.

LITERATURA CĂLĂTORIILOR PE DRUMUL SUBIECTIV

[...] Așadar, eu am început a scrie cu gândul de a îmbrînci literatura călătoriilor din drumul obiectiv, didactic și aproape geografic de pînă acum, pe drumul subiectiv, pe care trebuie să meargă, după socotința mea, acest gen de literatură. Că am izbutit? Aceasta nu se caută; vorba e: am avut ideea? Am avut-o... (Ergo: scopul e atins.)

Mai rămîne un lucru gingaș, dar gingaș de tot, pe care trebuie să-l lămuresc aici. Ca în foarte multe lucruri, e și în literatură un soi de mojie. Ei bine, află, iubite cetitorule, că, spre marea d-tale mirare, nu mă sfiesc de a-ți face cunoscut că, în literatură, sînt cam mojie; și aceasta nu din pricina alcătuirii mele sufletești, ci numai din împrejurări care nu atîrnă de voința mea. Nu știu dacă d-ta pui mînuși sau nu, cînd faci literatură, eu însă, care n-am făcut și nici nu am de gînd să fac vreodată înaltă și subțire literatură de salon, am dat oamenii și lucrurile așa cum se găsesc ele în marea lor sălbăcie și poate prea bine să strîmbe din nas finul estet X și mult mai sensibilul decadent Y; eu îmi păzesc treaba și, cu același deliciu cu care un Lucullus s-ar așeza înaintea unui ospăț vitelian de limbi de canar și de murene îngrășate cu carne de rob, mă așez și eu înaintea unui mojdei, a unei mari, fierbinți și oacheșe mămăligi, a unor ciuperci fripte pe cărbuni la umbra pădurilor sau a unui epic borș cu carne de oaie nu tocmai fiartă... Iar de se întîmplă să mă întîlnesc în cale cu vreun ghiorlan — află în paranteză că iubesc grozav pe ghiorlani — apoi stau de vorbă cu el în limba lui, și, lucru nemaiauzit, m-am

încredințat că mult poate cineva să învețe de la un ghiorlan cu căciula dintr-o oaie și cu ciubotele dintr-o vacă, unse cu o păcorniță de dohot. Precum vezi, iubite cetitorule, sînt departe de literatura fină și de aceea ți-am dat mai dinainte de veste că, în această privință, sînt cam mojit. [...]

[Prefața autorului pentru ediția din 1912. Reprodusă din *Opere*, E.S.P.L.A., Buc., 1956, p. 420—421.]

PROFESORUL INTRAT ÎN LEGENDĂ, OMUL MEREU TÎNĂR

AL. O. TEODOREANU

AMINTIRI DESPRE CALISTRAT HOGAȘ

În literatura noastră, Calistrat Hogaș n-a avut decît talent. Noroc, tufă ! Despre odiseea primului său volum pomenesc, cu date exacte, istoriile literare toate, cărțile de școală și antologiile. Dar nenorocul îl urmărește și *post mortem*. Sînt unii care și în ziua de azi îi rostesc numele pocit, numindu-l anapoda Hogăș (cu accentul pe ultima silabă) — ca și cum ar căuta rimă la imaș, sălaș, făgaș, iavaș, faraș etc. Ca fost al său elev ce mă aflu, îi informez acum, și pe această cale, că el își zicea Hógaș (cu accentul pe prima silabă). Cuvine-se deci ca numai așa și nicidecum altfel să-i zicem și noi.

Proza lui Calistrat Hogaș a primit botezul în paginile *Vieții românești* avînd ca naș pe Garabet Ibrăileanu. Acesta e adevăratul lui debut și de la această dată e privit, pe țară, ca scriitor. De la prima povestire tipărită în revistă, cititorii îl urmăresc cu atenție și prețuire. În cercurile „culturalilor“, însă, părerile sînt încă împărțite. Multe stilografe cu peniță de aur, ba chiar și venerabile pene de gîscă, dintre care unele ilustre, însemnează pe hîrtie cu privire la proza lui Hogaș considerațiuni înalte și cu totul în afară de subiect. Dar asta e poveste veche. Valoarea lui La Fontaine scapă didacticului Boileau, ca și aceea a lui Balzac, sagacelui, totuși, Sainte-Beuve ; Wagner și Delacroix sînt primiți cu răceală, cînd nu cu ostilitate, de criticii specializați. Sînt în schimb intuiți de Baudelaire (și el la rîndu-i neînțeles de același Sainte-Beuve). Așijderea cu Hogaș. Căci de cînd hăul și dudăul, din mansardă și atelier și chiar

din stradă și din cafenea, s-a văzut ades mai departe decît de pe catedră. Așa că de mirare nu e că, pe cînd profesor — doctorii și corifeii culturii noastre de-atunci îi prubuluiau opera cu echerul, rigla și compasul —, Caragiale spunea pe dinafară pasagii din proza lui Calistrat Hogaș.

Et nunc erudimini !

Frămîntam aceste gînduri, găsind pe masa mea de lucru volumul *Pe drumuri de munte*, lăsat de un vecin, căruia îi mărturisisem că n-am mai citit povestirile lui Hogaș de la apariția lor în *Viața românească* și în ediția princeps și că le-aș reciti cu plăcere, căci foarte mi-au plăcut. Deschid la prima pagină : *Închin această scriere tuturor foștilor mei elevi, în semn de dragoste și aducere aminte*. Așa sună epigraful. Am închis cartea și-am pus-o alături. O vagă remușcare, venită de departe și de demult, începuse să mă roadă. Sînt eu vrednic (mă întrebam) de-o cît de mică fărîmă din această dragoste postumă ? Păcătuit-am față de fostul meu profesor și iată, mă căiesc. Ce-i făcut însă, bun făcut rămîne ! Dar iar mă-ntorc și zic : s-ar putea ca, spovedindu-mă, *coram populo*, să-mi găsesc, cît de cît, izbavă.

Să tot fie patruzeci și șase de ani de atunci. Intram în clasa a V-a modernă la „Liceul internat“ din Iași. La clasa aceasta Hogaș predă limba latină.

Era început de an școlar. Făcusem roată în curtea școlii în jurul unui gligan ghiduș din a VI-a, care spunea snoave și imita profesorii. Ajungînd la Hogaș, ne-a spus :

„Să vedeți voi cum începe el *Catilinarele* ! și, imitîndu-l :

— Și cum vă spuneam, băieți, Catilina are îndrăzneala să se arate în senat. Cicero, cum îl vede, se face foc și pară. Și unde mi se repede Cicero la el și unde mi se proptește el înainte-i și-n fața întregii adunări îi spune verde-n față, apostrofîndu-l : «Hai sictir, măi Catilina ! Pînă cînd ai să abuzezi tu oare de răbdarea noastră ? Pezevenchiule, spurcăciune, mascara !»“

În momentul acesta, șeful clasei a VI-a interveni :

— De ce minți, măi, de ce minți repetentule ? Cînd a spus domnul Hogaș una ca asta ?

din stradă și din cafenea, s-a văzut ades mai departe decît de pe catedră. Așa că de mirare nu e că, pe cînd profesor — doctorii și corifeii culturii noastre de-atunci îi prubuluiau opera cu echerul, rigla și compasul —, Caragiale spunea pe dinafară pasagii din proza lui Calistrat Hogaș.

Et nunc erudimini !

Frămîntam aceste gînduri, găsind pe masa mea de lucru volumul *Pe drumuri de munte*, lăsat de un vecin, căruia îi mărturisisem că n-am mai citit povestirile lui Hogaș de la apariția lor în *Viața românească* și în ediția princeps și că le-aș reciti cu plăcere, căci foarte mi-au plăcut. Deschid la prima pagină : *Închin această scriere tuturor foștilor mei elevi, în semn de dragoste și aducere aminte*. Așa sună epigraful. Am închis cartea și-am pus-o alături. O vagă remușcare, venită de departe și de demult, începuse să mă roadă. Sînt eu vrednic (mă întrebam) de-o cît de mică fărîmă din această dragoste postumă ? Păcătuit-am față de fostul meu profesor și iată, mă căiesc. Ce-i făcut însă, bun făcut rămîne ! Dar iar mă-ntorc și zic : s-ar putea ca, spovedindu-mă, *coram populo*, să-mi găsesc, cît de cît, izbavă.

Să tot fie patruzeci și șase de ani de atunci. Intram în clasa a V-a modernă la „Liceul internat“ din Iași. La clasa aceasta Hogaș predă limba latină.

Era început de an școlar. Făcusem roată în curtea școlii în jurul unui gligan ghiduș din a VI-a, care spunea snoave și imita profesorii. Ajungînd la Hogaș, ne-a spus :

„Să vedeți voi cum începe el *Catilinarele* ! și, imitîndu-l :

— Și cum vă spuneam, băieți, Catilina are îndrăzneala să se arate în senat. Cicero, cum îl vede, se face foc și pară. Și unde mi se repede Cicero la el și unde mi se proptește el înainte-i și-n fața întregii adunări îi spune verde-n față, apostrofîndu-l : «Hai sictir, măi Catilina ! Pînă cînd ai să abuzezi tu oare de răbdarea noastră ? Pezevenchiule, spurcăciune, mascara !»“

În momentul acesta, șeful clasei a VI-a interveni :

— De ce minți, măi, de ce minți repetentule ? Cînd a spus domnul Hogaș una ca asta ?

Și dacă nici Calistrat Hogaș care era iubit și stimat nu scăpa de asemenea defăimătoare izvodiri, își poate oricine închipui ce se putea pune în sama profesorilor cu mai puține drepturi la dragoste și stimă. Tinereță!

Tălmăcirea apostrofei ciceroniene de mai sus e u. neadevăr, dar nu sfruntat. Faptul e însă verosimil numai în măsura în care o caricatură poate reda realitatea. De asta l-am și amintit.

Calistrat Hogaș nu era om să treacă neobservat. Provoca legenda. Legenda îl preceda și fiecare serie de elevi știa mai dinainte că Hogaș putea fi văzut în fiecare dimineață, investmintat sumar, în cerdacul căsuței sale din spatele liceului, unde își începea homeric ziua, cu cîte o fleică tăvălită-n schinduf, după care urma un filigean de cafea gingirle, tutun *Bectimis* tăiat ca be-teala, răsucit în foiță *Job* și duhănit apoi dintr-o țigaretă groasă și lungă, din lemn mirositor de cireș. Se mai știa că se poartă și vara și iarna în jachetă pe trup (cuvîntul talie nu se poate aplica masivului său contur), cu guler foarte răscroît și lavalieră neagră, cu pălărie „cît roata carului“, cum îl descrie G. Ibrăileanu în romanul *Adela*, și că numai cînd ploua năpraznic se hotăra să-și acopere pantagruelica făptură cu o vastă pelerină. Mai umbla vorba prin școală că în toiul unei ierni cumplite, cînd venise la liceu tot în haină, ca de obicei, un profesor incredul a propus colegilor să-l cerceteze pe dedesubt și că i-au descoperit mai multe flanele groase.

Dar nu-i exclus ca faptul acesta, ca și multe altele, să nu fie decît un zvon. Cînd l-am văzut întîia oară, mi-am zis: Tartarin! Tocmai atunci citisem romanul lui Alphonse Daudet, care avea pe copertă un desen, după chipul și asemănarea profesorului nostru de latină. Sînt încredințat că asemănarea era atît de mare, încît oricare fost elev care n-ar cunoaște ediția, nu se poate să nu exclame la vederea ei: Hogaș! Fizicament, ambii sînt la fel de simpatici, numai că pe cînd meridionalul erou al lui Daudet stîrnește ilaritate, fermecătorul povestitor din munții Neamțului impunea. În clasa lui domnea totdeauna liniștea și era ascultat cu smerenie. De aceea și acum, după patruzeci și șase de ani, mă mir de nesocotita faptă pe care am săvîrșit-o și pe care mi-am

propus s-o marturisesc, dar, după cum se vede, tot lungind vorba și tot întîrziind a ei povestire.

Ascultați numai :

În programul clasei a cincea figurau : Iuliu Cesar cu *De bello gallico*, Cicero cu *Catilinarele* și Virgiliu cu *Georgicele*.

De bello gallico ni se părea mai ușor de tradus (după cum și este), *Catilinarele*, cale-vale, mai mergeau, dar *Georgicele* nu ne plăceau.

Nu le deschiseseam deloc și ceasul fatal al examinării se apropia amenințător. Întîmplarea a făcut să-mi cadă în mînă un exemplar din acest poem rustic în traducerea lui G. Coșbuc și tipărit în Biblioteca pentru toți. *Eureka!* Dimensiunea ediției românești era pe măsura manualului școlar. Am tăiat un număr de pagini din traducere și l-am introdus în textul latin. Scos la lecție, citesc întîi pe latinește și încep apoi a îngăima, cu emoție și ezitări, din traducerea lui Coșbuc. Hogaș mă încuraja :

— Foarte bine, dă-i-nainte !

Încurajat, continui lectura, fără să-mi dau sama că depășisem numărul de versuri pe care îl aveam de învățat. Hogaș ciulise urechea. M-a întrerupt :

— Dar cîte versuri ai tradus tu, băiete ?

— Pe toate, zic, cu o totală inconștientă ! Și (culmea neghiobiei), prinzînd glas, încep să mă dedau, fără rușine, la exerciții de scandare pe versul românesc.

Atîta i-a trebuit lui Hogaș :

— Adă cartea-ncoace !

Și cînd, cu mîna tremurîndă, i-am încredințat opul citat, ochii lui mici și verzi, care îndeobște rîdeau în fundul capului, aruncau fulgere. Izbînd cu mînie cartea de perete, a răcnit :

— Ieși afară, nemernicule ! Să nu te mai văd în ochi ! Să nu te mai prind prin clasa mea !

Mă credeam iremediabil pierdut. Dar, după cîteva zile numai, un acuzativ cu infinitivul și un ablativ absolut mi-au mijlocit iertarea îngăduitorului profesor. Din cînd în cînd numai, amintindu-și desigur de netrebnică fapta mea, pe cînd îmi trecea nota în catalog, mormăia în barba castanie, rară și tăiată rotund :

— Pușlama !

După terminarea liceului, îl întâlneam adese pe stradă și mai schimbam câte o vorbă. Odată (ultima!), m-a întrebat zîmbind cu bunătate :

— Ei, mai traduci din Virgiliu ?

— Numa-n proză, domnule profesor, numa-n proză.

[Tribuna, Cluj, I, nr. 30, 31 aug.

1957, p. 3.]

G. IBRAILEANU

[OMUL]

Încep cu sentimente variate aceste cîteva însemnări despre Calistrat Hogaș. Mă simt dator să scriu pentru că am prețuit pe om și am admirat pe scriitor. Și mă simt cu atît mai dator să scriu despre el, cu cît, grație camaraderiei literare și încrederii prietenești cu care mă cinstea, el a ținut mult „să fac un articol“ despre dînsul. Scriu cu sentimentul dureros că-mi fac datoria prea tîrziu și inutil pentru el. Scriu cu sentimentul exasperant că n-am putut să-i arăt cînd trăia toată admirația mea, pentru că cuiva, cu care ai relații banale și forțamente triviale ale vieții, nu poți să-i strigi în față admirația.

Scriu cu regretul că în *Viața românească* n-am spus un cuvînt de laudă despre el, stăpînit fiind de acel sentiment de pudoare, deplasată poate în mediul nostru, care mi-a impus datoria să tac despre ai noștri, afară decît atunci cînd erau atacați, — sentiment pentru care, după ce am cunoscut mai de aproape pe d-nii Brătescu-Voinești și Sadoveanu, n-am mai spus un cuvînt despre dînsii în *Viața românească*. Scriu, într-un cuvînt, cu sentimentul acela chinuitor, cînd mai aveai de spus ceva celui care a murit și n-ai apucat să-i spui și de-acuma înainte nu i-l vei putea spune *niciodată* !

Conu Calistrat Hogaș — noi îi spuneam Conu Calistrat, pentru că, fiind mult mai bătrîn decît noi, nu-i

puteam spune pe nume, dar nici nu-i puteam ofensa cordialitatea „domnindu-l“, — Conu Calistrat Hogaș, feciorul protopopului Gheorghe din Tecuci, era un bărbat puternic, înalt fără să treacă măsura comună, cu un grumaz eroic și viril, cu brațele și mâinile croite să săvârșească muncile lui Hercul, cu părul castaniu bătînd spre blond, cu ochii vineți, mici, veșnic cu un punct strălucitor în pupilă, cu nasul cam lat și cam spre zenit, — sămăna cu Socrate, sămăna cu Verlaine, sămăna cu un satir, sămăna cu ceea ce ar fi numit el „protopărintele omenirii“, sămăna, cum îl rîdeam noi, cu acele figuri în care savanții reconstituie tipul ipotetic al antropoidului, strămoșul nostru imediat. În adevăr, artist desăvîrșit și viguros, acest mare iubitor de viață avea în complexitatea lui ceva primitiv de puternic, ceva refractar, ceva care trăda sufletul lui liber, plăcerea lui de a se pierde în munți și-n codri, *nostalgia* lui după natura primitivă, înțelegerea lui pentru viața pămîntului și a jivinelor pădurii.

Înfățișarea sa, figura sa de faun trăda perfect sufletul său păgîn, sentimentul său de libertate neînfrînată, concepția sa morală care nu se încurca niciodată de anumite imperative categorice. Conu Calistrat era omul naturii, el reclama pentru sine toate drepturile naturii — în schimb natura îi destăinuia lui toate secretele ei ca nimănui altul.

Soarta ironică făcuse ca acest om, născut din aluatul acelor care au fost [indescifrabil] să fie profesor secundar! Cît i-a paralizat avîntul această sedentară și seducătoare meserie! Și numai o natură sălbatecă ca a lui a putut rezista celor 50 de ani aproape de „dăscălie“, cum își numea el meseria.

Și totuși, cu toată natura lui refractară, este de mirat cum acest om care, de la vîrsta de 21 de ani, s-a înfundat într-un orășel din fundul țării, la Piatra, pentru ca apoi, după ce a colindat prin Alex[andria], Roman, iar Piatra, să vie la vîrsta de 50 de ani la Iași, este de mirat cum, în asemenea medii inculte, fără cunoscuți, fără librării [indescifrabil], în mijlocul preocupărilor mărginite de provincie și de mahala ale tuturora, el a rămas cu sufletul lui minunat, cu gustul neatîns, cu simțul frumosului, al artei... Sufletul lui trebuia să fie ca

diamantul, pe care nimica nu-l zgirie și nu-l macină, ca să reziste acelui mediu care desființează totul.

Dar Hogaș avea natură forte. El era el, omul din cîți am văzut, acela care a trăit mai conform cu el însuși, cedînd mediului numai strictul necesar.

Totul era original în el — dacă voiți începînd chiar de la nume. Pe cine l-a mai chemat vreodată și Calistrat, și Hogaș ?

În îmbrăcăminte el avea moda lui. O pălărie pe care i-o confectiona anume fabricantul din Iași, o cravată Lovel, o manta — vestita lui manta [indescifrabil].

Înconjurat de cărți, de ibrice de cafea neagră, de cutii de tutun, de țigarete de un sfert de metru, el cetea, scria tot timpul nopții, dormind numai de la 9—12 și de la 3—5, dar dormind cum știa el să doarmă, epic, homeric și cu geamurile în primejdie să se sfarăme.

Dimineața la 5 lua gustarea, adică un ospăț ca acelea pe care le-a prezentat în opera sa și apoi umbla toată ziua pe la școli, unde era profesor. Avea peste 40 ore de lecții pe săptămînă.

Și era mai puțin obosit decît noi. Conu Calistrat avea acel dar unic de a fi tînăr la 65 de ani, așa de tînăr că uita că are 65 de ani.

[Calistrat Hogaș. *Omul*, Ateneu,
VIII, nr. 1, ian. 1971, p. 6]

PRINTRE CONTEMPORANI

*„Suflet primitiv și păgîn,
artist strălucit al stilului“*

(OCTAV BOTEZ)

G. TOPÎRCEANU

[UN DESCENDENT AL LUI HOMER]

Hotărît lucru că d. Calistrat Hogaș este un scriitor fără noroc.

Volumul de față¹, afară de cîteva bucăți, a fost scris acum vreo 25 de ani și trebuia să apară atunci. Impresia pe care ar fi lăsat-o cetitorilor ar fi fost mai puternică, firește, pentru că volumul, deși e scris de atîta vreme, pare că e scris astăzi...

Viața românească i-a republicat bucățile vechi și unele nouă.

Acum doi ani² volumul era tipărit, dar cînd să se pună în vînzare s-a văzut că avea atîtea greșeli de tipar, încît era imposibil să apară astfel în lume.

D. Hogaș n-avea noroc.

Astă toamnă în sfîrșit volumul apare... în timpul războiului european și chiar în momentul culminant al preocupărilor noastre atît de puțin literare! O tăcere suverană l-a întîmpinat. Au tăcut nu numai cei care o fac din sistemă față cu scriitorii noștri puțin gălăgioși și cu operele bune, pe care nu pot să le guste, dar și acei care, în vremuri normale, ar fi fost în stare să prețuiască talentul original și puternic al autorului nostru.

D. Hogaș este o apariție cu totul surprinzătoare în literatura noastră. Cîteva amănunte biografice ar îndreptăți și mai mult această surpriză.

¹ C. Hogaș, *Pe drumuri de munte*, Iași, Ed. „Viații românești”, 1914.

² 1912

Închipuiți-vă, acum *treizeci* de ani, un profesoraș de liceu într-un orașel de provincie din Moldova. Cu ce fel de oameni ar veni în contact și în mijlocul căror preocupări cotidiene ar trăi un profesor din provincie, astăzi, necum cu treizeci de ani în urmă, nu e nevoie să mai stăruim. Profesorul citește totuși cu pasiune, și mai ales literatura clasică a antichității. Într-o bună zi, îmbracă un costum bizar, își caută un tovarăș de drum și-o pornește razna prin munții Moldovei. Iar la întoarcere, din propria-i pornire, dintr-o *necesitate* sufletească imperioasă și tainică, s-apucă cu răbdare să-și scrie impresiile. Dar ce impresii! Câtă strălucire în stil, ce simț admirabil al realității vii în dialogurile cu țăranii, ce sentiment profund și debordant al naturii! Însemnările lui din călătorie te poartă cu o putere de evocare uimitoare, prin munții Moldovei de acum câteva decenii, cu sălbăticia și pădurile lor, cu satele văilor și cu schiturile de călugări pierdute în splendoarea acelor singurătăți fermecătoare. Hălăuca și Ceahlăul, Sihla, Durăul, Rîșca, Pîngărații — toate frumusețile sălbatice care împodobesc cu măreție creștetele Moldovei și fac mîndria duioșilor ei admiratori, trec pe dinaintea cetitorului captivat.

Și cîte tipuri memorabile, cîți călugări și țărani, cîte figuri gingașe și vii de țărance și de tîrgovețe, cîte aspecte variate ale naturii, cîte popasuri și peripeții, cîte borșuri de chitici și nopți cu lună plină!

D. Hogaș intra în literatură cu talentul barbar și primitiv, dar năvalnic și strălucitor al unui poet epic din antichitate. Natura figurilor sale de stil, proaspete ca florile, sintaxa lui savantă, cu perioade largi și cumpanite, abundența mîncărilor și pornirea firească de a da proporții neobișnuite personagiilor, toate îți fac impresia că autorul nostru e un mic strănepot, după o eclipsă de veacuri, dar în linie dreaptă, al lui Homer.

Dacă viața și împrejurările în care i-a fost dat să producă, i-ar fi fost mai prielnice, am fi avut în d. Hogaș pe unul din cei mai mari prozatori ai noștri.

Caragiale, rafinatul și exigentul Caragiale, vorbea întotdeauna cu entuziasm despre bucățile d-lui Hogaș, și mai ales despre acel minunat episod cu *părintele Ghermănuță*, din care știa fraze întregi pe de rost.

Ne-ar trebui însă cadrul unui articol, iar nu spațiul restrâns al unei recenzii grăbite, ca să putem spune tot ce se cuvine despre acest scriitor.

Fie ca aceste rînduri ale mele să atragă atențiunea măcar a acelor puțini iubitori de literatură înaltă și autentică, pe care desigur că-i avem.

[*Viața românească*, Iași, X, nr. 10—

11—12, oct.—nov.—dec. 1914, p.

315—316.]

OCTAV BOTEZ

[FIORUL ADEVĂRATEI POEZII]

Sînt unii scriitori, care, din cauza mediului și a împrejurărilor vitregi ale vieții, produc tîrziu, nu-și pot dezvolta decît în parte însușirile lor artistice și nu sînt în stare să ne dea întreaga măsură a talentului lor. Paginile scrise de dînsii lasă în sufletul nostru un sentiment de regret, sentimentul pe care-l avem în fața unor bogății, care au stat prea mult timp ascunse, fără a fi fost puse în valoare la vremea lor.

Am avut acest sentiment, cetind paginile d-lui Hogaș.

D-sa, care e azi într-o vîrstă destul de înaintată, a fost, pe băncile Academiei Mihăilene, coleg cu Panu, Lambrior, C. Dimitrescu, Conta.

Ca toți cei din generația lui Eminescu, nu a fost influențat de dînsul. Cele cîteva versuri, pe care le găsim presărate în volumul său, poartă factura vremii și nimic eminescian nu apare în ele.

Mai bine de un sfert de veac, d. Hogaș a trăit ca profesor de gimnaziu în Piatra, Alexandria, Tecuci, Roman.

Cine cunoaște viața de azi a unui oraș de provincie își poate da seama ce însemna această viață acum treizeci de ani...

Într-un mediu lipsit aproape cu totul de mijloace de cultură intelectuală, fără librării, fără cărți, într-o atmosferă de prozaism și de vulgaritate, care înăbușă și distruge orice vocație artistică, d. Hogaș a vegetat atîția

ani, fără altă lectură decît aceea a cîtorva clasici și a unor rare romane culese la întîmplare...

Turist pasionat, îndrăgostit de munții pe care-i cutureiera în vacanțele de vară, mergînd fără țintă, dormind prin păduri sau poposind pe la schiturile singuratic, un imbold profund al sufletului l-a făcut să-și aștearnă pe hîrtie impresiile, pe care i le lăsase în cursul călătoriilor, natura și oamenii...

Îndemnat de d. Xenopol, d-sa a publicat în *Arhiva*, acum douăzeci și cinci de ani, o parte din aceste impresii. Restul, împreună cu cîteva nuvele și schițe, a văzut lumina, mult mai tîrziu, în revista noastră.

De la început ele au găsit admiratori și cel mai ilustru din ei a fost Caragiale. În public au pătruns însă puțin și în momentul apariției lor în volum, din cauze, pe care nu voim să le cercetăm, critica oficială, care se grăbește să lanseze cele mai infime producții, a binevoit să păstreze în privința lor tăcerea completă.

Valorile adevărate își fac însă cîteodată singure drumul și ceasul acestei viguroase și originale personalități de creator va sosi.

Ceea ce izbește la prima vedere pe cetitorul d-lui Hogaș e viziunea puternică, detaliată și precisă a lucrurilor. Avem a face cu unul din acei privilegiați pentru care, după expresia lui Theophile Gauthier, lumea exterioară există.

Pe cînd, la cei mai mulți dintre noi, sub presiunea necesităților vieții practice și a celor ale abstracției, simțurile se tocesc de timpuriu și memoria nu păstrează decît o imagine incompletă și palidă a impresiilor venite din afară, senzațiile acestui scriitor au o agerime, frescheță de primitiv și memoria sa le înregistrează cu o rară fidelitate.

Aleg la întîmplare următorul pasaj :

„Intrai în ograda unei mari clădiri din coastele unei biserici, și un stol de fete între opt și zece ani, în fuga mare, se răpeziră înaintea mea ; una, mică cît o lingură și iute ca o picătură de argint viu, le întrecu pe toate, îmi sări în gît, mă sărută sau mă mușcă de obraz sau de ureche, sări repede jos, înapoi, luă harbuzul mai greu decît ea, îl trînti pe pămînt de se desfăcu în o sută

de bucăți, luă pe cea mai mare și prinse a-i roade miezul, înmormîntîndu-și în el, pînă la sprincene, fața-i mică de copil. Din cînd în cînd, arunca spre mine, peste marginea de deasupra a cojii de harbuz, ochii ei mari, negri și plini de o nevinovată bucurie; zama roșie îi picura de pe barbă pe pestelcă și de pe pestelcă pe pămînt... Cînd ridică capul spre a-și mai lua suflet și a vedea în ce parte mai are de lucru, era mînjită pînă la urechi, și o sămînță de harbuz neagră și lată îi rămăsese lipită pe vîrfurile nasului...”

Nu e așa că culoarea, forma și mișcarea sînt redată aici de un adevărat vizual ?

Simțul auditiv nu e mai puțin dezvoltat la d. Hogaș :

„Din cînd în cînd, cîte un hrib, mai puțin răbdător la usturimea focului, rîdica dintr-un șold, pocnea și, așă-zîndu-se iarăși pe cărbuni, sfîrșia înainte.”

„Din lăuntru gol, înalt și sec al bisericii, glasuri acum prelungi și tremurătoare, puțin trunchiate și repezi, porneau spre afară și trezeau văzduhurile tîrzii și neadormite.”

Tot atît de puternice ca aceste simțuri superioare și estetice sînt la d. Hogaș simțurile inferioare, mai strîns legate de viața noastră animală și fiziologică.

Iată un exemplu de senzații olfactive :

„Virii mîna în desagi și scoasei iute prosopul meu de drum, cît toate zilele de lung, al cărui miros heteroclit eram încredințat că va covîrși și se va înălța victorios peste toate miresmele acre și sălbatice ale tuturor fiarelor universului... Nu degeaba stătuse el, atîta vreme, sub ocrotirea desagilor mei, în strînsă vecinătate cu tot soiul de masline vechi și zbîrcite, cu coșcogea oaie prefăcută în căciulă de vremuri grele și, în sfîrșit, cu cîte alte opinci neargășite...”

În ce privește senzațiile organice și gustative d. Hogaș e desigur fără rival în proza noastră. Prînzuri copioase se întîlnesc la fiecare pas în paginile sale și autorul reușește să ne comunice apetitul său, ne face să simțim adevărate plăceri culinare sau ne sugerează, cu un realism fizic intens, senzația foamei.

Cu acest bogat și variat material de senzații, imaginația d-lui Hogaș creează aspecte din viață și face să trăiască înaintea noastră lucruri și oameni.

Era firesc ca un temperament, în care viața senzitivă și aceea a instinctelor domină preocupările intelectuale, să simtă cu deosebire natura...

D. Hogaș e un descriptiv și natura ocupă primul plan al operei sale. D-sa o simte prin toți porii și e stăpînit de farmecul ei.

Dacă în nuvelele d-lui Sadoveanu trăiește natura Moldovei în aspectele ei blînde, cu apele argintii, șerpuiind pe cîmpiile întinse, cu lanurile de grîu legănate în bătaia soarelui, în paginile d-lui Hogaș trăiește aceeași natură în aspectele ei maiestoase : munții Neamțului cu codrii lor seculari și impunători, cu desimile lor sălbatice. Natura acestor locuri e prinsă în cele mai diferite aspecte ale ei. Răsărituri de soare, apusuri, amiezi, furtuni, nopți cu lună, defilează înaintea noastră, zugrăvite de un pictor care dispune de o bogată paletă.

Iată descrierea unui răsărit :

„Ne aflam acum pe înălțimile cele din urmă ale Hălăucei. În depărtare răsăritul imens ardea în valurile de foc ale zorilor, iar soarele, ca o colosală sprinceană de aur curat, se rîdica de după linia neagră și ondulată a munților vaporosi. Umbrele se grămădeau în apusul încă în amurg și grăbite să aruncau în haosul altor lumi. Din văi, negurile adormite începeau să se înalțe, trezite de întăile raze ale dimineții ; ici-colea, din adîncuri, coloane sure de fum se îndreptau spre ceruri topindu-și creștetele lor în văzduhul luminos și limpede“.

Evocarea unei amiezi de vară :

„La spatele noastre Hălăuca, cu nenumăratele sale trepte verzi, se ridica în depărtare ca un nemărginit amfiteatru, care închidea cercul înalt al vederii despre răsărit. În față, pe stînga și-n dreapta noastră, munții Sabasei, Borcei și Fărcașei se întindeau până dincolo de hotarăle ochilor, ca o mare încremenită de valuri violete cu nuanțe de aur ; iar peste această priveliște nețarmurită, arșița de cuptor aruncase o rețea subțire de aburi fumurii, care dădeau întregului înfățișarea unei mări de opal. Căldura era covîrșitoare și întreaga natură părea că răsuflă greu...“

Dar natura nu e redată numai pictural, scriitorul nu are totdeauna în fața ei o atitudine obiectivă.

Cu lirismul unui romantic el iubește această natură prietenoasă, „care-ți varsă în suflet melancolia și vi-

surile“ simțind cu ea o organică și tainică legătură și cu puterea simpatiei el ne face să pătrundem în sufletul obscur și misterios al lucrurilor. Cetiți următoarea descriere :

„Brazii suri și neclintiți, cu trunchiuri netede și goale, se ridicau încremenți și drepti până la înălțimi amețitoare ; iar din bolta ciuruită de umbra neagră-verde, alcătuită de crengile lor îmbrățișate sus de tot, ca prin o sită deasă, se cerneau în liniștea largă a pădurilor picături de cer albastru ; și fulgi nestatornici de lumină aurie cădeau peste mine de pretutindeni. De jur împrejur, privirea ți se oprea pe fundul pădurii, ca pe un zid de umbră depărtat ; ai fi zis că te afli sub o imensă boltă de templu sprijinită de mii de coloane, din înălțimea căreia cu greu mai străbătea înlăuntru lumina ogivală a cerului. Cheptănușii mici și negri cu gulere roșii și verzi lunecau în spirale tăcute și iuți pe trunchiul arborilor în sus, veverițe negre și roșii, cu cozi stufoase și lungi, din încheietura înaltă a unei crengi își cumpăneau zborul spre copacul dimpotrivă ; ciocănituri și ghionoaie cu pliscuri de oțel tocau în arbori și pădurea largă răsună a sec...

Peste creștetul înalt al brazilor luneca vîntul ca un rîu nevăzut și, tăindu-se în frunza lor ascuțită, trimitea până-n depărtare tînguioase și prelungi glasuri de orgă. Din toate părțile tăcere solemnă, de pretutindeni liniște sfîntă...”

Nu-i așa că în aceste rînduri pădurea trăiește și scriitorul ne-a comunicat ceva din sufletul ei ?

Și înrudirea tainică dintre natură și unele fapte omenești mi se pare că a fost rareori mai fericit redată ca în aceste rînduri :

„Și de n-ai fi stat cu privirile înfipite în spetele lui înguste și cafenii, mărunț, subțire și în floarea umbrelor, cum era, s-ar fi topit părintele Ghermănuță și s-ar fi mistuit în zarea încilcită a crengilor, după cum, în văzduhurile amurgului, se mistuie și se topesc unele vedenii de o clipă, întrupate de închișuirea cuprinsă de fiorii pustii ai singurătății... Avea părintele Ghermănuță ceva din firea șopîrliei, pe care acum o vezi, acum n-o vezi, și ia-i urma, dacă poți, cînd vrei să-i pui bățul pe coadă... Și eu cred că pădurile au suflet și, în sufletul lor, dragoste de mamă pentru toate vietățile ce se adăpostesc

la umbra ocrotitoare a sînului lor ; și fiindcă părintele Ghermănuță pășise de mult spre starea de vietate a pădurilor, apoi și pădurea cu brazii săi uriași, cu vînăta încremenire a stîncilor sale, cu așternutu-i moale și ruginiu de foi uscate și seci, cu neagra și frageda putrejune a vreascurilor sale, părea cuprinsă de clipa vie a unui fior de ocrotitoare dragoste în calea grăbită și sub pașii mărunți ai părintelui Ghermănuță...”

Cînd scriitorul simte astfel natura, el ne dă fiorul adevăratei poezii și în literatura noastră nu cunosc decît pe d. Sadoveanu, care, în alt gen, să ne fi dat pagini de această putere...

Alături de un pictor și un poet al naturii, în d. Hogaș e și un povestitor, un creator de situații și tipuri vii. Înzestrat cu un simț deosebit de observație, acest povestitor are viziunea plastică, minuțioasă și în același timp precisă a mișcărilor, gesturilor, manifestărilor externe, împreună cu acel dar prețios de a alege detaliile caracteristice, care individualizează un personaj, îl fac diferit și-l imprimă cu tărie în amintirea noastră.

Cît e de expresiv portretul părintelui Ghermănuță, făcîndu-și rugăciunea :

„Părintele Ghermănuță se opri din mers în fața răsăritului, își luă smerit, cu toate cinci degete răs-firate ale stîngii sale, comanacul din cap ; iar cu cele trei degete inițiale și împreunate ale dreptei, de trei ori însemnă larg, cu trei cruci evlavioase și mari, cele patru puncte sacramentale ale trupului său ; și atingînd, după fiecare cruce, pămîntul cu dosul mîinii de închinare, de trei ori se plecă, în chip de metanie, în fața Atotputer-nicului și nevăzutului său Dumnezeu...”

Și fața lui slabă și veștedă, și cele două bucle sure și mari de păr împrăștiat, ce-i țîșneau pe tîmple de sub comănu-i parcă prea strîmt, și barba lui cărunță, ce se prelingea spre pămînt în lungi și plîngătoare șuvițe de lînă încîlcită, și traista cu ciuperci de la șold, și tîngirea-i de tinichea de pe cap învălîtă cu pîslă, și în-treaga lui făptură mărunță și cafenie, ca într-o haină, se îmbracă, pentru o clipă, într-un fel de tainică lumină...”

Sentimentele și stările sufletești nu sînt analizate de d. Hogaș, ci d-sa reușește să le evoce prin zugrăvirea manifestărilor exterioare și mai ales prin dialoguri de o

naturaletă și justetă desăvîrșită, în care, ca și descrierile și narațiunile sale, circulă o viață intensă.

Nimic artificial, nici o notă convențională sau falsă în schițarea personajelor. Simți că autorul nu descrie decît ceea ce a văzut aieva, ceea ce a intrat în cîmpul observațiilor sale.

Cît de adevărați și de vii sînt călugării săi : părintele Ghermănuță, hursuzul și zburlitul Varsanufie, egumenul Stratonie, unsurosul Glicherie, Vavila, Don Juanul cuceritor de inimi și cuviosul Iovinadie, cufundat în cetirea psaltirii, singurul sfînt printre dînșii !

Cu cît realism e zugrăvit Avrum crîșmarul din Șeștina cu semitismul lui atît de pronunțat, boierii din vechime, ca cuconul Ioniță Hrisanti, și mai ales țărani d-lui Hogaș !

Unii din ei : Ion Rusu, cu înfățișarea lui de atlet, Eremia Honcu, cu „răgetul lui de leu“, Sgribincea, Huțan, ne lasă impresia forței. În alții, cum e moș Alexandru Coșofleață, frate cu moș Gheorghe al d-lui Sp. Popescu, vorbește pornirea ironică și filozofia resemnată a țărănimii noastre.

Nu găsiți acest dialog profund caracteristic :

„Ș-apoi toate ar hi, cum ar hi, dar ne mănîncă angaralele că tare s-o mai înmulțit de la o vreme încoace. Îi greu de tot, domnișorule, încotro te întorci.

— Ce să faci ? moșule, la lume subțire, nevoi multe.

— C-apoi bat-o pustia de lume, că tot mai bine era mai de mult.

— Cine zice altfel, moșule ; decît, vezi dumneata, roata lumii se învîrtește și noi cu dînsa.

— He, hei ! domnișorule, bine-ar fi dacă s-ar învîrți ; da, vezi dumneata, că nu se învîrtește ; o-mpiedicat-o nu știu cine și merge de-a săniușul ; cei de deasupra, tot deasupra, și cei de dedesubt, tot dedesubt, — răspunse moșneagul, aducînd pe fundul scăfiței usturoiul ce se ridicase, la pisat, pe marginile ei. Ș-apoi, bat-o întunericul de roată, zise el, sculîndu-se de jos — că prea te curmă în două, cînd te-apucă dedesubt... Da, de... Să vede că ce-a orînduit Dumnezeu, minte de om nu poate să disfacă, încheie moșneagul...”

Unde d. Hogaș îmi pare, însă, cu deosebire înzestrat e în zugrăvirea femeilor. D-sa știe să redea acel ceva, nedefinit și tainic, care e farmecul fizic al lor. Cît de

vie e Axinia cu mișcările ei agere de zvirlugă ! Cu ce relief e redată frumusețea rustică a Călinei lui Drăgan :

„Subțirică și năltuță, cu obraji rumeni, rotunjiori și grăsulii ; cu sînuri ce te împungeau în ochi de sub cămeșa-i albă curată și deschisă la piept, dar înnodată sub bărbie cu un șiret de arnici roș, ale cărui capete cu canafuri atîrnau slobode în jos cu o ademenitoare neregulă ; cu părul ei negru, răscolit pe tîmple și pe fruntea-i netedă, cu o ispititoare neorînduială ; cu cîrpa-i roșie de pe cap, întocmită cu măiestrie de mîna iscusită a întîmplării, cu ochii ei căprii și mari, însuflețiți de văpaia unui sînge pătimaș ; cu gura ei mică înflorită ; cu dinții ei albi și cu nasul ei fin, drept și cu nări neastîmpărate.“

Și cît e de sugestiv dialogul acesta :

„— Ei, zisei eu — amestecîndu-mă în vorbă, și adică ce-i porți tu atîta grijă lui Sgribincea, fa Călino?... S-a-neca, s-a-neca... nu s-a-neca, nu s-a-neca, și pace bună ; cine ce are cu gustul omului?... Cum i-a hi scris... Nu cumva ai să te apuci tu cu Dumnezeu la harță de dragul lui Sgribincea ?

— Da'neata ce ai ? zise ea înțepat, cu un fel de minie drăgălașă în ochi și cu o roșată și mai drăgălașă de nevinovăție în obraji.

— Eu ce am ? Eu n-am nimica... Numai cît tu, fa Călino, fiindcă drăgăliță-Doamne, ești nevasta lui Drăgan, apoi ai prea multe drăgănele, încît ai de unde irosi și pe dealuri ; ce păcat că nu cresc drăgănelele tale, fată hăi, prin cea iarbă verde, cum cresc fragii și căpșunele... Ce mai de lume, s-ar strînge la cules de drăgănele pe urma ta !...

— Și-i hi avînd poate poftă și 'neata?... zise ea, plecînd capul cam într-o parte privindu-mă pieziș drept în ochi...”

Nu e oare acest portret al Floricicăi, o pînză de preț :

„...îmbrăcată cu o rochie neagră de matasă ușoară, încinsă peste mijloc cu un colan lucrat în solzi auriți, stătea în picioare dinaintea mea și mă privea nemișcată. De sub horbota neagră și subțire a mîneții stîngi, din prejurul alb al brațului ei, mijeau cu scînteieri palide-roșii, boabele mari ale unei brățări de mărgean ; iar din noaptea negrii rochii, cu răsfrîngeri mișcătoare și mola-tice de lumină mută, răsărea gîtul ei de alabastru viu și capul sculptural de Venere antică.“

Firea femeii e mai puțin intelectuală, mai afectivă, mai apropiată de natură decât aceea a bărbatului și poate de aceea acest scriitor, care simte natura și e un primitiv, în care viața simțurilor copleșește intelectualismul, a reușit mai bine decât alți scriitori ai noștri, care au zugrăvit *mai mult* femeii imaginare, să pătrundă în sufletul feminin...

Cît e de adevărată Magda, „acel paingîn cu gusturi subțiri“, cu capriciile ei de fată, cu firea ei vioaie și nebunatică, care pune în mișcare și subjugă toată lumea din jurul ei cu dragostea ei de viață, cu avîntul irezistibil al tinereții sale.

Paginile, care sfîrșesc epizodul Floricica, acele în care stolul de fete se înnebunesc și aleargă pe pajiște în mijlocul florilor, sînt pagini vii, rare, care amintesc unele scene din Turgheniev și sînt demne de un scriitor mare.

Dacă d. Hogaș e de obicei obiectiv în zugrăvirea vieții, găsim uneori la d-sa și momente în care fantazia sa bogată deformează realitatea, exagerînd trăsăturile și dînd proporții neobișnuite și epice lucrurilor, acțiunilor sau personajelor.

Gîndiți-vă la Anița, acel Quasimodo feminin, la somnul, muzica infernală a horăiturilor sale, la armata nocturnă a ploșnițelor, la peripețiile trecerii Tazlăului, la Pisicuța, calul eroului, care a devenit ușor ca o pajură, la frigurile de foame ale autorului pierdut în singurătatea pădurii, la mantaua lui imensă și la atîtea ospățuri pantagruelice !

În asemenea scene apare o înclinație naturală spre enorm și grotesc, care-i o formă a romantismului epic, împreună cu umorul jovial al unui poet eroi-comic plin de viață, de vervă și de sănătate exuberantă, din familia de spirite a lui Rabelais.

Era natural ca acest umor să fie lipsit uneori de măsură, alteori de fineță.

Cîteodată d. Hogaș șarjează tipurile și cade în caricatură.

În chipul cum e redat d. Georges în minunatul epizod Floricica, e o nuanță de exagerație și aceeași tendință strică desigur efectul în *Duduia Margareta*.

Tîrît de avîntul inspirației sale și de imaginile care-i năvălesc în minte, d. Hogaș nu se poate limita cîteodată

și nu poate disciplina totdeauna torentul lor abundent, impetuos și tulbure, și acei care prețuiesc la un scriitor spiritul autocritic, concentrarea și sobrietatea, rămân neplăcut atinși, mai ales în bucățile mai vechi ale scriitorului, de unele disertații filozofico-metafizice banale sau naive, de reminiscențe mitologice sau istorice, care au ceva din pedantismul unui profesor, de unele cuvinte de spirit de un gust dubios, detalii, care îngreuiază mersul narației și slăbesc pe alocuri impresia totală.

În opera oricărui scriitor, care e o personalitate, întâlnim un mod deosebit de a înțelege viața și, deși d. Hogaș nu e cituși de puțin un reflexiv, un mod particular de a vedea viața se desprinde din paginile sale. D-sa e un adorator al naturii în toate manifestările ei, un om, care crede în caracterul divin al pornirilor noastre și „al instinctului fără de greș“, o fire primitivă, care gustă cu aviditate viața, fără a fi preocupat o singură clipă de problemele ei.

S-a vorbit în timpul din urmă de atitudinea pe care o are în fața vieții d. Galaction, și s-au scos în relief sentimentele teologului și ale moralistului creștin, stăpinit de ideea păcatului și de credința în justiția divină.

Nimic mai opus acestui mod de a vedea decât acel al d-lui Hogaș. Dacă d. Galaction e între scriitorii noștri de azi un creștin, d. Hogaș e desigur cel mai păgîn dintre dînșii.

Problemele și conflictele morale, pe care secole de creștinism și de viață socială le-au intensificat în sufletele noastre, nu există pentru d-sa. Amoralismul său e senin și se manifestă fără înconjur în simpatia pe care o arată pentru eroii săi care se lasă conduși de instinctele lor fără a încerca să li se opună, pentru călugării care ascund sub portul lor un „păgînism fără ascunsuri“, pentru călugărițele care nesocotesc poruncile dumnezeiești și ascultă „cuvîntul scris de natură în inima lor“.

În amintirile sale asupra lui George Panu, d. Hogaș ne spune că de pe băncile școlii avea aversiune împotriva creștinismului întunecat și mistic și scriitorul a rămas un admirator al mitologiei clasice „care nu cunoaște alte divinități decât acele ale pădurilor și ale apelor și pentru care natura e populată de fauni și de nimfe.“

Firea sa de primitiv și de original suporta cu greutate normele etice sau regulile sociale și protestează la fiecare pas împotriva „tiparului conveniențelor meșteșugite“, care ne îndepărtează de natură și stînjenesc libera dezvoltare a pornirilor noastre. De aici antipatia sa împotriva civilizației, a gusturilor franțuzești și ridicularizarea acelor care o reprezintă, d. Georges sau nepotul cuconului Ioniță Hrisanti, proaspăt venit din străinătate.

Prezentul robii acestei civilizații i se pare d-lui Hogaș mic, artificial, anemiatic în fața trecutului. „Și, în locul unor oameni turnați dintr-o bucată pe calupuri gigantice, a răsărit o lume sprijinită de oameni mărunți cu suflete de mozaic și prin a căror alcătuire trupească te prevezi ca prin sticlă“.

Și idealul de viață al acestei naturi păgîne de primitiv și de estetic, pe care nu-l tulbură nici o preocupare sufletească de un ordin mai înalt, e în trecut, în vremea voioasă și patriarhală, în care cuconul Ioniță Hrisanti, protopopul Gheorghe și prietenii lor își duceau, fără griji deosebite, traiul lor liniștit, ascultînd pe lăutarul Buruiiană la lumina blîndă a lunii, cu borșul de chitici de Bîrlad și cu paharul de vin dinainte, vremea, în care, la mănăstirea Pîngărați toate erau din belșug și călugării ca și mirenii puteau sorbi în voie și cu stomacul plin, din cupa bogată a plăcerilor.

D. Hogaș e un stilist de o rară virtuozitate. Resursele sale artistice sînt de prim rang.

Proza sa colorată și expresivă e încărcată cu profunzime de cele mai variate epiteze și figuri de stil, care nu au nimic căutat, nu trădează efortul, ci dimpotrivă impresionează prin caracterul lor spontan și personal. Simți că ele izvorăsc dintr-un fond imaginativ bogat, cu aceeași forță elementară, cu care primăvara înfloresc mugurii.

Iată cîteva exemple alese la întîmplare. Voiți imagini sau comparații sugestive :

„Cele două rînduri lungi de chilii, suprapuse în forma unui larg pătrat, vorbesc și astăzi îndestul de lămurit despre furnicarul, ce trebuie să fi însuflețit altădată acest locaș, a cărui tăcere nu e întreruptă acum decît de zgomotul cadențat și monoton, ce-l fac prin coridoare ciobotele greoaie ale cîtorva călugări bătrîni și gîrbovi.“

„Virfurile înalte și ascuțite ale brazilor dimprejur răsăreau din umbră și, ca niște săgeți neclintite de aur, spintecau văzduhul limpede.“

„De dimprejur și din depărtări nehotărâte, umbre negre se desprindeau din noapte în răstimpuri și, lunecând grăbite, se mistuiau pe rînd în ușa luminată și larg deschisă a bisericii, după cum, în flacăra unei lumini aprinse în întuneric, năvălesc și se mistuie orbi fluturii hipnotizați.“

Imagini, care să exprime o stare afectivă :

„Ridicai în aer imensa mea pălărie neagră și de trei ori o închinai, ca pe un steag cernit, înspre apus...“

Voiți metafore, personificări :

„Respirația aburoasă și nemărginită a nopții aruncase un lîțoliu subțire și străveziu de neguri albe peste pîrăul, care, tremurînd parcă de frig pe pietrele-i reci, luneca cu murmur grăbit și, ca o îngustă naframă, întinsă pe lungul nesfîrșit al văii largi, își pierdea cursul în taina depărtată a răsăritului.“

Frazele d-lui Hogaș au mai totdeauna o construcție savantă și masivă.

Ca și Odobescu, cu al cărui stil, minus prețiozitatea, acela al d-lui Hogaș are oarecum înrudire, d-sa posedă secretul perioadelor lungi, care, prin sonoritatea și tainica lor armonie, ne încîntă auzul și răsună prelung în suflet.

Nu evocă aceste pagini impresia pătrunzătoare a singurătății ?

„Amurgul începe a se ridica din adîncuri... iar între piscurile înalte ale munților ce se răsărau încă, în pulberea de lumină roșietică a celor din urmă raze ale apusului, văile tupilate întunecau priveliștea, ca atîtea pete imense de umbră vioaie... Din adîncimi, din înălțimi, din taina pădurilor, din întunericul codrilor, din văzduhuri, de pretutindeni, glasurile prelungi ale sărilor de munte se ridicau treptat a liniște și a odihnă... Și, încît, încet se stingeau toate și toate adormeau pe rînd ; și tot mai rar se desprindea din depărtări un lătrat de cîine, un sunet de talangă, un glas de bucium... Numai pîrăul, mînat cu grăbire, în calea lui fatală, de o putere nevăzută, mai însemna, în amorțirea universală, eterna mișcare a vieții în vinele adormite ale lucrurilor...“

Limba d-lui Hogaș e de o mare bogăție. D-sa dispune de un material enorm de cuvinte pe care-l stăpânește cu o siguranță rară.

Unele expresii rustice, pline de sevă (a ostoi, a horhăi, a zăpsi, a ciuchi, teșit, chisnovat, chersîn, zăgîrnă, opcină, tihărăi) vor zgîria poate urechile fine ale estetiilor decadenți, neîmpăcați dușmani ai oierismului, ele cadrează însă întotdeauna cu personajul, cu situația, cu mediul ambiant și măresc impresia totală a vieții.

Un povestitor plin de vervă și de umor naiv, un descriptiv și un poet al naturii în aspectele ei maiestose, un suflet primitiv și păgîn, un artist strălucit al stilului, astfel îmi apare d. Hogaș în cele mai bune din paginile sale.

[Viața românească, Iași, X, nr. 10—

11—12, oct.—nov.—dec. 1915, p. 72—

81.]

POSTERITATEA CRITICĂ

„Aed din faptul lumii“
(E. LOVINESCU)

LIVIU REBREANU

[VIAȚA ÎNSAȘI]

De obicei premiile se dăruiesc celor vii, întocmai ca decorațiile : recompensă, încurajare, consacrare... după oameni și împrejurări. Totuși obiceiul nu poate opri pe distribuitori, mai ales cînd ei sînt scriitori, de a încorona memoria unui mare artist, mort înainte de a-și vedea opera strînsă într-un mănunchi și dată în lume. Ostașului viteaz, chiar dacă și-a pierdut viața în luptă, cînd i se află faptele eroice, patria recunoscătoare îi depune semne de distincție pe mormînt. Față de scriitori — vii și morți — generozitatea statului e mai lentă, de nu cu totul absentă. N-am ajuns încă, și cine știe dacă vom ajunge, ca o rară operă literară să fie prețuită cît un fapt de arme obișnuit. Cuvine-se deci ca baremi cei ce înțeleg aieva rostul scriitorului, să-i cinstească pomenirea : scriitorii români, noi n-avem semne de distincție spre a-i împodobi mormîntul și amintirea. Dar, trecînd peste obiceiuri, putem să-i încoronăm opera în care, și după moartea trupului, palpită sufletul scriitorului...

Calistrat Hogaș a murit acum patru ani. A scris puțin, deși a trăit mai mult decît obișnuiesc a trăi scriitorii români. Într-o viață, trudnică și anevoioasă, de șaptezeci de ani, a scris vreo cincisprezece bucăți. Unele au apărut în *Arhiva* de la Iași și au rămas acolo, necitite, precum a fost și revista. Altele s-au tipărit mai tîrziu, în *Viața românească* și au scos pe autorul lor din obscuritatea necunoscutului, cel puțin pentru cercurile literare. Dar o operă de artă, servită în fragmente, după nevoile de materie și de paginație ale unei reviste, rămîne ca un peisagiu frumos privit prin niște ochelari spărți. La vîrsta

de șasezeci și șase de ani, Hogaș a găsit în cele din urmă o editură dispusă a-i da în vileag opera întreagă. Soarta lui însă s-a împotrivit: cartea, tipărită gata, s-a prefăcut în cenușă, înainte de a ajunge în comerț. Pe urmă a venit războiul, pe urmă moartea lui Hogaș, și în sfârșit, *Pe drumuri de munte*, anul trecut¹...

În două volume, cincisprezece bucăți... Nici nuvele, nici povestire și nici impresii de călătorie.... Poate toate acestea împreună și totuși ceva aparte, ceva ce nu s-a mai scris. Luate separat, bucățile, sau cel puțin unele din ele, sînt povestiri, precum altele par simple note de călătorie. Privite însă laolaltă, amindouă volumele alcătuiesc o operă de artă unică, încântătoare, care nu suferă nici o etichetă estetică. Se citește ca un roman, dar un roman nefăcut, fără artificii de construcție, romanul unui suflet înfrățit cu natura.

Deși dascăl, Hogaș a fost un neastimpărat vagabond cîntăreț al firii. Sufletul lui numai în mijlocul munților, în singurătatea codrilor nepătrunși s-a simțit într-adevăr acasă. Și în fața lui, ca în fața unui amant credincios, natura și-a dezvăluit toate tainele. Ochiul lui a pătruns deopotrivă înălțimile văzduhului ca și adîncimile pămîntului. Și pretutindeni a văzut viața vie, imensă, veșnică, unică și infinită, în mersul ei majestos, ca un fluviu fără țarmuri, fără început și fără sfârșit.

Nici un scriitor român n-a avut, ca Hogaș, darul de a cuprinde în scrisul său natura împreună cu toată viața ei. Unii au descris poate mai pitoresc frumusețile munților, alții vor fi zugrăvit mai puternic viața oamenilor... Hogaș singur a izbutit să strîngă în pagini de carte viața însăși, viața cea mare în cadrul căreia cerul, omul, gîngania, floarea, bolovanul trăiesc la fel, într-o armonie divină...

Hogaș însuși spune într-un loc: „și eu cred că pădurile au suflet și, în sufletul lor, dragoste de mamă pentru toate vietățile ce se adăpostesc la umbra ocrotitoare a sinului lor...” Credința lui însă merge și mai departe, descoperind suflet chiar în pietricelele pe care le răscolește copita răbdătoarei sale Pisicuțe.

Adevărat mare-preot al naturii, Hogaș a găsit în sufletul său plin de credință, cuvintele calde și vii care

¹ 1921

de șasezeci și șase de ani, Hogaș a găsit în cele din urmă o editură dispusă a-i da în vileag opera întreagă. Soarta lui însă s-a împotrivit : cartea, tipărită gata, s-a prefăcut în cenușă, înainte de a ajunge în comerț. Pe urmă a venit războiul, pe urmă moartea lui Hogaș, și în sfârșit, *Pe drumuri de munte*, anul trecut¹...

În două volume, cincisprezece bucăți... Nici nuvele, nici povestire și nici impresii de călătorie.... Poate toate acestea împreună și totuși ceva aparte, ceva ce nu s-a mai scris. Luată separat, bucățile, sau cel puțin unele din ele, sînt povestiri, precum altele par simple note de călătorie. Privite însă laolaltă, amîndouă volumele alcătuiesc o operă de artă unică, încîntătoare, care nu suferă nici o etichetă estetică. Se citește ca un roman, dar un roman nefăcut, fără artificii de construcție, romanul unui suflet înfrățit cu natura.

Deși dascăl, Hogaș a fost un neastîmpărat vagabond cîntăreț al firii. Sufletul lui numai în mijlocul munților, în singurătatea codrilor nepătrunși s-a simțit într-adevăr acasă. Și în fața lui, ca în fața unui amant credincios, natura și-a dezvăluit toate tainele. Ochiul lui a pătruns deopotrivă înălțimile văzduhului ca și adîncimile pămîntului. Și pretutindeni a văzut viața vie, imensă, veșnică, unică și infinită, în mersul ei majestos, ca un fluviu fără țărături, fără început și fără sfîrșit.

Nici un scriitor român n-a avut, ca Hogaș, darul de a cuprinde în scrisul său natura împreună cu toată viața ei. Unii au descris poate mai pitoresc frumusețile munților, alții vor fi zugrăvit mai puternic viața oamenilor... Hogaș singur a izbutit să strîngă în pagini de carte viața însăși, viața cea mare în cadrul căreia cerul, omul, gîngania, floarea, bolovanul trăiesc la fel, într-o armonie divină...

Hogaș însuși spune într-un loc : „și eu cred că pădurile au suflet și, în sufletul lor, dragoste de mamă pentru toate vietățile ce se adăpostesc la umbra ocrotitoare a sînului lor...” Credința lui însă merge și mai departe, descoperind suflet chiar în pietricelele pe care le răscolește copita răbdătoarei sale Pisicuțe.

Adevărat mare-preot al naturii, Hogaș a găsit în sufletul său plin de credință, cuvintele calde și vii care

¹ 1921

să-i exprime adorația. Are descrieri ale firii, care sînt imnuri de slavă. Dar e blînd și jovial îndeobște, ca bunul drumeț, căruia îi place călătoria cu tovarăși. E un povestitor isteț care, tot spunîndu-ți snoave, amintiri, te face să nu simți greutatea drumului. În tovărășia lui hoinărești cu drag „în munții Neamțului”, pe poteci neumblate, pe piscuri înfășurate în raze de soare, prin văi umbroase cu ape gîlcevitoare, prin chiliuța părintelui Ghermănuță de la mănăstirea Nichitului, apoi la Agapia, prin valea Sabasiei, pe Șeștina. Nu ți se urăște nici o clipă, ba la sfîrșit îți pare rău că s-a sfîrșit...

Hogaș a murit acum patru ani, sufletul lui însă a rămas în filele cărților, pe care ochii lui pămîntești nu le-au putut vedea. Cît a trăit el, opera lui nu și-a găsit calea vieții. Prin moartea omului, s-a liberat vraja sufletului. Încoronînd azi cărțile lui Calistrat Hogaș cu cel dintîi premiu literar al ei, Societatea Scriitorilor Români are mulțumirea de a îndeplini și un act de pietate față de un mare și încă neprețuit îndeajuns scriitor al neamului românesc.

[Insemnări și dări de seamă privind
Societatea Scriitorilor Români, Buc.,
1922, p. 63—64.]

E. LOVINESCU

[RAPSOD HOMERIC]

Nu se poate scrie despre Hogaș fără exprimarea mirării că un astfel de poet a putut trăi pînă la adînci bătrînețe aproape necunoscut și că nici astăzi nu a pătruns în conștiința publică. Cum nu putem cerceta aici cauzele întîmplătoare, efective și ele, ale acestui destin literar, ne vom opri numai la una dintr-insele, întrucît pornește din însăși natura talentului scriitorului. Izvorită din mijlocul peisagiului moldovean, contopită, am putea spune, cu muntele nemțean, cu un material uman „specific național”, scrisă într-o limbă și cu un umor ce amintesc pe Creangă, opera lui Hogaș nu e nici contemporană și nici măcar „specific națională”, ci plutește peste rasă și

peste timp... Ea datează de cel puțin trei mii de ani, din epoca poemelor homerice și, prin violența lirică cu care sunt adorate forțele naturii, de mai de mult, din epoca marilor epopei indiene. Bătrînul acesta, pe care cu toții l-am văzut ducîndu-și trupul masiv, adumbrit sub o pălărie uriașă, pe sub teii Copoului, n-a fost contemporanul nostru, ci un homerid din Ciclade ; n-a fost un poet liric al naturii românești, ca d. Sadoveanu, de pildă, ci un aed din faptul lumii, cînd soarele era o divinitate reală și răsăririle lui o transfigurare universală, cînd toate fenomenele naturii se prezentau în expresia concretă a unor forțe cerești, cînd umanul era amestecat indisolubil cu divinul, cînd totul era mit, pe vremea luptei Titanilor cu Olimpienii, a firoșilor Ciclopi cu un singur ochi, a Lestrigonilor, a Scilei și a Caribdei, a vînturilor scăpate din peștera lui Eol, a Hiperboreilor, a Centaurilor și a Lapiților, a lînei de aur, a tuturor minunilor *Odiseei* și a tuturor faptelor eroice ale *Iliadei*. Pentru îndeplinirea misiunii sale de aed, Hogaș nu are numai ritmul larg, sonor, ritual al eposului antic, nu are numai grandilocvența homerică sau frenezia de expresie arică, ci și sufletul antic, sufletul omului primitiv, din care au izvorît demonii și îngerii, eroii și marii sclerați, uriașii și piticii, în care stîncile se prefac în monștri și dumbrăvile și munții, apele și cîmpiile se populează, în chip natural, cu nimfe, cu oreade și hamadriade, cu balauri, în care fiecare gest, cît de simplu, se amplifică și se proiectează măreț pe singurătatea cerului... După o astfel de afirmație, ne rămîne să dovedim, prin cîteva exemple, viziunea pur epică — în sensul eposului antic — a marelui nostru aed. Iată-l, de pildă, în cursul rătăcirilor sale, întărindu-se, pe noapte, în scorbura unei stînci : „Securea părintelui Ghermănuță, ajutată de puterea sălbatică a brațelor mele, făcu minuni... În mai puțin decît s-ar crede, *pădurile împrejmuitoare zăceau doborîte la pămînt !... și, iarăși, în mai puțin decît i-ar trece cuiva prin minte, în fața peșterii mele și pe întinderea trebuitoare, pădurile desființate se prefăcură într-un val înalt și nestrăbătut de trunchiuri de copaci, încîlcite, la un loc, cu crengile lor. Pari lungi și deși bătuți până la pămînt, în mijlocul valului, străjuiau drept și neclintiți, cu vîrfurile lor ascuțite, creasta zburlită a întăriturilor mele. Apoi tirii în-lăuntru un munte întreg de vreascuri și de uscături... etc.*“

Totul e homeric în această descripție de erou antic ce se întărește în peșteră : puterea sălbatică a brațelor, pădurile doborâte, valul înalt și nestrăbătut, creasta zburlită a întăriturilor, muntele de vreascuri și uscături. Peștera nu e scobitura unei stinci din timpurile noastre, ci adăpostul ciclopului Polifem descrisă de imaginația fecundă a lui Ulise... Când se dezlănțuie furtuna, fără să-i poată dezgrădina peștera, mulțumit de sine, ciclopul triumfă : „În zadar viforul, vijelia și uraganele se izbi-seră oarbe în clădirea zburlită de crengi uriașe a întări-turilor mele, căci nu izbutiră decît să se sfîșie și să urle de durere și de ciudă. Și parii de sprijin ai *îngrăditurii mele de păduri peste păduri, înfipti până în inima pămîntului* și înalți până la ceruri, cu vîrfuri albe de dinți ascuțiți, rîdeau prin întuneric de opintirile deznădăjduite ale neputinții lor“. Nici un scriitor contemporan n-ar putea înfige parii „până-n inima pămîntului“ și clădi „păduri peste păduri“ sau n-ar putea vedea rîzînd „dinții parilor ascuțiți“ ; — în afară de aceasta, ritmul larg, epitetul constant (clădirea zburlită de crengi uriașe a întăriturilor mele), cadența solemnă a unei lunecări parcă din noaptea istoriei susțin tonalitatea epică. Prin prisma unei viziuni atît de grandioase și de supraomenești, fu-mul țigării „se înalță prin depărtările albastre, pînă sub temeliiile albastre ale lui Dumnezeu“ ; apariția unui cio-ban ia iarăși proporțiile unui ciclop văzut de Ulise : „Aproape în același timp, de după geana aceleiași zări, o imensă căciulă neagră, teșită la o parte și curmată la mijloc, se arată săltînd în cadență, și suind, parcă greoi, pe trepte de aer, înclinarea apusană a opcinii... apoi două picioare nemăsurat de lungi și arcuite spre afară, prin a căror deschizătură se vedea, larg, priveliștea depărtată a munților dimpotrivă, se iviră numaidecît sub căciulă, și, înfigîndu-se pe rînd și la deopotrivă răstim-puri, cu gigantice mișcări de compas, în iarba moale a opcinii, spintecau alene aerul, îndreptîndu-se spre mine...“ Ce fel de uriaș homeric trebuie să fi fost ciobanul, printre ale cărui picioare se vedea larg priveliștea munților dimpotrivă și care nu „mergea“, ci „spinteca“ ae-rul ? „El — îl descrie aedul nostru — ținea drept ghioagă, ridicat în aer, deasupra imensei sale că-ciuli, un întreg arbore strujit de coajă și de crengi, dar cu rădăcina neatinsă“... Înainte de a ajunge ciobanul,

săriră însă zăvozii stînii, mai sălbatici decît zăvozii divinului Laerte, care își găsiră însă stăpînul în Pisicuța, slăvita iapă a divinului aed rătăcit, necunoscut prin meleagurile carpatine. „Copitele potcovite ale tuspătru picioarelor sale cu așa iuțea de fulger scăpărau în toate părțile, trupul ei de șopîrlă mlădioasă cu așa iscusită strategie își punea pe fiecare clipă, la adăpost, părțile slabe, încît înverșunarea crîncenă a dușmanului cu colții de fier murea neputincioasă la marginea de potcoave oțelite și de dinți ascuțiți ai cercului ei de apărare... Iar cînd, pe tromboanele largi ale amînduror nărilor sale, își revărsa, în sforăit de vifor, răsuflarea vijelioasă a pieptului său puternic, opcina întreagă se cutremura și zăvozii o rupeau de fugă îngroziți.“ Iată acum pe mica, dar divina Pisicuța, luîndu-se la întrecere în urcarea munților cu eroul Sgribincea și cu divinul Huțan : „Și până ce Sgribincea să-și deschidă o dată lărgimea imensă a pasului său greoi și rar (subliniem și adjectivele ce cad cu o insistență homerică) pe întinderea de mușchi verde a plaiului rourat, biata Pisicuța își cheltuia jumătate din gebeaua întregii sale vieți, țesîndu-și iute la suiș mersu-i harnic și mărunț ; și până ce Huțan să-și ia suflet, sorbind vîzduhul dintr-odată în pieptul său puternic, o întreagă vijelie s-ar fi putut alcătui din răsuflările la un loc, ce izvorau zgomotoase și repezi pe nările înfierbîntate și larg deschise ale Pisicuții, sub truda opintirilor la deal...“ Și cînd cu toții, divina Pisicuța și mărinimoșii Sgribincea și Huțan, intră în șuvoiul năprasnic al Tazlăului dezlăntuit, eroii Zgribincea și Huțan sunt măturați ca niște așchii pe „creasta sclipitoare a undelor“ într-un amestec „de capete, de plete negre și lungi, de picioare și mîni încă și mai lungi care se ridicau și băteau apa deznădăjduit“ — pe cînd, singură, divina Pisicuța stă „stîlp în mijlocul potopului“ și aedul se simți „umflat pe sus, ceva păru că-mi vîjîie pe la urechi, șivoiul încremeni pentru o clipă, un zgomot surd de ape puternic frămîntate îmi izbi auzul, muntele din față păru că se năruie peste mine și, din cer, căzu fără de veste năprasnic pe pămînt“. Pe celalt mal „o descălecai, o frecai pe ochi, o trăsei de urechi, iar ea, venindu-și în fire, își scutură cu putere de cutremur apa de pe dînsa, improșcînd cu o ploaie mărunță pădurile, pînă-n depărtare...“, pînă ce mărinimosul Huțan se crucea, mormăind : „c-apoi asta-i

curată pajură, nu-i iapă ca toate iepele“. Dintr-o astfel de imaginație au izvorît, desigur, Pegasul și toți caii înaripați ai antichității, au ieșit Grifonii, Harpiile și Chimelele, au ieșit caii năzdrăvani ai bunicilor noștri, ca și Pisicuța, care, cînd se scutură de apă „împroască pînă-n depărtare“, adevărată „pajură de a lui popa Gheorghe din Călugăreni“, care „zboară pe deasupra, nu merge prin apă ca toți caii“, „soi amarnic de cal de zboară ca o ciută peste copaci...“ Scăpat din talazurile Tazlăului, aedul poposește la bunul uriaș Honcu „lung, dar nemăsurat de lung, cu încheieturile trupului puternic legate, cu niște mîini ce ar fi fost în stare să umfle în brațe un munte și să-l așeze binișor peste altul, cu un piept cît o față de arie, îmbrăcat — pe cît se arăta de sub cămeșă întredeschisă — cu un codru sălbatec de păr negru și stufos, cu o barbă cum îi cătranul, rar sămănată printre ciupiturile rari de vărsat, cu niște ochi de taur ce încremeneau pe om sub căutătura lor și cu un glas!“... Glasul mărinimosului Honcu era așa de puternic (unde ești, Stentor?), încît de „ar fi avut nevoie de chemat vreun vătăjel de la comună, care era de la dînsul cale de jumătate de ceas, tot din cerdacul casei l-ar fi strigat“. Și eroul era așa de mare încît „în pantalonii lui albi, ar fi putut intra de-a binelea doi brazi gemeni, iar în cămașa lui cu bibiluri, o moară de vînt!“ Poposit odată la o bătrînă „cu două șfichiuri de păr sure și lungi“ ca musteți, aceasta strigă pe „hică-sa“, pe Anița, „cu un glas de pînză nouă și sclivisită, ce parcă s-ar rupe pîrîind“. Iat-o, așadar, pe Anița, monstru, peste care nici Ulise n-a dat în rătăcirile lui : „între niște umere largi și fără nici o înclinare în jos, (natura) lipise, fără mijlocirea gîtului, un cap cît o stamboală de mare, sau, mai bine zis o claie de păr negru, aspru și încîlcit la un loc cu paie murdare și gălbii ale srohului cald din care chiar atunci se părea că ieșise ; pe aceeași linie cu bolta frunții înguste și sub cele două arcuri negre ale unor sprincene stufoase, zvîrlise, ca cu mistria și la întîmplare, două priviri albicioase și holbate, din care o încremenire hipnotică stinsese parcă orice lumină ; nasul, tupilat și cu pîntecele la pămînt, își rîdica în aer numai nările sale imense și largi, deasupra unei guri spintecate pînă la urechi ; iar de sub buzele-i groase, veștede, cîrnoase și răsfrînte una în sus și alta în jos,

înaintau spre afară două raghile rari de dinți ruginiți ;
cineștii, mai îndrăzneți, încălecaseră peste amîndouă în-
cheieturile umede și lucitoare ale buzei de dedesubt ;
pe dreapta și de sub barbă, atîrna greu și noduros, până
în josul sînului, o traistă vie de piele caldă cu pete gal-
bene, vinete și roșii. Și de n-aș fi știut că aceea e o
gușă, aș fi zis că duce în brațe un copil schilod și
neisprăvit.“ Obosit, aedul se culcă într-o poiată de fîn.
Dar peste noapte... și atunci, iată una din cele mai
veridice pagini ale literaturii homerice : „...Auzeam sau
mi se părea că aud cel puțin, acum din înaltul cerului,
acum din adîncul pămîntului, acum de aproape, acum
de departe, o muzică, o orchestră, o fanfară... mă ridicai
într-un cot prin întuneric și ascultai. Da ! O instrumen-
tație bizară din concertul căreia nu lipsea nici oboiul,
nici trîmbița, nici flighehornul, nici contrabasul, nici
ocarina, nici flautul, nici doba cea mare și mai cu seamă
cimpoiul, care acum se umfla cu țipet înalt de trișcă
crăpată, acum se dezumfla cu fosăit de gîscă sau de cu-
cuveică ce doarme sub o streșină de biserică... Poate
că visam încă... Unde ! Eram deștept... și cu toate aceste
fantastica simfonie, mînată cînd încoace, cînd încolo, de
lunecarea nestatornică a unor valuri de vînt, se juca
parcă de-a *prinde-mă* cu zăpăcitul meu auz... Sau poate...
Dar ce să caute pe locurile aceste la vremea asta vreo
oaste cu muzica-n frunte ? Dar dacă ? Și în închipuirea
mea, cuprinsă de groază, mi se părea că văd pe babă
cu botul mult mai ascuțit, cu părul mult mai spăriat,
cu mustețile mult mai lungi și cu doi cărbuni aprinși
în loc de ochi, cum sub lumina roșietică și fioroasă a
lunii diriguiește, cu o vargă de alun, un taraf negru de
duhuri necurate (O, Homer !)... Bîjbîind și tiptil, mă
apropiai de ușă, lipii urechea și ascultai... Sus în aer țipa
o trîmbiță cu sunet rupt, în podul poieții răsuna o da-
rabană, dintre păduri sufla un cimpoi cu toate tristele
sale, la stînga ciripea o piculină, sub picioarele mele
fosăia ceva repede, greu și înădușit etc., etc.“ Și tot așa,
mai departe, în același stil de teroare sacră, pentru a
descrie sforăiala Aniței, gușata, monstru, în a cărui gușă
clocotesc toate fanfarele lumii ca în genunea fără fund a
Scilei și a Caribdei. Cînd aedul e cuprins de o astfel de
exaltare în fața gușei Aniței sau a picioarelor mărini-
mosului Zgribincea, în fața glasului tunător al slăvitului

Honcu sau a divinei Pisicuțe înaripate ca o pajură, e lesne de înțeles la ce imnuri se va ridica în fața fenomenelor naturii. Iată descrierea unei furtuni dezlănțuite în mijlocul unei păduri, în stilul furtunilor lui Neptun, ce-l învolburau pe Ulise pe mare... „Negre urdii de fantome uriașe urcau, în rînduri strînse, pe înalte trepte de haos spre asaltul cel mai de deasupra al tărilor cerești. Un tunet răzleț, răsărit din miazănoapte, răscoli clocoțitor nemărginirile *rotunde*, și un ropot fără întrerupere și nedeslușit vestea, de pretutindeni, apropierea *prăpăstioasă* a artileriei cerești... O puternică suflare de vînt *trecătoare* și *iute*, ca un glas de pace, strecurîndu-se printre frunzișuri, se stinse *tînguios* și *jalnic*, în nesfîrșitul *umbros* al depărtărilor. *Vijelia* își *trimesese înainte pe cel mai ager dintre vestitorii săi înaripați* (ca în Homer)... Puterile adîncului se treziseră de pretutindeni și, sub oculirea oarbă a nopții, își dezlănțuia asupra pămîntului *îngrozit* furia lor *prăpăditoare*. Uraganele umplură jgheaburile largi ale munților și, ca niște imense puhoai *vijelioase*, se rostogoleau *prăpăstios* la vale; viforul șuiera, gemea și urla în răstimpuri cu glas acum de frunze *spulberate*, acum de codri *zbuciumați*, acum de munți cu *furie zguduiți pe temelile lor de cremene eternă*... Fierbeau văzduhurile și cerurile clocoțitoare sub descărcările *zguduitoare* ale tunetelor și pămîntul *înfri-coșat* se cutremura nemernic, până în cele mai din adînc ale temeliiilor sale, sub ropotul de trăsnete care cădeau asurzitoare prin întuneric, ca niște imense boambe de flăcări și spulberau, ca și cum ar sufla într-un strop de țărînă, frunțile de stînci îndrăznețe ale celor mai semeți dintre munții săi etc., etc.” și alte cîteva pagini în cel mai sublim stil homeric. Și acum iată cum se lasă divina Tăcere în mijlocul codrilor cu largi acorduri homerice: „Ceasul de pace și de liniște sună tăcut de pretutindeni, și firea amorțită își pleacă spre odihnă capul său. Tăcerea își întinse adîncul tainei sale pînă la hotarele cele mai de pe urmă ale nesfîrșitului, iar din înaltul cerurilor mîna îndurătoare a Celui preaputernic aprinse milioanele sale de stele și, cu lumina lor strălucitoare, călăuzea, pe drumul fatal al veșnicei sale pribegii, calea oarbă a pămîntului... Susurul domol, prelung și nehotărît al tăcerii mute se rîdica peste abisuri, ca o cîntare fermecată de leagăn, și lumile dormeau duse pe brațe

imense de întuneric (Mare scriitor!). Iar peste tot și peste toate, se aprinse la răsărit, ca o candelă de străjire, luna plină a sfârșitului de iuliu, și prin rariștea neagră a pădurilor își trimise pînă la mine, întâile luciri fantastice și mișcătoare ale razelor sale argintii, piezișe și răci... Îmi descoperii capul și, plecîndu-mi fruntea înaintea răsăritului, îmi făcui semnul crucii". Totul într-un ton epic uneori, în adevăr, sublim deși inactual, alteori numai inactual, fără a fi și sublim, banalizat, mai ales de marii scriitori romantici. Nimeni n-ar putea scrie azi de „mîna îndurătoare a Celui preaputernic“ care „aprinde milioanele sale de stele“ sau „spre țăriile cerului înalt, ca și atîtea făclii aprinse de făpturi în cinstea ziditorului său, se ridicase, drepte și neclintite, vîrfurile ascuțite ale brazilor, poleite de întîile raze ale soarelui curat și rece“ etc. etc., în care, deși banală prin întrebuintare, grandilocvența se încadrează în tonalitatea generală a eposului antic...

În ce condiții se puteau, așadar, desfășura rătăcirile rapsodului grec prin munții noștri, ale rapsodului călare pe Pisicuța lui, care, cînd respira, își „umfla pieptul cu jumătate din atmosfera pămîntului“, ale aedului care purta în desagi un prosop plin „de miresme acre și sălbătice“, „nu degeaba stătuse sub ocrotirea desagilor, în strînsă vecinătate cu tot soiul de măslîne vechi și zbîrcite, cu usturoiul și ceapa greu mirositoare,... cu coșcogea oaie prefăcută în căciulă de vremuri grele, și, în sfîrșit, cu cîte alte opinci neargășite, cu cîte soiuri de brînză cărămizie, cu cîte feluri de unsori de ciubote, cu cîți piepteni rari odată și lungi în dinți, dar ajunși acum deși cu dinții scurți de tot“ — ale aedului, ce plutește în plin miraculos și primitivitate? Am văzut forțele naturii cu care se luptă, clădindu-și peșteri uriașe, sau peste care zboară cu înaripata lui Pisicuță, sau în fața cărora se prosternă în genunchi, am văzut monștrii pe care îi întîmpină, pe fioroasa Anița, în a cărei gușă stau zăvorîte toate muzicile lumii, pe uriașul binefăcător Honcu și pe slăviții păstori arcadieni Sgribincea și Huțan; — oriunde am răsfoi — cu tot umorul țărănesc ce se aseamănă cu cel al lui Creangă — vom da peste aceeași primitivitate epică trimilenară. De nu se mai ospătează cu spinări întregi de bou, eroii săi fac încă gesturi sacramentale în mîncarea mămăligel. „Cele patru degete țăpene ale

drepte sale — e vorba de moș Ghiță — abătute și mai țăpăn în jos pe podul palmei se înfigeau cu îndemînarea unei vechi obișnuinți și, ca un *hîrleț viu*, numai atît surpau din malul mămăligii cît era de nevoie ca să alcătuiască din *dărămătură*, cu tiparul palmei, un gălătuș lung și rotund și destul de gros, pe care, însoțindu-l de cîteva drele și urechiuși muiete în mojdei, îl aruncă, făcîndu-i vînt în pustiul gurii sale, unde ființa lui se mistuia fără urmă“ — mămăligă, care (întrucît e vorba de *hîrleț*, *mal*, *dărămătură*) trebuie să fi fost cel puțin cît spinarea boului homeric. Tot homerică e și mămăliga lui moș Căpățîină din munții Tazlăului : „În adevăr, Bedreag, un flăcăuan chipeș cu pieptul puternic și desfăcut, cu fața dogorită de ferbințeala focului, ridicase de pe lespezi ceaunul *urias* și, cumpănindu-l de toartă cu stînga, iar de fund sprijinindu-l cu dreapta, îl răsturnă spre o petică unsuroasă și groasă, și din tiparul lui negru și fierbinte, se răstogoli ca o stîncă ruptă din munte o *gigantică* mămăligă, care-și întinse *imensitatea* sa rotundă pînă sub gurguiul opincilor lui Cîrță“. Însuși micul părinte Ghermănuță, cel ca șopîrla „pe care acum o vezi, acum n-o mai vezi și ia-i urma dacă poți, cînd vrei să-i pui bățul pe coadă“ și sub al cărui mers ușor „nici vreascurile nu trosneau, și nici așternutul moale și ruginiu de foi uscate și seci nu foșnea sub lunecarea-i cotigită de șopîrlă mlădioasă“ — devine figură de epos în momentul cînd se închină la sunetul clopotului schitului în ceasul slujbei de seară. „El se opri din mers în fața răsăritului, își luă smerit, cu toate cele cinci degete răsfirate ale stîngei sale, comănacul din cap ; iar cu cele trei degete inițiale și împreunate ale dreptei, de trei ori însemnă larg, cu trei cruci evlavioase și mari, cele patru puncte sacramentale ale trupului său ; și atingînd, după fiecare cruce, pămîntul cu dosul minii de închinare, de trei ori se plecă în chip de mătanie, în fața Atotputernicului și nevăzutului său Dumnezeu“.

Istoria literaturii înregistrează existența în zilele noastre a unui Calistrat Hogaș, fiu de protopop din județul Tecuci, în care recunoaște pe autorul *Părintelui Ghermănuță*, *Spre Nichit*, *Singur*, *La Tazlău*, dar ea se înșală. Adevăratul Hogaș a fost, după cum am spus, un rapsod homeric, viețuitor acum vreo trei mii de ani, probabil orb : cinci insule din Ciclade și două orașe din Asia

mică își dispută cinstea de a-i fi dat lumina vieții. Rapsodiile lui n-au nimic comun cu literatura română sau chiar cu vreo altă literatură cunoscută din vremea noastră : e o literatură eroică dintr-o epocă, în care după cum am arătat, umanul nu se diferențiasse încă bine de divin, în care oamenii erau aproape semizeii, în care monștrii mișunau și fenomenele naturii participau încă la miraculosul universal ; scrisă în stilul acelei epoci, adică cu un larg suflu epic ce dă viață unei fraze de o pagină întreagă, cu o expresie natural sublimă, oricât ar fi uneori de decolorată, prin trecerea atîtor veacuri peste un sublim uzat în contact cotidian cu răsăritul soarelui și cu dezlănțuirea vînturilor și prin repetarea procedeelelor stilistice de către marii romantici (Chateaubriand, între alții), această literatură nu aparține nici unei școli actuale, ci rămîne, printre noi, un fenomen izolat. E drept, însă că, în afară de acest rapsod antic, s-a născut după trei mii de ani, un alt Hogaș, fiul protopopului din Tecuci, care, cărturar, — profesor de latinește, probabil — s-a îndeletnicit cu lectura clasicilor greco-latini, și și-a îngăduit să înnădească în pînza uriașă a inspirației rapsodului antic firul reminiscențelor clasice și al lecturilor sale contemporane. Cum editorii noștri au contopit textul rapsodului cu adnotările comentatorului, vom găsi, astfel, în cele mai frumoase rapsodii numeroase interpolări. La răsturnarea, de pildă, a unei mămăligi homerice, cărturarul fiu al protopopului din Tecuci adaugă : „Iar cînd răsturnai pe niște foi late de brustur, mămăliga mea *heteroclită* și începui a cărăbăni din ea cu foame de lup (expresia e încă homerică), *mă încredințai că pot exista descoperiri și mai mari decît ale lui Kepler sau Copernic*“ ; monstrul mai fiores decît toate Gorgonele, gușata Anița, e comparată de compilatorul modern cu „Quasimodo“, iar uriașa fanfară a gușei sale cu „o orchestrație wagneriană“ ; cînd rapsodul se hotărăște să înfrunte spaima acestei fanfare neînțelese, compilatorul adaugă „*alea jacta est*“ ; cînd înaripata Pisicuță își lasă capul pe umărul rapsodului, pentru a-și arăta erudiția, comentatorul adaugă „un grup din toate privințele vrednic de dalta unui Fidias sau Praxiteles“ ; din aceeași nevoie de a înflori versul sublim al rapsodului antic cu reminiscențe variate, comentatorul strecoară expresii ca

„frumoasele zile de la Aranjuez“, „un ospăț vitelian“, vede într-un călugăr ce-i face focul „un Achates, cel mai mare meșter al vechimii în scăpărat cu amnarul etc.“ și, citează — horror! — versuri latinești în mijlocul unei rapsodii mai vechi cu cel puțin o mie de ani...

Cititorul trebuie, așadar, să fie prevăzător, smulgînd cu îngrijire toate floricelele stilistice ale fiului protopopului din Tecuci, dascălul de latinește de la Iași, din textul sublim al rapsodului homeric de acum trei mii de ani.

[*Istoria literaturii române contemporane*, vol. IV, Buc., Ed. Ancora, 1928. Reprodus din *Istoria literaturii române contemporane*, vol. 2, Ed. „Minerva“, Buc., 1973, p. 82—92.]

GEORGE IVAȘCU

...PEISAGIST AL SUBLIMULUI

La 28 August¹ s-au împlinit douăzeci de ani de la moartea scriitorului Calistrat Hogaș.

În prefața destinată volumului apărut în 1914, Hogaș afirma :

„Eu am început a scrie cu gândul de a îmbrînci literatura călătoriilor din drumul obiectiv, didactic și aproape geografic de pînă acum, pe drumul subiectiv, pe care trebuie să meargă, după socotința mea, acest gen de literatură“.

Iată, dar, un scriitor care, conștient de principalul defect al scrierilor de călătorie, încearcă să inaugureze literatura de călătorie în accepția ei modernă. În opera sa, Hogaș a reușit pe deplin să-și realizeze intenția. Cele două volume, *Amintiri dintr-o călătorie* și *În munții Neamțului*, afirmă nu numai o puternică personalitate, dar și un mare talent, a cărui originalitate constă tocmai

¹ 1937.

în „îmbrîncirea“ literaturii călătoriilor pe „drumul subiectiv“.

Literatura lui Hogaș, judecată în structura ei, înseamnă o manifestare de artă a cărei esență trebuie căutată în nevoia scriitorului de a trăi intens natura, de a se pierde, pînă la contopire, în ea, și tocmai prin aceasta, de a se simți cu adevărat liber, într-o comuniune în care omul e sclav și zeu, element și tot. Iată înseși cuvintele lui Hogaș.

„Nu eram eu slobod să cuget, să simt, să rîd, să plîng, să țip, să mă mișc, să mă dau de-a tumba, în toate chipurile și după toate imboldurile nestrunite ale propriei mele firi? Cine avea mai nemăsurată putere decît mine asupra nemărginirii mute și solemne a singurătății și a pustiei?“ (*În munții Neamțului*)

Prin această evadare în natură, scriitorul trăiește un proces de interiorizare, a cărei manifestare este o mare efuziune și al cărui echivalent în exprimare nu s-ar putea concretiza decît într-o exclamație, într-o interjecție :

„Sublimul ucide și omul e prea mic pentru sublim. Femeia lui Loth a fost, desigur, victima sublimului. Nouă, pigmeilor de astăzi, nu ne-a rămas decît un singur lucru sublim, și acest lucru stă în limba noastră, ca și în limba nearticulată a tuturor viețuitoarelor : strigătul de durere, de ură, de bucurie, de dispreț, de admirație. Interjecția e, fără îndoială, singurul tîlmaci al sublimului în limba omenească.“ (*Amintiri dintr-o călătorie*)

De aici și interpretarea panteistă a universului, euforia păgînă în fața naturii, animismul care însuflețește totul într-o prodigioasă afirmare a principiului vieții în tot ce are el mai dinamic. De aici și acea viziune fantastică a naturii, în diversitatea căreia intră adesea elemente de pură mitologie antică, scriitorul simțind nevoia să personifice fenomenele naturale, identificîndu-le prin raportare la lumea zeităților antichității clasice.

Trăirea naturii este, la Hogaș, catastrofică, în viziuni uneori apocaliptice :

„Și, între cele patru hotare ale nesfîrșitului, întinderile oarbe tremurînde cu răstimpuri scurte de întineric și lumină albăstrie, sub licăririle fugătoare și iuți ale focului ceresc... Fierbeau văzduhurile și cerurile clo-coteau sub descărcările zguduitoare ale tunetelor, și

pământul înfricoșat se cutremura nemernic, până în cele mai din adînc ale temeliilor sale, sub ropotul de trăsnete care cădeau asurzitoare prin întuneric, ca niște imense boambe de flăcări, și spulberau, ca și cum ai sufla într-un strop de țărîină, frunțile de stînci îndrăznețe ale celor mai sumeți dintre munții săi..." (*În munții Neamțului*)

Natura dezlănțuită în toată plenitudinea ei amintește, la Hogaș, de grandoarea epopeilor homerice, de care, de altfel, scriitorul nostru se arată adesea impresionat, admirînd acele timpuri de legendă și fermecătoare poezie.

Cu aceeași viziune de gigantic și fantast, sînt create și tipurile umane. Și totuși, descrierea este aproape minuțioasă, apropiată ca procedeu de aceea a lui Creangă. Un țaran din Tazlău amintește de personajele fantastice din *Harap Alb* :

„...nemăsurat de lung, cu încheieturile trupului puternic legate, cu niște mîni ce-ar fi fost în stare să umfle în brațe un munte și să-l așeze binișor peste altul, cu un piept cît o față de arie, îmbrăcat — pe cît se arăta de sub cămeșă întredeschisă — cu un codru sălbatec de păr negru și stufos, cu o barbă cum îi catranul, rar sămănată printre ciupiturile rari de vărsat, cu niște ochi de taur ce încremeniau pe om sub căutăturile lor, și cu un glas !..." (*În munții Neamțului*)

Dacă țararii și adesea călugării sînt descriși într-o astfel de viziune de proporții uriașe, nu tot așa sînt înfățișate femeile, țărăncile și călugărițele. Liniile portretului sînt de data aceasta trasate cu multă fineță, iar culorile dau viață unor ființe al căror aspect este zugrăvit în toate elementele caracteristice, fără abateri de la realitate. Iat-o pe Călina lui Drăgan :

„Subțirică și năltuță, cu obraji rumeni, rotunjiori și grăsulii, cu sînuri ce te împungeau în ochi de sub cămeșă-i albă curată și deschisă la piept, dar innodată sub bărbie cu un șiret de arnici roș, ale cărui capete cu canafuri atîrnau slobode în jos, cu o ademenitoare neregulă; cu părul ei negru, răscolit pe tîmple și pe fruntea-i nedată, cu o ispititoare neorînduială ; cu cîrpa-i roșie de pe cap, întocmită cu măiestrie de mîna iscusită a întîmplării ; cu ochii ei căprii și mari, însuflețiți de văpaia unui sînge pătimaș ; cu gura ei mică și înflorită ; cu dinții ei albi și cu nasul ei fin, drept și cu nări neastîmpărate..." (*În munții Neamțului*).

Expresivitatea stilului este însă de aceeași potență ca și în fața naturii la descrierea diferitelor îndeletniciri și obiceiuri ale țăranilor sau călugărilor întâlنيți de scriitor în călătoriile lui. Pitorescul acestor descrieri reiese din culorile vii utilizate în tehnica narațiunii, și dintr-o mereu surprinzătoare îmbinare a lor. Analogia între diferite lucruri și elementele naturii este mereu pusă în valoare, accentuând astfel și mai mult legătura intimă dintre om și natură.

Cele patru degete ale lui Ghiță, țăranul din munte, se înfig „ca un hîrleț viu“, în „malul mămăligii“, pentru ca din „dărîmătură“ să alcătuiască un „gălătuș lung și rotund și destul de gros“ pe care să-l arunce „făcîndu-i vînt în pustiul gurii sale, unde ființa lui se mistuie fără urmă“.

Dinamismul din opera lui Hogaș se manifestă nu numai în natură. O luptă continuă se dă pretutindeni, în toate împrejurările, chiar în cele mai obișnuite. Însuși actul mîncării este o luptă :

„...Și dacă ochii lui Ghiță lăcrămau sub apăsarea, și dacă fața lui Ghiță se înroșea sub truda înghițitului, toate acestea nu puteau fi socotite decît ca dovada unei lupte voinicești dintre Ghiță și gălătuș. Iar un gogîlț înădușit și la răstimpuri deopotrivă de scurte era singura înștiințare că strîmturile gîtului au fost biruite.“ (*În munții Neamțului*)

O notă caracteristică lui Hogaș este și atitudinea lui protivnică civilizației. Cufundat într-o lume de uriași, încadrată într-un mediu de fantastic și de mister, fără nici o contingentă, aproape, cu prezentul, autorul *Amintirilor dintr-o călătorie* are nostalgia unui trecut în care oamenii erau mai apropiați de natură, iar manifestările lor exprimau nemijlocit un stil de viață autentică, conform cu legile nestrămutate ale firii. Undeva Hogaș afirmă :

„...În locul unor oameni turnați dintr-o bucată pe calupuri gigantice, a răsărit o lume sfrijită de oameni mărunți, cu suflete de mozaic și prin a căror alcătuire te prevezi ca prin sticlă“.

Această atitudine se precizează în fața tipului care reprezintă, pentru Hogaș, civilizația apuseană, din toate punctele de vedere. E vorba de domnul Georges, care stătuse 12 ani la Paris. Cu o fină ironie, autorul per-

siflează îndemînarea și eleganța pe care o dovedește personajul la masă :

„Ce ți-i și cu țivilizația asta, cugetam eu, privind pe domnul Georges cu cîtă eleganță desfăcea carnea de pe un picior de pui fript, sau coaja de pe un măr domnesc !... Și avea domnul Georges un așa de mare meșteșug la ținut paharul și la turnat vinul !... Și vinul gălbui așa scilipea de frumos, din paharul străveziu, pîntre grația fină de alabastru însuflețit a degetelor sale. Și după ce-l bea, i se umezeau buzele roșii, de o așa de trandafirie rouă, care iute dispărea sub o ușoară apăsare cu șervetul, fără, bineînțeles, nici o daună pentru mustețile sale ! !...”
(*Florica*.)

Umorul lui Hogaș are un specific al său, realizat din ineditul surprinzător al unor elemente stilistice, din ciocnirea cărora se naște scînteia spiritului spontan, sau din îmbinarea sugestivă a unor elemente de conținut, într-o glumă plină de savoare. De cele mai multe ori trasat în linii puternice, umorul scriitorului moldovean, fără să fie impregnat cîtuși de puțin de vreo notă satirică, îndeplinește funcția unei eliberări sufletești într-un rîs sănătos, care exprimă — aproape direct — eco-ul unui puternic proces psihic. Prin aceasta, umorul lui Hogaș, fără să excludă duioșia, reprezintă în evoluția literaturii noastre o notă caracteristică, fiind un element esențial pentru definirea lirismului acestui scriitor, deosebit în intensitate de al celor doi mari scriitori moldoveni, Creangă și Sadoveanu, de care poate fi apropiat. [...]

[*Insemnări ieșene*, II, Iași, vol. IV, nr. 17—18, 15 sept. 1937. Reprodus din *Confruntări literare*, E.P.L., Buc., 1966, p. 135—140.]

G. CĂLINESCU

[UN MINOR MARE]

Opera lui Calistrat Hogaș nu e citită și în jurul ei plutește o adevărată legendă. Autorul e privit de unii

ca un prozator miraculos, concurent al lui Creangă și al lui Sadoveanu. Cutare critic care-i descopere note homerice, îl socotește „un fenomen izolat“. Nimic, în fond, mai specific și în acest înțeles mai banal românesc, decât literatura lui Hogaș, concurată prin chiar specificitatea ei de Eminescu și de Sadoveanu. Hogaș scrie independent de Sadoveanu și are nuanța lui particulară. Genul este același. Așa cum Sadoveanu pornește la vînat și pescuit în căutare de aer deschis, de hrană sănătoasă și simplă și de priveriști sălbatice, Hogaș pornește în munții Moldovei. Drumeție și ospățare, acesta e tot cuprinsul operei. Creația obiectivă este integral absentă, fie și în modul epopeic al lui Sadoveanu. Privat de șira spinării, jurnalul de călător al lui Hogaș, excepțional prin sugestiile lui, trebuie să fie lăsat în cele din urmă din mîini, căci devine monoton. G. Ibrăileanu a tăiat mult din paginile lui Hogaș și zadarnic s-ar mai adăuga cîțiva metri din frumoasa dar interminabila moluscă. Între cele două culegeri, *În munții Neamțului* și *Amintiri dintr-o călătorie* nu este absolut nici o diferență de nivel. Orice propoziție critică se poate susține cu citate luate deopotrivă dintr-un volum ori din altul. Hogaș nici n-ar fi putut scrie altceva, inventînd. El e un diletant superior cu o singură coardă, și ca atare un scriitor minor. Însă un minor mare.

Întîi de toate Hogaș e un profesor, deci un cărturar. Literatura lui e livrescă, fără a fi seacă, pedantă în chip surprinzător de proaspăt. Asemănarea lui cu italianul Alfredo Panzini, turist pe bicicletă, străbătînd Italia cu „lanterna lui Diogene“ și identificînd marile locuri atestate în textele didactice, e izbitoare. Din cînd în cînd nespusele gingășii comprimate în dascălii de provincie izbucnesc ca fîntînile arteziene. Ca și Panzini, Hogaș e timid, paralizat de respect pentru clasici, și nu îndrăznește să scrie decât la bătrînețe, după îndelungi examene de conștiință. Omul care a corectat mii de teze e sever cu sine însuși. Boema lui se adaptează mediului în care trăiește. E maniac la modul sublim. Sub gîtul lui gol, ca al unui condamnat la moarte căruia i s-a tăiat gulerul, atîrnă o enormă lavalieră neagră. Se culcă pe la opt seara, se scoală către miezul nopții, scrie cîteva ore, la trei se culcă, la cinci jumătate, cu găinile, se scoală, mă-nîncă pantagruelic, apoi pornește la școală. Pe stradă, vară, iarnă, merge numai în surtuc, rar cu o pelerină

pe umeri, vara își pune opinci în picioare și cu boccea la spinare și într-un costum inverosimil o ia la picior spre munți. În proza sa genială și nesigură se văd urmele profesoriale, poncifele. La răsărit se ivește un „soare tânăr“, o localitate e „cuib de zînă“, un smoc de floricele pe o stîncă este „o sărutare fragedă a naturii, depusă pe sînul sterp și dezolat al morții“. Toate figurile din Poetică sînt puse la contribuție, dar mai ales se recurge la elementul livresc. Întrînd pe o potecă strîmtă de pădure drumețul se gîndește la peria Sfintei Vineri din basm, la calea Iadului din Eneida, la intrarea în infernul dantesc. Și după astfel de evocări nu uită să rotunzească tema printr-o recapitulare școlărească :

„Cu cîtă părere de rău însă, nu mă trezii eu din această fantazie clasică, apropiindu-mă de Sihla !... Și totuși, cu cîtă mulțumire nu salutarăm noi întîia rază de lumină, pe care o întîlnirăm în strîmta ei poiană.“

„Niciodată n-am gustat cu mai mare deliciu și niciodată n-am căutat să sorb cu mai multă lăcomie, prin toți porii ființei mele, lumina și căldura binefăcătoare a cerului“.

Din cărturărism Hogaș își face un humor, care e fi-rește grațios. Profesorul boem toarnă tovarășului său de drum toată erudiția lui, dîndu-și aer bonom. Totuși, e prea multă insistență în referință, prea mult detaliu. Gluma miroase a catedră :

„ — Iată-ne, junele și grațiosul meu Faun, zisei adresîndu-mă tovarășului meu, sosiți la locul unde nimfele acestor păduri obișnuiesc a-și dezvălui, cîteodată, comorile lor de grații ; desfă deci cununa de iederă și lăuruscă ce încinge fabuloasele tale tîmple, leapădă această piele de leu, care acopere jumătatea de moale alabastru a corpului tău, aruncă departe bățul tău încovoiat și nodoros, și hai să cercăm dacă aceste unde de cristal rece și curgător mai păstrează încă urmele îmbălsămate ale vreunei nimfe sperioase cu sînuri crude și sălbatice... ”

— Ei, bătrînule fachir, strigă tovarășul meu într-un tîrziu, în Brahma sau Nirvana te-ai cufundat ? Ia trezește-te puțin și nu mai visa în limba sanscrită pe care n-o înțelegi, nici te mai strămuta cu închipuirea în umbra pagodelor, pe care nu le-ai văzut...

— Ei ! bătrînule Isac Lachedem, îl auzii deodată strigînd de la spatele mele, ei ! legendarule jidov rătă-

citor, ia privește și-mi spune, te rog, dacă subț cerul veșnic de primăvară, care plutește peste fericitele văi ale Cașmirului dumitale asiatic, unde închipuirea a așăzat raiul pămîntesc, ai văzut un răsărit de soare sau o privește mai măreață decît pe valea Negrei Broștenilor noștri? Oare Himalaele și Hinducușii misterioasei dumitale patrii își înălțau mai mîndri spre cerul limpede piscurile lor aeriene? Și aurul idealizat al razelor de soare poleiesc acolo mai fermecător decît aice creștetele lor neguroase? Oare e acolo mai molatec și mai cu măiestrie țesute din ceață și lumină vălul străveziu și imens aruncat de Dumnezeu peste adîncuri? Oare spiritul, care sufla peste ape în zorile creațiunii, era mai dulce și mai lin decît... glasul Negrei Broștenilor noștri? Și dacă față de toate acestea, rămii încă nepăsător, dacă idila biblică a lui Booz și Ruth nu-ți înflorește închipuirea, dacă din zarea veacurilor nu-ți răsar în suflet ochii negri ai Indianei Tamar, dacă nu întrevezi sub alba stolă asiriană chipul fermecător al chaldeiane Rachel, dacă în sfîrșit sufletul dumitale mai rămîne, față de toate acestea, lăntuit în sînul crîșmăresei cu ochii în floarea fuiorului de cînepă...”

Acest soi de glumă fu semnalat de prietenii de la *Viața românească* de la care scriitorul primea scrisori cu titluri de fantezie: „Bătrînule Fakir și delicioasă scrumbie“, „Ilustrule Belezis și grațioasă balenă“, „Ilustrule Ahasverus și somnorosule morun“, „Drăgălașă Giocondo și frumoasă Fiametta“, „Voluminoasă Saltea a lui Solomon și grațioasă Regină din Saba“.

Hogaș are propensiune spre bombasticul oratoric și spre hiperbolă. Comparațiile lui se răsucesc ca un sul baroc, de la roata cea mai lată pînă la inima minusculă din centru. Așa cum sunt acum, aceste isprăvi profesionale rămîn cu farmecul lor, dar cine poate ști cîți nori de marmoră berniniană se aflau în atelierul scriitorului? Vocația lui esențială este spre spațiul liber: „Eu am fost întodeauna amantul neștrămutat al marilor privești ale naturii“. Dăm aici de tipica regresie la geologia primitivă, ce împinge spre munți pe cei mai mulți dintre scriitorii acestui neam de păstori. Sado-

veanu își creează teritoriul lui primordial, într-un spațiu transcendent sau istoric și acest lucru se simte și cititorul acceptă alături de Moldova prezentă o Moldovă ideală. Însă într-un jurnal de călătorie, fiind vorba de o geografie atât de apropiată, surprinde schimbarea bruscă de climat. Între Piatra-Neamț și minăstiri Hogaș pune distanța dintre două continente. Pentru a putea păși îndărăt spre alt mileniu, scriitorul se lasă cuprins de un miraj la care îl ajută percepția lui delirantă. El însuși vorbește de „halucinație acustică” și este vădit că are toate formele de halucinații. E un om cu simțurile ascuțite care trece iute de la o extremă la alta, rupînd echilibrul: „Nu cred să fi moștenit mare lucru din firea vreunui erou antic; știu însă că cumpăna sufletului meu e atât de simțitoare, încît e deajuns să arunci pe unul din discurile ei un grăunte de siguranță, oricît de mic, spre a hotărî precumpănirea curajului asupra fricii”. Și mai ales nu poate păstra percepția normală a dimensiunilor: totul e sau colosal de mare sau imens de mic și călătorul ține la ochiu o lunetă marină pe care o întoarce într-un fel și într-altul. El are viziuni. Stînd culcat în iarbă vede patriarhi și îngeri:

„Nu știu pentru ce, stînd întins pe un așternut de iarbă proaspăt cosită și mirositoare și privind stelele, care începeau a se aprinde în sînul sării, mă strămutai cu mintea în niște timpuri vechi, dar vechi de tot: patriarhul Abraham trecea măreț prin închipuirea mea cu lungă lui barbă și cu sacrii lui perciuni; înfloritele văi biblice pline de soare se deschideau înainte-mi ca niște guri de rai; iar între îndoiturile verzi ale dealurilor, turmele albe pășteau în larg iarba fragedă a colinelor. Pe îngerii călători îi vedem iarăși cum sosesc și bat la ușa binecuvîntată a părintelui ebreilor; iar pe bătrîna Sarah, mi-o închipuiam umblînd repede și aprinzînd focul pentru cina de seară...”

Sau muntele i se arată ca o scară biblică spre cer:

„Nu mai știu cărui jidov i s-a arătat oarecînd o scară în vis răzămată cu un capăt de ceruri și cu altul pe pămînt, și pe care îngerii Domnului se suiau și se coborau... mie însă, fără să fiu înger, îmi fu dat să urc spre ceruri o scară aieva... Căci ce altă se poate socoti Hălăuca, dacă

nu nemăsurată scară aruncată de însuși Dumnezeu între cer și pământ ?.

Totul e „deșirat și colosal“, orice stîncă este „enormă“, solitudinea e absolută, mortală :

„În aceste locuri, ori încotro te întorci, te împresoară singurătatea, la hotarele căreia viața se pare că expiră. Omul împrumută aici mutismul de la arborii în mijlocul cărora trăiește așa încît cele mai guralive ființe din aceste locuri sînt numai lăstunii care zboară în stoluri negre, înainte de apusul soarelui, și se învîrtesc țipînd, în jurul turnurilor albe și neclintite ale bisericii.“

Pădurea se arată fantomatică, emițătoare de sonuri teribile, plină de batraciene hidoase :

„Peste puțin, scăpătarăm de la umbră și ieșirăm într-un luminiș de seminceri. Ne aflam în parchetele de pe Cracăul-negru. Din depărtare, prin cerul sec, ajungea pînă la noi glasul omului și al toporului. Din cînd în cînd o trăsătură colosală umplea văile munților : erau fagii, paltinii sau brazii amețitor de înalți care, în căderea lor prăpăstioasă, sfărîmau și doborau tot în calea lor. Ziua era la amiază și un aer înflăcărat ne înconjura din toate părțile. Soarele, alb de fierbinte ce era, ploua cu foc peste capetele noastre ; cu toate acestea noi ne urmam drumul pe hogașul săpat de butuci în coasta muntelui și, numai cît în răstimpuri, eram siliți a ocoli, prin smiduri, băltoacele glodoase și verzi ce ne tăiau drumul. Eram atît de grăbiți să poposim undeva la umbră, încît nici numai băgam în samă pe un întreg popor de broscoi cu ochii holbați și verzi, care — ieșiți pe jumătate din umedele și glodoasele lor locuinți — ne salutau orăcîind și apoi dispăreau iute la apropierea noastră.“

Scriitorul are o mare sensibilitate pentru elementul teluric și munții iau sub pana lui siluete de monștri vii :

„Cerbul e un munte urît. Prea înclinat, ploile torențiale i-au săpat coastele, și mîncături adînci de lut galben cu gingini verzi și sărăcăcioase îl brăzdează din creștet pînă-n poale ; iar poteca de suit șerpuiește, de regulă, pe fundul adînc al acestor mîncături. Lut la dreapta, lut la stînga, tufe de mesteacănii nevoiași deasupra capetelor noastre, nici o priveliște pentru ochi, nici un orizont pentru suflet...“

Dimpotrivă, pajiștile cu flori colcăie de viață edenică în felul insulei din Cezara lui Eminescu și de pe ele fluturii se ridică în stoluri delirante :

„...o suflare dulce și lină, ce vine din părțile deschise ale locului, curge veșnic, ca un rîu nevăzut, ce mișcă aerul cald și îmbălsămat. Florile se pleacă la suflarea vîntului, ca și cum s-ar teme de sărutarea lui ; și, din acest joc nebunatic al vîntului cu florile, valuri adînci și strălucitoare de colori și de lumină se sapă în finețele înalte, până dincolo de hotarele vederii ; iar fluturii mici și albaștri ca niște fulgi de azur, spărieți de pașii drumeților, se ridică în stoluri zburătoare și, beți de miresme și de lumină, se răspîndesc în aerul cald.“

Hogaș pornește spre munții Neamțului, așa de lipsiți de mister pentru el, ca un explorator pe valea Yukonului sau pe muntele Kilimandjaro. Scoarța modestă a solului natal e înălțată și sălbatică, făcută, spre plăcerea expediției, impracticabilă. Întîlnim mult și savuros donchișotism în opera lui Hogaș. Don Quijote, nutrit cu lecturi cavalierești, visa un fabulos eroic, Hogaș, mai puțin alimentat cu clasici, cît setos din instinct de primitivitate, visează fabulosul geologic, era mitică. În costum ridicul, călare pe Rosinanta lui ce se cheamă Pisicuța, însoțit de un tovarăș, leneș, somnoros și mîncău, înveșmîntat pe jumătate cetățean și pe jumătate militar (acesta e Sancho Pancha) el crede a vedea înaintea lui piedici nemaipomenite și plăceri refuzate muritorilor. Un simplu ciîne devine „o fiară îngrozitoare“, de alți ciîni călătorii se apără așezându-se spate în spate și minuind ciomegele, ploșnițele sînt așa de fioros de multe încît eroul ar trebui să aibă „o sută de unghii“, spre a-și putea apăra părțile atacate, lupta dintre iapă și o muscă ia proporții epice :

„...Atunci Pisicuța sorbea și își umfla pieptul său puternic cu jumătate din atmosfera pămîntească ; iar cînd aerul astfel sorbit, era înapoiat cerului sub forma ruptă și zguduitoare a unei furtunoase note de trombon, musca țîșnea zăpăcită din narea Pisicuței“.

Firește că din imensul eroi-comic prozatorul cade uneori în caricatură. O călugăriță bunăoară rînjește cu niște „dinți galbeni, rari și ruginiți, prin ale căror

strungi ar fi putut intra și ieși, în goană o turmă de oi..." Homerismul delirant al lui Hogaș nu e de esență clasică, ci e homerismul romantic al lui Victor Hugo, cu aceleași enormități, realisme fantastice și monstruoziități. Jurnalul scriitorului român e și el o „legendă a secolelor“, însă proiectată în spațiu, în care se caută antideluvianul, biblicul, barbaria jovială, mirificul și grotescul. Se cultivă antiteza crudă. Omul e sau cu picioarele candidе sau fabulos de murdar, lucrurile sînt peste orice măsură vechi, un covrig uscat e „fossil“, o cutie de sardele alterate o piesă arheologică, purtînd „toate semnele caracteristice și distinctive ale unei adînci antichități“. Jegul ciobanilor ia proporții mitice :

„...Albeața bulgărilor mari de urdă rîdea parcă de negrul scîndurilor afumate pe care stăteau. Un mare ceaun de stîină, plin cu jîntiță, aburea într-un colț. De altmintrelea, necurățenia domnea nesupărată ca în toate locurile, unde e multă grăsime și puțină apă. Mirosul caracteristic de oaie, amestecat cu cel de brînză, străbătea până-n creieri. Într-un colț mai retras al stîinii, un teanc de piei mițoase de oi pierite sluja desigur unui popor întreg de checheriți drept caldă și moale locuință. Ciobanii, cu plete lungi și unsuroase, cu staturi de uriași, se găseau foarte bine în cămeșile lor impermeabile. Dintre toți, baciul cel mai bătrîn era și cel mai murdar. Îmi închipui că toate lucrurile propășesc în țara aceasta ; singură stîina trebuie să fie aceeași astăzi ca și pe timpul păstoriei dacice.“

Scriitorul se complăce în acest mediu barbar, cu gîndul la vremea zeilor pe care-i evocă într-o scrisoare în versuri, făcînd apologia odihnei rudimentare :

Nu poți să-mi spui, amice, cam unde o s-ajungi
Pe drumul ars de soare cu pașii tăi cei lungi ?
Te du... la revedere și nu fi amărît,
Bocceaua ta din spate să-ți ție de urît !
Iar cînd te-a-nvinge drumul și nu vei mai putea,
Lungește-te ca mine, cu capul pe boccea,
Desfă-ți de la picioare opincile uscate
Și-n umbră de mesteacăn, întinde-te pe spate.

Așa țărănește, în *Mitologicele* lui Eminescu, se culcă uraganul :

El își ia coroana din cap și în cui o atîrnă
De sclipește-n noapte frumoasă și roșă — un fulger
Încremenit în nouri. Cojocu-l anină
El de cuptor... Ciubote descultă și negrele-obiile
Cît două lanuri arate le-ntinde la focul Gheenei
Să se usuce...

Un băietan de crîsmă e vîrit „în niște ciobote unse cu dohot și croite dintr-o vacă întreagă“, mămăliga e mestecată cu piciorul de la un scaun cu trei picioare, într-o odaie este atîta goliciune că „ai fi putut prea bine învîrți o mîță de coadă și n-ar fi avut de ce se prinde“. Ochiul scriitorului mărește și diformează în sensul enormului și al sălbatecului. Iarmarocul de la Fălticeni pare o îngrămădire asiatică :

„...În mic, se putea vedea tot comerțul și toată industria muntelui : oale, străchini, mangal, doage, cofe, putini, piei de oaie, sucmane, țăsături groase de cînepă, pînză de bumbac, ștergare de burangic, lăvicere, țăsături mai subțiri de lînă vîrgată, opinci nelucrate de piele de porc, linguri grosolane, scăfiți, coveți, știubeie de salcie, chersine și alte cîteva produse ale unei industrii cu totul primitive“.

În acest bîlci excursionistul cu opinci se ivește călare. Într-alt loc vede o îngrămădire mută de băutori de rachiu :

„...Un miros de rachiu mă izbi în nas. Crîșmarul, un român, de astă dată, răsărea ca de obicei, pe jumătate de după tejghea și, c-o îndeminare vrednică de cel mai desăvîrșit Avrum, mînuia un întreg popor de păhare și de gărafi. Toate curcubeiele păreau că-și dăduseră întîlnire și se vîrîseră, pe colori, în sticlele cu rachiu ale crîșmarului de la Mîrcu. Cei cîteva dulapi unsuroși, așezați în chip de mese, pe cîte patru picioare bătute în pămînt, erau cuprinși, pe toate părțile, de bărbați și de femei cu măsuri și cu păhare de rachiu dinainte.“

Hogaș are nu numai ochiul halucinat, producător de fantasmagorii, ci și toate simțurile iritate. Nasul agravează mirosurile :

„Cînd pășirăm pragul, o duhoare alcătuită din toate miresmele pămîntului îmi străbătu până-n creieri ; nu te pricepeai dacă miroase a pămînt, a ouă clocite, a gră-sime rîncedă, a pește sărat, a piele nedubită, a brînză

iute, a curechi murat... nu mirosea a nimic din toate acestea, dar mirosea a toate aceste la un loc..."

De asemeni urechea se înfiorează la sunete și căderea unei monede e urmărită în cele mai mici ecouri :

„...Jidovul o luă, o întoarse, o suci, o sună pe tejghea, o cercetă aproape de para lumînării ; și după ce se încredință că nu e nici ștearsă, nici de plumb, îi dădu drumul în cîmigea, unde, căzînd, trezi din somn pe o mulțime de franci și gologani, care sărînd speriați de năprasnica ei sosire, scoaseră un ușor țipet metalic ; și apoi din nou căzură în somn adînc, împreună cu noua-sosită“.

De această excitație se leagă și animismul burlesc. Caprele unui culcuș de scînduri își arată „cu nerușinare de sub pat picioarele lor desfăcute“, cîrnații au atitudini animale :

„Îmi era, în adevăr, foame ; dar nu mă ispiteau deloc cei cîțiva cîrnați lungi, colbăiți subțiri, și cu pîntecele lipit de spate, ce atîrnau pe cuie deasupra tejghelei ; ai fi zis că lor înșiși le era foame, atîta erau de costelivi !“.

Pantagruelismul lui Hogaș, înrudit cu flămînzeala lui Creangă și cu euforia de roadele pămîntului a lui Sadoveanu, e nota care sare în primul rînd în vederea cititorului. Homerism și acesta, căci și Rabelais, e home-ric, dar mai modern, hugolian. [...]

[Calistrat Hogaș, în *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Fundația pentru literatură și artă, Buc., 1941, p. 593—596.]

TUDOR VIANU

IRONIȘTI ȘI UMORIȘTI

Ironia și humorul sînt filoane dintre cele mai bogate ale artei prozatorilor români. Numeroși scriitori de seamă ai unei epoci mai vechi sau ai momentului literar contemporan, Negruzzi, Filimon și Ion Ghica, Brătescu-Voineași și Sadoveanu, Anghel și Arghezi, au alimentat o parte a operei lor din vîna tradițională a humorului și

ironiei. Dar printre aceștia și, deasupra tuturor, Creangă și Caragiale alcătuiesc un contrast oarecum tipic, în lumina căruia poate fi interpretată întreaga dezvoltare ulterioară a sectorului comic. Creangă râde dinlăuntrul societății sale, ca un element profund înrădăcinat al ei. Rîsul său nu este critic. El este mai întîi un rîs organic, temperamental, prima formă a veseliei omenești. Lucrurile de care el se înveselește nu sînt apoi neajunsuri sau diformități sociale, ci defecte general omenești. Caragiale râde însă din marginea societății, pe care nu o mai poate urma în toate formele ei de viață, cu un ochi critic pentru toate scăderile ei. Între Creangă și Caragiale se întinde astfel un drum ca între două momente ale conștiinței umane. Căci au rîs oamenii totdeauna, dar cu accent special în acele timpuri de individualism mai înaintat, cînd rîsul devenea o formă a protestului. În epoci mai bine încadrate, mai solid constituite, oamenii nu ignorau rîsul, dar acesta se îndrepta mai mult asupra unora din felurile lor generale de-a fi, decît asupra neajunsurilor societății. Poeții comici încarnează și la acest nivel al culturii primele conștiințe individualiste, dar rîsul lor lasă neatinse aspectele coexistenței omenești, riguros păzită de tradiții puternice, de norme implacabile. Cînd societatea se apără în felul acesta de acidul criticii, viciile omenești ale omului apar mai viu în lumină. Comicul de caracter, învăluit de prestigiul clasicismului și impus de el în primul rînd al prețuirii noastre, este rodul unor astfel de timpuri. Fără ca puțina lui cultură să-l fi pus în vreo legătură oarecare cu poetica altui clasicism decît acel al poporului, în basmele și snoavele lui, Creangă realizează formula comicului de caracter, în toate paginile sale, unde nu așezările sociale descătușează imensa lui veselie, ci lăcomia, nerozia, șiretenia omului de totdeauna. Față de Creangă, Caragiale reprezintă al doilea moment în dezvoltarea omului care râde, acel al ființei dezintegrate, critice, îndreptînd o privire lucidă și neîndurătoare asupra multelor scăderi ale vremii și societății lui. Cine râde apoi de oameni în general o poate face cu oarecare simpatie pentru ceea ce, aparținînd condiției umane, aderă și cu persoana celui ce se înveselește. Nu știu dacă așa apare humorul în lume. În tot cazul, comicul de caracter ajunge rareori la violența ironiei sociale. Unda de simpatie a humorului i se asociază în

chip mai natural. Contrastul dintre Creangă și Caragiale este și în această privință tipic. El este unul din cadrele în care se mișcă producția humoriștilor și ironiștilor de mai târziu. Succesiunea lui Creangă va fi mai puțin împărțită. Autorii comici ai epocii vor urma mai degrabă drumurile lui Caragiale și, prin dialog și observație, prin luciditățile ironiei, prin eliminarea lirismului în formula realistă înaintașă, vor aduce contribuția lor la progresele realismului.

Printre scriitorii care, în dezvoltarea mai nouă a prozei românești, alcătuiesc grupul ironiștilor și humoriștilor, Calistrat Hogaș este fără îndoială una din personalitățile cele mai viguroase. Cu toate acestea, dacă atitudinea sa de poet comic este inedită și intens subliniată, procedeele sale artistice sînt mai vechi; ele aparțin unui alt moment decît acela în care scrisul său a cucerit notorietatea literară. Mare iubitor de drumuri îndelungi, prin natura cea mai sălbatică, Hogaș aduce în peregrinările lui sufletul unui civilizat. Hogaș nu aparține naturii. El o descoperă, dar nu cu jalea sau cu melancolia unei conștiințe care s-ar simți separată pentru totdeauna de bunurile naturii, ci cu bucuria cordială a unei regăsiri. Oaspete al mînăstirilor și al schiturilor pierdute în pustietăți, tovarăș al călugărilor, el este un adversar al monahismului, în care nu odată veștejește vinovata sau fătarnica îndepărtare de natură. Dacă totuși humorul lui atrage pînă la urmă, în cercul simpatiei sale, și ființa închinătorului din schimnicii, el o face pentru motivul că, sub înșelătoarea lui aparență, află pe omul naturii, înzestrat cu instincte puternice, din categoria acelor pe care, în alte împrejurări, i-a caracterizat drept „oameni turnați dintr-o bucată pe calupuri gigantice” (*Cuconul Ioniță Hrisanti*, postum, 1938, p. 46). Un astfel de om i s-a părut lui Hogaș a fi el însuși, ori de cîte ori s-a evocat printre tovarășii cu care îl unea o comună poftă de a petrece, cu apetituri imense, cu rîsete zguduitoare. Această veselie organică, temperamentală, nu este totuși deopotrivă cu a lui Creangă. În distanța care îi separă s-a introdus cultura, pe care el o folosește ca elementul unui contrast humoristic, rezolvat de-a pururi în sensul firii biruitoare. Hogaș este un Creangă trecut prin cultură. Întreaga tehnică artistică a lui Calistrat Hogaș se desface din unghiul acestei atitudini.

Călătorul Hogaș este un clasicist, un academizant. Ne-o spune el însuși. După ce, înaintînd spre Sihla, scriitorul se compară cu Aeneas pătrunzînd în Infern, el adaugă : „Cu cîtă părere de rău, însă, nu mă trezii eu din această fantazie clasică“ (*Pe drumuri de munte*, 1914, p. 20). Iar cînd, după un mers obositor, în tovărășia dascălului Alecu, la care laudă „păgînismul lui fără ascunzișuri“, călătorii se așază să ospăteze, scriitorul notează : „Ne așezarăm, deci, în mod antic, pe iarba moale și înflorită și începurăm strălucitul nostru ospăț“. Reminiscența clasică se instalează și în relatarea frugalei colățiuni care urmează : „Dascălul Alecu era mai mîndru decît un rege și mă așteptam să-mi spună, că Lucullus¹ era un calic și Labdacus un bucătar prost...“ Dar, adăugă scriitorul, trăgînd din știința sa clasică o satisfacție de amor propriu pe care avem dreptul s-o declarăm prefăcută, de vreme ce ea nu-l duce la un rezultat decît la hulpava devorare a pîinii și cepei împărțite cu dascălul Alecu : „se vede că în Arghir ori Tilu-Buhogлиндă, care, precum spune el însuși, formase toată educația lui literară, nu se zicea nimic despre aceste vestite fețe ale antichității. Oricum însă, pînea pînă la cea din urmă fărîmătură și ceapa pînă la cea din urmă foaie verde fură desființate : ospătasem“ (*op. cit.*, p. 32). Nenumărate sînt reminiscențele clasice în proza lui Hogaș : desagii goliți de hrana conținută mai înainte, devin „ușori ca și sacul lui Esop“. Înconjurat de tinerele femei și fete de pe valea Ozanei, scriitorul își face impresia unui „Apollone înconjurat de un cerc de grații“. Tovarășului de drum i se adresează cu apelația : „Junele și grațiosul meu faun!“ Iar cînd pe același tovarăș îl contemplă dormind zgribulit în tîrla părăsită de pe Șeștina : „Cine ar crede, se întreabă scriitorul clasicizant, că sub porcoiul acesta de poclăzi vărgate își doarme somnul său de veci vlăstarul cel mai gingaș din vița blondului Apollone? Tot așa îmi închipui că trebuie să se fi întîmplat și cu divinul tău strămoș, sub ploile Arcadiei, cînd se tocmise văcar la regele Admet“ (*op. cit.*, p. 123). Reminiscența clasică, folosită cu humor, nu mai era un procedeu nou

¹ *Licinius Lucullus* (106—57 î.e.n.) — om politic roman, a cărui biografie o descrie Plutarh, vorbind despre plăcerea acestuia împinsă pînă la vanitate de a oferi ospățuri somptuoase (n.ed.).

în 1883, cînd Hogaș începe să publice seria *Amintirilor* sale în revista *Asachi* din Piatra-Neamț¹. O folosisse Al. Odobescu în *Pseudocyneticos* cu un deceniu mai înainte, adică într-o vreme de cînd datează și debuturile versificate ale autorului nostru.

Toate celelalte mijloace literare ale lui Hogaș fac parte din recuzita aceluiasi clasicism academizant. Întocmai ca C. Negruzzi altădată, el folosește epitetul general, vorbind de pildă despre „munții înalți“, despre „văile tănuite și adînci“, despre „finețele dese, înalte și înflorite“, despre „aerul îmbălsămat“, ca și despre „dulcea melancolie“. Alegoria i se asociază. Cînd vîntul suflă cu furie pe sălbatica Sihlă, autorul face să funcționeze vechile canoane ale clasicismului, cunoscute tuturor scriitorilor înaintași : „S-ar zice că Iuliu se schimbă aici în fratele mai tînăr al lui Decembrie : aceeași ochi, aceeași privire aspră, același glas, aceleași sprîncene încruntate ! Numai cărunteța îi lipsește spre a se îndeplini asemănarea“ (*op. cit.*, p. 22). Notația este vrednică de un Negruzzi, de un Alecsandri, numai că la acesta epitetul general și alegoria alternează — după cum am văzut — cu imagini individualizatoare, cu profuziunea colorii picturale, tot atîtea mijloace pe care viitorul urma să le reia. În stilul lui Hogaș nu aflăm însă nici una din particularitățile scrisului modern. Procedeele sale sînt împrumutate în întregime poeticei clasice. Cînd nu este epitetul general sau alegoria, întîmpinăm hiperbola sau comparația hiperbolică, procedee cărora Hogaș le dă o întinsă întrebuintare. Mătura femeii care îl întîmpină la Agapia este „colosalul măturoi“. În același loc, o bătrînă călugăriță are o „raghilă de dinți galbeni, rari și ruginiți, prin ale căror strungi ar fi putut intra și ieși, în goană, o turmă de berbeci“ (p. 44). Mantaua cu care călătorește i se pare imensă : „cu ea aș fi putut acoperi întregul nostru emisfer“ (p. 175). În nuvela *Florica*, d-l Georges devoră mămăliguța cu brînză și o face să dispară în pîntecele său, „întocmai cum o colină de deal ar dispărea în crăpătura adîncă a unui cutremur de pămînt“ (p. 195). Iar propria foame a autorului devine „furia flămîndă a dinților mei“ (p. 243) etc. Humorul lui

¹ Asupra cronologiei operelor lui Hogaș, vd. articolul d-lui Vladimir Streinu, în *Revista Fundațiilor* din 1 martie 1941.

Hogaș se constituie într-o largă măsură din manevrarea unor astfel de mijloace. Stilistul clasic cunoaște apoi comparația homerică, dezvoltată : hribii pe care îi mănincă în tovărășia părintelui Ghermănuță sînt risipiți pe imensul prosop, întins pentru ospățare, încît ei îi fac scriitorului impresia „unei turme de oi obosite, în popas de odihnă, pe drumul gălbui și plin de colb ; și, după cum lîna oilor se acață, în treacăt, de curnuții și scaii pîrloagelor, tot așa se acățaseră cărbunii stînși ai focului de spetele hribilor mei (p. 258—259). Se înțelege că mișcîndu-se pe terenul poeticei clasice, Hogaș nu va individualiza peisagiul. Problema aceasta va fi aceea a unor scriitori aparținînd altor curente și formații sub alte influențe. Am văzut că individualizarea peisagiului este de fapt problema realismului artistic. În ce-l privește pe Hogaș, el se limitează, deopotrivă cu scriitorii primului realism, un Negruzzi, un Filimon, la ceea ce am numit peisagiul general, descriind de pildă, un adînc de pădure, o culme muntoasă, răsăritul lunii, sau scăpătatul soarelui, ca în această bucată, caracteristică pentru întreaga lui manieră : „Soarele cumpănise acum după dealuri și nu mai poleia, cu cele din urmă raze ale sale, decît piscurile munților din răsăritul ce se întindea la spatele nostru. Pe nesimțite, însă, își stînsese și apusul lumina sa și liniștea amurgului cuprinse nemărginitul ocean de munți, ce ne înconjura din toate părțile“ (p. 103).

Scriitor viguros, inspirat de un humor sănătos și comunicativ, Hogaș nu introduce însă nici un procedeu nou în dezvoltarea stilistică a prozei românești. S-ar putea spune că originalitatea sa a provenit din curajul de a persevera în formele stilistice mai vechi, de a se menține în sfera de mijloace a clasicismului academic, într-o vreme care, prin realism artistic și liric, prin estetism și intelectualism, producea o radicală schimbare a vechei arte de a scrie. Succesul de care s-a bucurat, în cercuri de altfel restrînse, era făcut mai cu seamă din surpriza pe care o produce vetustatea bine întreținută, bătrînețea verde. Emulul lui Negruzzi și Odobescu aducea cu sine o undă din parfumul acelui clasicism care, încetînd să mai stăpînească epoca, putea fi prețuit cu plăcere în această manifestare excepțională a lui.

Hogaș este un autor stăpîn pe o incontestabilă putere verbală. Abundența cuvintelor, plăcerea pe care o pro-

duce varietatea lor caleidoscopală, este la Hogaș, ca și la Creangă, unul din resorturile sale stilistice cele mai evidente. Ajungînd la Văratîc el admiră pe drumurile mănăstirii cum se încrucișează „moda lumească cu uniforma bisericească : rochia cu rasa, comanacul cu pălăria, mîna goală cu mănușa, mătăniile cu evantaiul, umilitul papuc pe talpă cu îndrăznețul călcîi «Louis Quinze», negrul posomorît cu toate culorile din lume, găitanul cu dantelele, smerenia cu îndrăzneala și, în urma tuturor, ipocrizia cu sufletul fără ascunsuri !...” (p. 15). Altădată, în timpul somnului agitat pe Hălăuca, i se pare că vede în vis : „zgriptori cu ghiară colosale, grifoni înaripați, basilisci cu ochii de jăratîc, crocodili cu rîitul de porc și cu pumnale în loc de dinți ; apoi un furnicar mișuitor de ființe mici, cu ochii în trei colțuri, cu boturi lungi, cu trei picioare, cu labe de mîță, cu nasuri sucite, cu coarne urieșe, cu ghimpi, cu păr, cu pene, cu catalige...” (p. 70). În astfel de acumulări enumerative simțim lămurit că dictează nu numai necesitățile viziunii, dar și plăcerea de a descătușa șuvoiul viu al cuvintelor. Din același motiv psihologic al încîntării verbale provine și epitetul rar, de proveniență cultă, în expresii ca „fripturi anahoretice, covrig fosil, ospețe viteliane, lumină ogivală” etc., un procedeu prin care Hogaș se înrudește cu scriitorii curentului intelectualist și estet.

Autor savant, drapat în marile atitudini ale clasicismului, ingenios talent verbal, Hogaș se găsește la un pol opus mai tuturor celorlalți ironiști și humorști ai epocii de după 1900, în care realismul triumfător cîștigă noi aderenți. În timp ce Hogaș stilizează, potențează, idealizează realitatea, ca toți scriitorii clasici, un I. A. Bassarabescu, un D. D. Pătrășcanu caută să surprindă realitatea în expresiile umile sau triviale, supunînd stilul literar unui proces de regresie către formele generale ale limbii, către locul comun, către expresia consacrată. [...]

[*Arta prozatorilor români*, Ed. Contemporană, Buc., 1941. Reprodus din *Arta prozatorilor români*, vol. II, E.P.L., Buc., 1966, p. 115—125.]

CALISTRAT HOGAȘ ȘI VIZIUNEA NOASTRA
FOLCLORICĂ

Deși în 28 august al acestui an¹ se împlinește un sfert de veac de când scriitorul uriaș care a fost Calistrat Hogaș a trecut în rîndul celor care nu mai mor niciodată, totuși el nu se bucură încă între noi de lumina care i se cuvine. E un nume pe care cu toții îl știm, o amintire pe care o cinstim, un scriitor pe care-l învățăm cu sufletul limpede al tinereții noastre de școlari, din cîteva pagini.

Dar atîta e prea puțin față de tot ceea ce poate să fie pentru noi Calistrat Hogaș. Ar trebui să fie un clasic al nostru, știut filă cu filă, așa cum e un Ion Creangă, care nu e decît cu 12 ani mai bătrîn decît Hogaș ca naștere, așa cum e un Eminescu, care a văzut lumina pămîntului românesc cu un an mai tîrziu decît Hogaș. S-au împlinit în adevăr, în acest an, nouăzeci și trei de ani de când a venit pe lume acel care avea să fie grandiosul trubadur al munților Moldovei, — și totuși noi îl învățăm în școală și-l socotim întotdeauna nu alături de cei ai lui, așa cum i-am văzut, ci printre scriitorii împliniți la începutul veacului în care trăim, alături de un Sadoveanu, de un Iosif, de un Sandu Aldea.

Dar nici așa, privindu-l ca un contemporan, aproape nu îi dăm dragostea ce o merită și ca atare. Așa cum sîntem azi, din ce în ce mai îndrăgiți de munții noștri și de folclorul lor, totuși sîntem încă neînțeleși de străini față de Hogaș, care a fost cel dintîi mare poet al lor.

Calistrat Hogaș a cutreierat aceste meleaguri de stîncă aspră cu dragostea și bucuria unui autentic alpinist, și le-a zugrăvit tainele și oamenii cu siguranța unui meșter de geniu. Și omul și literatul din Hogaș pot fi primiți cu drag de toată mulțimea de azi a cercetătorilor de drumuri de la noi, ca patroni ai dragostei de înălțimi neștiute. O fi intrat el muntele cu treptele lui mărețe spre cer, mai dinainte în literatura noastră, în paginile lui

¹ 1942.

Alecsandri și Odobescu, o fi licărit mai des și mai apropiat vraja specifică a pământurilor Moldovei în opera lui Mihail Sadoveanu, dar acestora peisajul le-a răsărit întâmplător în drum; au plecat cu eroii lor în lume și au dat de el.

Hogaș însă pornește în lume numai de dragul priveliștei, ca să o caute. Pe el nu îl interesează oamenii decât dacă se potrivesc cu aceste priveliști care îi sînt dragi.

Nu e însă un complicat aparat fotografic, sau echivalentul lui literar de azi : reporterul. Pe Hogaș nu-l atrag numai imaginile în sine, oricît ar fi ele de grandioase. Pe Calistrat Hogaș, fiul protopopului Gheorghe, din neam străvechi de răzeși moldoveni după tată, și de mici boier-nași după mamă — ceea ce-l căuta și-l chema era duhul pământului.

Îl căuta pe meleagurile unde putea fi el mai curat, în oamenii în cari credea a fi el mai nestricat. Ca să și-l lămurească pe al său propriu. Cărturarul Hogaș, plin de literatură latinească și grecească, nu uitați că era vlăstar robust de răzeși fără prea multă carte, dar obișnuiți să asculte și să priceapă glasurile de jos. Omul acesta sănătos și cumpănit la minte și la trup, nu uitați că a trăit în cea mai învălmășită și mai dramatică epocă a istoriei noastre [...]

Și atunci, el ce putea să facă decât ceea ce au făcut toți cei din timpul său, cari înțelegeau mai mult sau mai puțin limpede cît de repede ne pierdeam pe noi înșine : a căutat un loc de refugiu. Un loc de refugiu în care să poată fi cît mai mult el însuși, — om al pământului. Așa a făcut Ion Creangă, care s-a refugiat în amintiri, Eminescu, care s-a refugiat în trecutul de pe la 1400, Odobescu ce s-a refugiat în artă.

Între Ion Creangă, cel prea puțin otrăvit de cărturărie, care putea rămîne ușor om al pământului, și între Odobescu care se dezlipise lesne de pământ, statornicindu-se în lumea senină a artei clasice, Hogaș era la mijloc, ca și Eminescu; și chemat către bolțile de azur ale culturii universale, și ținut de rădăcinile gliei. Că soarta sa, că zbuciumul său n-au fost atît de dramatice ca ale lui Eminescu, se datorește acelei împrejurări care l-a salvat și pe Odobescu : rămînerea pe tărîmul artei clasice, greco-latine. Spiritul lumii antice — cu simplitatea lui

largă, cu sănătatea lui de piatră, cu seninătatea lui în-sorită, cu perspectivele lui de cer și mări nemărginite — este singurul în care acea adîncă cultură populară pe care o arată folclorul nostru românesc poate înflori, se poate rafina, fără să-și piardă frăgezimea și puterea de viață primitivă. Rînduiețile adînci și simple ale vieții satului nostru se regăsesc în cele mai aspre ale concepției antice despre lume. Imaginația lui înflorită cu zmei și zîne le găsești cosîngenii în mitologia antică. Duhul lui eroic, care visează mereu supraoameni, feți frumoși sau hai-duce, găsește frați de cruce în semenii fabuloși ai lui Hercule și Teseu. Iar liniștea lui împăcată de viață [...] se simte foarte bine în liniștea anticilor supuși senini voinței nestrămutate a zeilor...

Ceea ce i s-a întîmplat și lui Hogaș, ca om al pămîntului. Cărturăria lui latinească și grecească nu l-a clintit astfel sufletește, ci s-a așezat luminoasă și calmă în spiritul său larg și sănătos. Ceea ce îl irita nu era cartea, ci viața dezrădăcinată și falsă a contemporanilor săi, de care a rîs atîta Caragiale. De această viață orășnească ridicolă — zugrăvită de el în tipul caraghios al „Coanei Marieta“, care e un fel de Gahița Rosmarinovic, franțuzita din comedia lui Alecsandri „Iorgu de la Sadagura“, — fuge Hogaș în pacea firească a munților. Dar se refugiază cu toată lumea lui de gînduri și preocupările cărturarului care vrea să-și regăsească spița și țara nefalsificate, și nu un simplu decor pitoresc romantic.

E ceea ce n-au înțeles mai toți comentatorii lui Hogaș. Pe un om întreg ca el, și la minte și la trup, au căutat să-l împartă în ciosvîrte, luminîndu-l doar dintr-o parte.

Unii — ca d. Vladimir Streinu — au văzut astfel doar cărturarul din el, care se refugiază romantic cu durerile lui în singurătatea mîngîietoare a naturii.

Alții — ca d. Eugen Lovinescu — înșelați tot de cărturăria lui în aparență, dar în realitate de sclipirile grandioase ale imaginației sale hrănită de basm și legendele pămîntului, vedeau în el un anacronic și straniu rapsod homeric, care ar fi trebuit să trăiască în insulele Cicladelor acum trei mii de ani.

Alții — ca d. Octav Botez, — ignorîndu-i tocmai rafinamentul căpătat printr-o îndelungată ucenicie în lumina cărților mari ale omenirii, — îl priveau ca pe un

Creangă tot atât de mucalit dar mai puțin uriaș în puterile lui elementare de creație.

Hogaș însă e toate acestea la un loc. E un cărturar de viță românească sănătoasă — care s-a simțit prost în mijlocul multor români cari nu erau cărturari și al multor cărturari cari uitaseră că sînt români. Și atunci, în loc să creeze în lumea lui cărturărească — în loc să fie un mare romancier, așa cum ochiul lui sigur și trășătura lui sobră și adîncă în zugrăvirea oamenilor îi îngăduiau să fie, în loc să fie un mare poet, așa cum atîtea din imaginile diafane din paginile sale arată că putea să fie —, a trebuit să fugă din oraș, să umble prin munți ca să găsească lumea pămîntului, singura care i se părea sănătoasă.

În această lume, a plecat așa cum era el, — și tot așa a revenit cu ea în literatură. Calistrat Hogaș, astfel, își vorbește singur la munte de mîncăcioșii latini Lucullus și Labdacus cînd îi e foame, pomenește Tartarul cînd se înfundă într-o vale întunecoasă, — dar se scarpină țărănește în creștetul capului, prin pălărie, cînd pierde poteca în pădure. Cosmografia sa nu e științifică ci cea populară. Astfel soarele, cum zice el, — nu e alcătuit de Cel Atotputernic numai ca să-și facă zilnica sa călătorie de la răsărit la apus, ci i s-a dat și menirea de a însemna din înaltul țăriilor, prînzul oamenilor de pe pămînt. [...]

Nu e panteism în Hogaș, cum nu e nici în folclorul nostru. Ci conștiința că pretutindeni e viață din darul de viață eternă al Dumnezeuirii. [...]

Cu păienjinișul ei înfinit de rînduieli eterne mari și mărunte, care își răspund una alteia la răstimpuri și spațieri atât de imense uneori, că mintea omenească singură nu le poate lega și urmări și de aceea îi apar greșit ca fără noimă, nedrepte, — firea e fără păcat, pentru concepția populară, e pură. Calistrat Hogaș are aïdoma conștiința acestei purități inițiale a firii, după cum are conștiința infinitelor mulțimi de note care îi alcătuiesc armonia atât de clară în aparențe :

„Iar spre țăriile cerului înalt, ca și atîtea făclii aprinse de făptură în cinstea ziditorului său, se ridicau, drepte și neclintite, vîrfurile ascuțite ale brazilor, poleite de întiile raze ale soarelui curat și rece... Și glasul de pretutindeni al tăcerii sfinte și neturburate, ca și o cîntare

umilită de laudă, izvorită din adîncul inimii neprihănit al firii, se îndrepta, în accente misterioase, către îndurarea fără de hotare a Celui Prea Înalt.“

Mai ales în momentele acestea de „început“ de „înnoire“ — care au atît de respectată însemnătate și în concepția populară —, Hogaș intuiește puritatea asta atît de limpede, atît de intens, încît în această înțelegere firea capătă aspecte inedite, ireale aproape, adică mai bine zis în contradicție cu ceea ce obicinuim noi să înțelegem ca realitate. De aceea Hogaș e poetul răsăriturilor de soare, — sînt atîtea în cele două cărți ale lui numai, și atît de deosebite fiecare, cum nu-s în niciunul din poeții noștri și cum nu știu mulți din literatura universală să le fi văzut, — poetul nopților străluminate de stele, adică al acelor momente în care omul amuțind, firea își răsfață în voie armoniile pure :

„De după depărtările umbroase ale pămîntului se deschise, ca un colosal semicerc de aur înflăcărat, geana aprinsă a soarelui, și cît ai clipi, trunchiurile neclintite și netede ale brazilor se poleiră de o lumină curată și rece. Iar în solemna încremenire a firii nu se mișca încet și gînditor decît doar chipul meu tăiat în umbră pe fundul de lumină al adîncului pădurilor din dreapta.“

În clipe de acestea, omul voinic și bolovănos care era Hogaș se poate integra nesilit. Hîtrul care se simte atît de bine slobozind cîte o vorbă cu două înțelesuri, adică cu unul mai pipărat, sau pricepînd-o pe a altuia, după obicinuințele conversației țărănești — ajunge la stări de suflet subtile, diafane pînă aproape de extaz :

„Sînt momente, cel puțin, cînd conștiința de sine desprinzîndu-se ca o lipitoare sătulă și căzîndu-ți de pe suflet, întreaga ființă se desface, se topește, se împrăștie, și, ca un prinos curat și neprihănit, se înalță pe trepte de văzduh și de lumină către Dumnezeu“.

Sau altădată : „Ființa mea se topise, se idealizase și, ca un fir de ață fără sfîrșit, mi se părea că sufletul meu se deapănă lung în urma mea...“

În asemenea clipe de dilatare, de rarefiere a sufletului pe măsura nesfîrșită a cosmosului, Hogaș are viziunea grandioasă și totuși intim adumbritoare a nesfîrșitei și neostenitei atenții divine :

„Din înaltul cerurilor, mîna îndurătoare a Celui Prea Înalt aprinde milioanele sale de stele și cu lumina lor

strălucitoare călăuzește pe drumul fatal al veșnicei sale pribegii calea oarbă a pământului... Susurul domol, prelung și nehotărît al tăcerii mute se rădică peste abisuri, ca o cîntare fermecată de leagăn și luminile dormeau duse pe brațe imense de întuneric."

N-avem a face aici deloc cu sublimul romantic. În spațiile siderale vaste pe care le vede, romanticul îngheață, agonizînd singur, cu gîndul zdrobit de urieșenia firii, cu sufletul stins de răceala ei neprimitoare. Viziunea romantică a cosmosului e dezechilibrată : în mijlocul unui spațiu imens și abia populat, o biată fărîmă meschină ce rătăcește văicăritoare, — omul.

Viziunea [...] lumii, așa cum și-a întruchipat-o folclorul nostru, așa cum apare și în Hogaș, — n-are nimic din pustietatea asta ce copleșește un fir de disperare zvîrcolită. [...]

În această conștiință largă, stă așa-zisul fatalism al țaranului nostru.

Hogaș o înțelege astfel de minune, fiindcă ea stă înrădăcinată și în sufletul lui. Iată-l dialogînd cu un baci bătrîn :

„— C-apoi bat-o pustia de lume, că tot mai bine era mai de mult.

— Cine zice astfel, moșule, decît, vezi d-ta, roata lumii se-nvîrtește și noi cu dînsa.

— He, hei ! domnișorule, bine-ar fi dacă s-ar învîrți, da' vezi d-ta că nu se-nvîrtește ; o-mpiedicat-o nu știu cine și merge de-a săniușul : cei de deasupra tot deasupra și cei dedesupt tot dedesupt, — răspunse moșneagul, aducînd pe fundul scăfiții usturoiul ce se ridicase la pisat pe marginile ei.

— Ș-apoi bat-o întunericul de roată, zise el sculîndu-se de jos, că prea te curmă-n două cînd te apucă dedesupt... Da de... Se vede că ce-a orînduit Dumnezeu minte de om nu poate să disfacă, încheie moșneagul luînd cu degetul din usturoi și gustîndu-l de sărat."

O astfel de conștiință are și Hogaș. Rătăcirile lui prin munți n-au nici un patos romantic. Nici organizare de explorator. El se lasă în voia Proniei :

„Rămăsei deci locului ; cu alte cuvinte, deși aș fi putut ieși din încurcătură într-un chip oarecare, mă hotărîi totuși să mă folosesc de adăpostul hărăzit mie de

pronia întâmplării și să aștept aici voile mai blinde ale ei. Și aceasta, cu atât mai mult cu cât, dacă jumătate din proorocirile părintelui Ghermănuță, cea cu potecile, se adevărase, de ce adică nu s-ar fi adevărat și cealaltă, cea cu premenitul luminii?”

De fapt, el nu răătăcește, el revine în lumea unde măsurile și armoniile divine se păstrează nealterate. Revine firesc, fără nici un zbucium romantic, fiindcă și în sufletul său aceste cristalizări pure de rînduiri eterne sînt încă în ființă. Puritatea lui interioară și curățenia fără păcat a firii își răspund, cel puțin în momentele lui de adîncă reculegere. El crede în „proorocirile” firavului și simplului părinte Ghermănuță, fiindcă în el simte același interior curat de biserică de țară și fiindcă știe din înțelepciunea folclorică latentă în el că numai această străvezime a sufletului îl poate reintegra pe om în neprihana paradisiacă a firii și numai ea îl poate face să o înțeleagă, — și în infinitele cosmice și în măruntele fărîme pămîntești :

„Fiindcă părintele Ghermănuță pășise de mult spre starea de vietate a pădurilor, apoi și pădurea cu brazii săi uriași, cu vînăta încremenire a stîncilor sale, cu așternutu-i moale și ruginiu de foi uscate și seci, cu neagra și frageda putrejună a vreascurilor sale, părea cuprinsă de clipa vie a unui fior de ocrotitoare dragoste în calea grăbită și sub pașii mărunți ai părintelui Ghermănuță.”

Reprimit astfel de fire ca al ei, omul nu trebuie să se ostenească deloc pentru a-i pricepe tainele și a-i găsi puterile ascunse. Mărunțelul călugăr nu trebuie să se muncească pentru a face focul. El vine din fire, ca un miracol simplu, cînd părintele, cu amnarul, „scoate din vinele mute și negre ale unei cremene reci un izvor de scînteii luminoase”.

Tot cu atât de puțină osteneală, Hogaș înțelege firea și i se integrează. Cine cercetează folclorul nostru, rămîne surprins de vastitatea perspectivelor cosmice pe care le conturează și în același timp de nemărginitul păienjenis de influențe, de privegheri și de corespondențe care se țes în ele între luminile lor haotic depărtate și micile gînganii ale pămîntului, între transcendent și gesturile de fiecă clipă ale naturii. [...]

Hogaș are și el această putere largă de înțelegere a cosmosului. De aceea, sublimul e la el atât de organic, fără să aibă nimic din artificiozitatea delirului romantic.

El a simțit aievea cum „întreaga fire răsuflă greu“ într-o amiază de vară, cum „timpul întoarce din fundul veșniciei cheia colosală și ruginită a făpturii“, cum altădată „albastrul șters al văzduhului topit apăsa greu pe pământ“. Percepe „răsuflarea vapoasă și nemăsurată a văzduhului“ într-o dimineată calmă, „tăcerea sfântă de pretutindeni“ care „se îndrepta ca un imn de imensă rugăciune a făpturii către ziditorul său“ și „glasurile prelungi ale serilor de munte“. El vede cum umbrele se îngrămădeau în apusul încă în amurg și grăbite se aruncau în haosul altor lumi“.

Găsești transpus în el cărturărește acel organicism specific înțelegerii noastre [...] populare : „Inima lucrurilor încetase de a mai bate și o sincopă colosală ai fi zis că tăiase suflarea în pieptul uriaș al naturii“. După cum în folclor toate puterile naturii sînt ființe aievea, în ochii lui Hogaș, — „În turbarea ei caniculară, arșița miezului înflăcărat al zilelor de iulie mușca cu dinții săi de foc de pretutindeni și își ostoia setea sa covârșitoare cu cele de pe urmă picături de viață, umede și vii, sorbite din vinele adînci ale lucrurilor... Și, de pretutindeni, toate, într-un susur nedeslușit, sfîrîiau a uscăciune !... Codrii uriași, ca o mîna de vreascuri netrebnice, se zvîrcoleau neputincioși și țipau de usturime înădușită, sub văpaia incendiului universal“. Intensitatea stărilor de trăire a fenomenelor naturii îl duce astfel la o putere de viziune care răspunde tablourilor apocaliptice din unele cărți populare răspîndite : „Și sub zvîrcolirea fără de margini a frămîntării, și sub urgia întregului zbucium al făpturii, zăgazurile cerului se rupseră, jgheaburile adîncului se desfunderă și, din înaltul întunecimilor, se prăpăstuiră asupra pămîntului, cu șuier de aer sfîșiat, potopul greu al apelor cerești...“. „Cine știe dacă ceasul cel grozav al împlinirii vremilor de apoi nu sunase acum și dacă nu era scris în cărțile oarbe ale ursitei ca să se aprindă și să ardă osia nemăsurată a lumilor, de la un capăt pînă la celălalt ? Iar temeiurile firii să se prăbușească și să umple, cu pulberea lor mărunță, întunecimile goale și fără de sfîrșit ale haosului negru, din

care puterea cuvîntului dumnezeiesc le scoase spre ființă ?“

Omul satului, percepînd atît de puternic dimensiunile uriașe ale firii, are tendința latentă de a-și înălța, cel puțin în imaginație, speța sa umană către măsurile lor. De aci, personajele fabuloase ale mitului eroic ca și ale basmului. Amîndouă privesc oamenii așa cum ar trebui să fie, pe măsura imensă a firii. Oamenii proiectați ca umbre imense pe cer... Duhul lui Hogaș se vădește și el nutrit din substanța aceasta grandioasă. Drumurile lui pămîntești trec adesea pe marginea basmului. Astfel un desiș întunecos de carpeni i se pare locul unde „trebuie să fi aruncat feciorul de împărat peria sfintei Vineri“ ; în Sihla se simte atît de departe de lume încît ar chema pajura din poveste ca să-l scoată la lumină, hrănind-o cu nouă poloboace de pîine ; iar despre calul lui Ilie Marcu știe că e năzdrăvan, „bea rachiu“, mănîncă pastramă și știe geografia muntelui „mai bine ca un autor de cărți didactice“. Era firesc deci ca în cărțile lui să poposească mai des, oameni crescuți pe măsurile astea mitice, decît de acei stirpiți, din realitate. Ce sînt ai săi Huțan și Sgribincea, prin deschizătura picioarelor cărora se vedea larg priveliștea munților dimpotrivă, decît semeni ai nesfîrșitului Păsări-Lăți-Lungilă ? Ion Rusu nu e voinic ca un Sfarmă-Piatră ; baba din codru cu fiica ei gușată nu-s hîde ca Muma Pădurii cu fata ei ; Honcu, ce dădea din pridvor porunci întregului sat împrăștiat de munte nu e Miul Cobiul ce răscolea codrii cu glasul său ? Și dacă flăcăii lui Hogaș nu mai au prilejul ca Miul să ridice cu degetul cel mic arme pe care mai mulți oameni de rînd la un loc nu le puteau clinti, în schimb ei îl egalează prin isprăvi gastronomice, mîncînd munți de mămăligă, cărăbănind maluri întregi de brînză și popoare de sglăvoace.

Mai mult decît atîta, în această viziune mitică, spiritul lui se întîlnește cu geamănul duh al poporului și simte nevoia să creeze însuși începuturi de mit. În fața mirării oarecum agresive a ciobanului care, văzîndu-și ciinele înșfăcat de ceafă cu dinții de Pisicuța lui Hogaș, afirmă că Chiperiu cel astfel ridiculizat pune lupul la pămînt nu altă, scriitorul nostru își trece fără să se gîndească mult calul în lumea fabulosului : „A hi punînd lupo bre, da nu iapa mea ; ia vezi tu iapa asta ? Într-o iarnă trei

lupchi o rupt cu dinții și tustrei lupchii nu i-o putut face nici macar o zgîrîietură.“

Și fiindcă flăcăul acceptă convins intrarea ei în legendă, pînă la urmă, după ce va trece și puhoiul Tazlăului mîniat de ploi, mărunta Pisicuță va deveni și pentru imaginația lui Hogaș „pajură de-a lui Popa Gheorghe, ce zboară pe deasupra, nu merge prin apă ca toți caii...”

De la tot acest fabulos păgîn în rădăcinile sale, — zestre mitică uriașă pe care însă întreg creștinismul a boțezat-o, a încorporat-o de la începuturile lui, și mai ales [...] a sfințit-o ușor, fără să-i usuce cu nimic frăgezimea, — trecerea la mila și dragostea franciscană pentru infinitul de vietăți mărunte ale firii nu e deloc atît de grea pe cît ar părea.

Ca și în folclor, găsim în Hogaș un animism care nu e deloc păgînatate, ci acel respect al săteanului nostru față de orice fărimă a lumii, în care vede nu o fărimă de divinitate, ci un suflet pur și simplu.

Îl pișcă astfel pe Hogaș gînganii care vin tocmai din „țara neagră a furnicilor cu dinții de criță”; potecile îl necăjesc cu „apucăturile lor de femeie vicleană”; dimineța îl înduioșează „păriul tremurînd parcă de frig pe pietrele-i reci” pe cînd la amiază, pe căldură, îl ispitesc „spetele goale și fugătoare ale unei șăgalnice unde”. Urechea sa e mereu atentă la glasul celor mărunte. Percepe rugăciunea pe care o susură în iarbă „muzicanții înaripați și fără număr ai lui Dumnezeu”, ușorul țipăt pe care îl scot banii cînd se întîlnesc cu alții în tejgheaua cîrciumarului, și îl amuză grozav, în timp ce pe Pisicuța o enervează, gălăgia nucilor guralive care, nemulțumite de locul lor în desagi, „tușeau în cor” și „țipau ascuțit”.

Din respectul acesta ce-l are față de sufletul care îl ghicește în cea mai mărunță boabă a firii, — izvorîște acea nuanță de solemnitate, de seriozitate, cu care țărănul își trăiește cele mai anodine momente ale vieții. Omul nu se simte numai înțelegînd stările inferioare lui, dar se simte legat de ele prin păienjeniș de magice corespondențe de suflet și destin, după cum se simte și el sub veghea și puterea înaltului, transcendentului. El își măsoară, își solemnizează gestul, fiindcă știe că el răspunde în magice ecouri și jos și sus. Cina țărănească, cu mulțumirea gravă ce o impregnează [...], cu respectul față de tot ce a fost jertfit ca să fie hrană, vădit prin

atîtea prescripții care fac un păcat din împrăștierea și călcarea firimiturilor, capătă astfel un accent hieratic care o străvede, oricît ar fi ea de săracă.

Am dat un exemplu la îndemînă, dar cîte alte din gesturile cotidiene ale vieții rurale nu au același caracter de stranie solemnitate.

Hogaș și oamenii lui trăiesc cu aceeași veche seriozitate mărunțișurile zilnice. Iată pregătirea unei cîne :

„Și hribii, așezați pe spete și cu pîntecele-n sus, sfîrîiau pe cărbuni, iar mărunțul meu călugăr îi presura pe piept cu sare și piper și punea în această îndeletnicire atîta măsură și chibzuială și, fără să-și dea samă, așa își țuguia buzele pe linia întinsă a celor două degete cu care-i presura, încît ai fi zis că vrea să-i sărute pe toți, pe rînd. Din cînd în cînd, cîte un hrib, mai puțin răbdător la usturimea focului, rîdica dintr-un șold, pocnea și, așă-zîndu-se iarăși pe cărbuni, sfîrîia înainte.“

Solemnitatea asta nu are nimic însă tragic în ea. Citatul acesta e revelator pentru tot stilul de viață din lumea lui Hogaș ca și din cea a folclorului. Toate elementele pregătirilor acestora sînt ale unei jertfe : hribii care pătinesc ca niște ființe în usturimea focului și a sării. Dar nici un fior de milă, ci dimpotrivă, o dispoziție vădită de seninătate, de umor. Nu e păgînism, ci liniștea pe care o dă convingerea că așa-s rînduielile lui Dumnezeu, care a sortit ca hribii și atîtea alte plante ca și vietăți să fie hrană omului. Am mai amintit cum după o legendă, grîul și păpușoiul s-au dus să se plîngă Celui de Sus de chinul din moară și din cuptor, iar răspunsul a fost : „Bine fac, creșteți, sporiți !“ [...]. Sfințenia — și pentru Hogaș — nu e o stare permanentă în om, ci harul rar al unei clipe : „În extazul scurt al unei rugăciuni, ce izvora, în șoapte neauzite și domoale, din buze umilite și păcătoase, întreg sufletul părintelui Ghermănuță, ca o flacără ușoară, se înălța spre treptele tronului Celui preaînalt... Și aureola sfinților mucenici înfășură, ca într-un fel de strălucire, iăptura lui întregă...“ În Hogaș nu se frămîntă astfel, ca în scriitorii ruși, conștiința ascetică a păcatului, fiindcă el trăiește liniștit legile firii [...]. Și dimpotrivă, nu înțelege chinul pentru a ajunge la clipa de sfințenie, cînd Dumnezeu nu ți-o hărăzește nesilit, de la sine : „nu putui închea în sufletul meu nici un soi de evlavioasă gîndire sau măcar de profană ad-

mirațiune pentru o viață jertfită fără nici o țință lipsei, chinurilor și suferințelor trupești, cu toată rîvna ce va fi avut sufletul ei pentru cele sfinte!“ [...]

De aceea Hogaș — care nu scapă din ochii săi ironici, la fel cu ai țărănilor pe cari îi admira, gestul de iobag al părintelui la plecare, cînd îl vede „închinîndu-se pînă la pămînt și ridicînd mecanicește dreapta spre comănac, ca și cum ar fi voit să-și ieie căciula din cap“, care urmărește cu ochi ghiduși pe mărunțelul schivnic cum se îmbată, cu „dumnezeiescul“ lui rachiou călugăresc — nu găsește nici o contradicție în el însuși atunci cînd se simte mic de tot și umilit în fața transfigurării pe care o aduce părintelui Ghermănuță clipa de extaz a unei rugăciuni de seară. Iar cînd întîlnește un om care e în adevăr sfînt — care nu trebuie să se înfrîngă, să se chinuie pentru aceasta, fiindcă starea aceasta de har îi e firească —, astfel cum e părintele Iovinadie, cuvintele lui Hogaș îi cuprind cu atîta pietate sufletul, fraza lui de obicei atît de robustă și dreaptă îngenunchează cu atîta smerenie înaintea chipului său, încît întreg portretul acesta îți amintește zugrăvelile în lumină ireală ale unui Beato Angelico. Părintele Iovinadie nu mănîncă, fiindcă trupul său nu cere hrană, decît la sărbători care prescriu aceasta în ritualul lor, ca Probajinile, dezlegarea de pește. Dar chilioara lui e alb și mereu zugrăvită și se pierde într-o grădină muncită și încărcată de legume și de roadă pentru alții. Părintele nu fuge în pustie, stă în mijlocul lumii [...] fără teamă, fiindcă mai nimic din belșugul ei de viață care-i bucură ochii nu mai cere trupul sfințit de o miraculoasă predestinare.

E în acest portret toată spiritualitatea ce urcă din plin din sevele gliei, toată concepția de viață, robustă și înaltă în același timp a lui Calistrat Hogaș și a neamului său totodată. Literatura lui de aceea e atît de puternică, atît de vie, cu tot materialul ei cărturăresc de expresie, fiindcă nu-și dezmente izvoarele etnice adînci.

Dacă le-am căutat pe ele în ascunzișuri, în acest studiu, nu înseamnă, după cum am ținut să accentuez de la început, că nu voim să vedem cărturarul și artistul consumat din Hogaș. Tehnica artistică, învățată, mai ales la buna școală a marilor antici, e atît de evidentă la el — uneori cam supărător de evidentă — încît ar fi o naivi-

tate să o tăgăduiești. Hogaș nu e nici un primitiv, nici un modern. E un om de imens talent care a spus în cuvinte orășenești ceea ce visa și înțelegea sufletul său cu puternice izvoare de cultură folclorică.

[*Revista Fundațiilor Regale*, Buc., IX, nr. 8, aug. 1942, p. 414—425.]

POMPILIU CONSTANTINESCU

[SUFLET DE PĂSTOR TRANSHUMANT]

Și scriitorii, nu numai cărțile, își au destinul lor : Calistrat Hogaș și-a pierdut șirul firesc al generației lui literare, publicându-și viguroasele excursii la mari răstimpuri : a mers pe-alături de curentul artistic căruia aparținea ; și-a tipărit multă vreme proza în reviste fără notorietate sau fără vitalitate ; o ediție a suculentelor lui călătorii n-a putut fi pusă în vânzare din cauza numeroaselor și prea gravelor erori de tipar, un incendiu a mistuit o nouă ediție, care trebuia să-l facă popular ; nici pînă astăzi n-a intrat în programa analitică oficială, printre marii scriitori naționali, luîndu-i înainte literați încă în viață, iar critica însăși îi controversează neconținut, dacă nu însăși valoarea, în tot cazul natura certă a operei.

Cu toate că a murit la 69 de ani (dacă acceptăm ca dată a nașterii anul 1848), se pare totuși că moartea singură s-a grăbit să-l smulgă existenței lui nomade, în cel mai nepotrivit moment pentru gloria lui întîrziată, cînd armele făceau muzele să tacă și cînd spiritele erau copleșite de războiul întregirii naționale.

Faima literară a lui Calistrat Hogaș este, în întregime, postumă ; fără să fi ajuns la răspîndirea operei unui Creangă, cu care a fost de la început comparat, fără să impună, ca masivitatea lui Sadoveanu, care l-a prețuit spontan și de care a fost apropiat, în unele note comune, Calistrat Hogaș se bucură de o stimă literară egală, fiind

încadrat în aceeași familie de spirite. Afectiunea pentru peisagii și pentru țaran l-a clasat imediat printre marii noștri primitivi; dar formula e prea generală și a devenit un loc comun care nu mai exprimă nimic esențial.

Într-o scurtă notă necrologică, din *Note și impresii*, Ibrăileanu vede în Hogaș numai pe „strălucitul cîntăreț al frumoasei noastre Moldove”, adică pe poetul naturii, sub atîtea variate aspecte. D. E. Lovinescu, într-o figurină (*Critice*, V, ed. definitivă), accentuează mai adînc intuiția că Hogaș e „un poet, și nu cunosc în toate literaturile un suflet în care să fi cîntat mai simfonic întreaga orchestră a pădurilor...”

Pentru prima oară, și-n plin modernism, un critic afirmă categoric talentul excepțional al lui Hogaș, văzut, desigur, în cadrul firesc al marilor noștri primitivi, care imprimă caracterul de originalitate al literaturii române.

Mai tîrziu, în *Istoria literaturii române contemporane*, d. E. Lovinescu intuiește cel dintîi homerismul miraculoaselor călătorii de munte ale lui Hogaș, socotind cărturărismul greco-latin al scriitorului simple „floricele stilistice”, iar opera lui, departe de a fi „specific națională”, prin viziunea homerică a naturii și a omului „plutește peste rasă și peste timp”.

Față de o atît de categorică judecată și de un entuziasm exprimat fără nici o reticență, reacțiunile n-au întîrziat să se ivească.

D. Vladimir Streinu, care și-a luat și sarcina să alcătuiască o ediție definitivă a operei lui Hogaș, a anulat tot ce ține de fabulos, de homeric și de poezie grandioasă în paginile de călător neobosit ale scriitorului, reducîndu-l la proporțiile unui drumeț pitoresc și ale unui dascăl de latinește și grecește care-și agrementează descrierile cu oportune reminiscențe livrești. De la primitivismul fundamental trecem la cărturărismul exclusiv al lui Hogaș; sau, mai bine, să reproducem propria judecată a criticului: „Iubitor al frumosului literaturizat, neurmărind să creeze, ci scriind după anumite canoane ale frazei, ca și ale compunerii, Hogaș e un beletrist și în felul lui un plăcut amator, un Odobescu fără erudiția felurită a acestuia, dar cu aceeași concepție și practică amatoristă a literaturii”.

Apropierea de Odobescu ni se pare deloc justificată. Odobescu e un spirit prin excelență livresc, iar natura evocată de el e linsă, decorativă, prinsă mai mult în cuvinte decât în zvicnirea ei; chiar celebra descriere a Bărăganului nu trece peste nivelul obișnuit al descrierilor lui, poet al lucrurilor inanimate, al tablourilor, al statuiilor și al costumelor de epocă. Hogaș trăiește sentimentul cosmic al naturii, fiind poet, în timp ce Odobescu e un arheolog agreabil și un critic plastic ajutat de o mare îndemânare literară, care simulează poezia.

În a sa *Istorie a literaturii române*, d. G. Călinescu prezintă un Hogaș mai complex, deși cu multe rezerve. Scriitorul „e un diletant superior, cu o singură coardă, și ca atare un scriitor minor. Însă un minor mare”.

Și d. Călinescu subliniază pe profesor și pe cărturar cu ticuri stilistice vădite, cu „propensiune spre bombasticul oratoric și spre hiperbolă”. Dar de la aceste rezerve trece și la „tipica regresie la geologia primitivă” a viziunilor lui Hogaș, îi recunoaște „o percepție delirantă” și „toate formele de halucinații”; apoi îi află „mult și savuros donchișotism”, un „homerism delirant”, care „nu e de esență clasică, ci de homerismul romantic al lui Victor Hugo” și în sfârșit, un soi de „animism burlesc”.

Imaginea critică a d-lui Călinescu e mai nuanțată și mai complexă față de toate imaginile de pînă acum prin care a fost Hogaș intuit; oricît de controversate ar fi judecățile literare pe care criticii noștri le-au emis asupra operei lui Hogaș, fapt cert este că cei mai mulți au văzut în el un scriitor de primă valoare, unul dintre marii noștri scriitori, cu care ne putem înfățișa oricînd la un bilanț sever al creației literare naționale. Excepție face numai d. Vladimir Streinu, care-l trece printre beletristii plăcuți și amatori.

Departe de a nega cărturărismul lui Hogaș, îl socotim cu totul secundar; reminiscențele lui livresci pot părea inoportune sau suprapuse, reflecțiile lui, directe, banale sau inutile, sufletul lui rămîne al unui mare primitiv. Hogaș, sub straiile orășenești, a purtat un suflet de păstor transhumant: în natură n-a căutat un spectacol estetic, un calmant al unui citadin blazat sau un pretext

colorist ; de altfel, nu e un pictor îndrăgostit de jocul de lumini și umbre al codrilor și nu există, în toată opera lui, un singur tablou din natură, în înțelesul strict al cuvîntului. Hogaș e un poet care simte sufletul grandios al firii, sub toate aspectele ei schimbătoare : furtuna, lumina, ziua, noaptea, apa, codrul sunt expresii variabile ale unui singur suflu cosmic ; acest suflu circulă prin toate „peisagiile“ evocate de el. Hogaș trăiește poetic, ca stări subiective, spaima de a fi înconjurat de umbrele înfricoșătoare ale pădurii, bucuria de a simți lumina solară, taina de-a fi învăluit de razele lunii, voioșia de-a auzi murmurul apei, uimirea de-a vedea natura-ncremenită în tăcere, prevestirea furtunii, apocaliptica năvală a elementelor dezlănțuite sau fericirea de-a se odihni înfășurat în iarbă.

Și tot cu un mare sentiment liric sunt înfățișați și oamenii pe care-i întâlnește, indiferent dacă-i vede-n aspectele lor grandioase sau caricaturale. Acuzația că Hogaș nu creează oameni cade de la sine, fiindcă omul este expresia sentimentelor pe care le provoacă în spiritul lui, mereu pornit spre uimire, în sensul admirativ sau hilarant. Umorul lui Hogaș, cu vădite trăsături grotești sau bufone, țîșnește numai față de oameni ; de altfel, natura nu e hilarantă prin definiție ; peisagiul provoacă spaimă sau admirație, plăcere sau neplăcere.

Tipurile umane și de animale sunt grandioase, în forță sau în urîțenie ; rezistența fizică a părintelui Ghermănuță, care se strecoară printre cărări și umbrele pădurii cu o agilitate uimitoare, puterea fabuloasă a Pisiuții, care înfruntă puhoaiile revărsate ale Tazlăului, înspăimîntătoarele modulații ce ies din gura Aniței țin și ele de elementaritatea naturii ; numai că omul, spre deosebire de peisagiu, poate fi o ireușită grotescă sau o supraîntrupare a aceluiași principiu elementar care în-suflețește și natura peisagiu.

Animismul atît de frecvent în proza lui Hogaș este tot o proiecție concretă a ideii de forță, care devine astfel mai palpabilă decît prin simpla afirmare, neîntrupată.

Sunt cunoscute tuturor cititorilor mesele pantagruelice descrise în opera lui ; toate popasurile sunt marcate

de ritualul unor ospete grandioase, chiar cînd sunt numai simple mese improvizate și chiar cînd apetitul e mai mare decît cantitatea alimentelor. Elementaritatea naturală, văzută-n peisagiu și om, e deopotrivă intuită și-n instinctele lui, dintre care cel mai apreciat de drumeț este foamea. Dar mesele acestea „pantagruelice“ nu sunt oare mesele strămoșești ale moldovenilor, simplificate la frugalitatea drumeției?

Raportările la Omer și la Rabelais rămîin desigur valabile în aproximarea esenței operei lui Hogaș; dar, oricum, ele sunt de natură literară, analogii cărturărești, care nu se acoperă pînă la identificare; există însă în viziunea oamenilor care întretaie călătoriile lui Hogaș un cert sentiment al urieșescului; acest sentiment nu vine nici din fabulosul omeric, nici din grotescul rabelaisian, ci vine, cu siguranță, din basmul nostru. Hogaș nu e un folclorist ostentativ și nici nu-și propune să recreeze teme și viziuni folclorice, așa cum a făcut Creangă; dar înrudirea lui spirituală cu humuleșteanul este neîndoioasă; fantasticul, mai puternic la Creangă, urieșescul, mai specific la Hogaș, sunt două proiecțiuni care pornesc din același fond etnic și sufletesc din basm. În povestea lui Harap-Alb totul e urieșesc și fantastic, poftele lui Setilă și Flămînzilă sunt elementare, ca forțele naturii, și sunt fabuloase, ca toate actele ce se petrec în basme; tot ce pare șarjat, grotesc, neverosimil în instinctele, în înfățișarea oamenilor lui Hogaș, deși nu suntem pe planul fantasticității, ci în pură realitate, este, ca și la Creangă, un efect al viziunii folclorice, o proiecție a proporțiilor din basm.

Prin urieșescul lor, un Nică Oșlobanu sau un Trăsnea, din *Amintirile* lui Creangă, sunt proiecții ale basmului în realitate, și între colegii lui Nic-a lui Ștefan a Petrii și țărani lui Hogaș este o identitate de viziune care își are obîrșia într-un izvor comun, folclorul.

Hogaș a înfățișat, cu predilecție, grandiosul, urieșescul, grotescul; uneori intuiția gingășiei nu-i e streină (în *Florica*); tot așa ne îmbie surpriza unui schematic, sobru pictor flamand; interioarele sărăcăcioase ale părintelui Ghermănuță și al mamei Aniții nu mai țin de grotesc prin realismul cu care sunt descrise.

La un sfert de veac de la moarte, Calistrat Hogaș este mai viu ca oricînd în spiritele noastre; mai viu

decît a fost tot timpul cît a trăit ; dovadă că n-am terminat cu aproximațiile și controversele în jurul operei lui.

[C. Hogaș — Rememorare, în *Vremea războiului*, Buc., XIV, nr. 664, 6 sept. 1942. Reprodus din *Scrieri*, vol. 3, E.P.L., Buc., 1969, p. 157—161.]

VLADIMIR STREINU

[UN CLASIC DESCRIPTIV]

[...] Calistrat Hogaș a rămas în conștiința tuturor ca autor al celor două volume de drumeție. Deși marele Caragiale îl admira, după cum ne informează O. Botez și M. Sadoveanu, pentru *Părintele Iovinadie* și *Părintele Ghermănuță*, adică pentru chipurile de oameni „măestrit încondeiate” din drum, notele lui de călător neobosit constituiesc, în ochii criticilor, materialul literar caracterizant. Pasiunea pentru înfățișările schimbătoare ale naturii din munții Neamțului, în cadrul cărora Hogaș nu pierde prilejul de a descrie chipul zilei și al nopții, răsăritul soarelui, amiaza, amurgul, cerul înstelat, vremea bună și vremea rea, a fost punctul de plecare al criticii care deduce pe scriitor din ceea ce admiră. Raționamentul a fost simplă analogie : Hogaș a iubit natura sălbatică a munților, fiindcă era și el un sălbatic, avînd, cum spun mai toți comentatorii, „sufletul omului primitiv”.

Citirea însă, oricît de în grabă, a literaturii lui de călător, dacă părăsim felul deductiv al criticii care pierde contactul cu opera concretă, ni-l arată într-altă lumină. El este un orășean, cu pălărie calabreză și pelerină romantică, dar în opinci, care face băi de primitivism. Se declară rustic, fără să fie, numai din pornire literară ; rupe cu toate degetele din mămăliga oacheșă a stînilor, pe unde înnoptează, fiindcă vede că așa fac și ciobanii-gazde ; soarbe zgomotos și amuzat din jîntița lor fierbinte, ca să-și uite de firea sa orășenească ; aspiră, în

sfârșit, la toate formele vieții elementare tocmai pentru că e departe de ele. Dar sufletul de care vrea să se lepede (el însuși vorbește într-un loc de „sîngele stricat și păcătos“ pe care dorește ca muntele să i-l înlocuiască „cu sînge de vioaie și ageră jivină a codrilor“) răsare, cînd și cînd, în caracterul viziunii și în calitatea lexicului de care se servește, destul de adesea, pentru a fi bine observat, suflet de orășean cu superstiția literară a Naturii. Cum vede orășeanul panorama Agapiei? „Cu o treaptă mai jos sta retrasă, tăcută și visătoare, Agapia nouă cu albele sale chilii și cu înaltele turle strălucitoare ale bisericilor sale. Era atît de frumoasă această priveliște, încît ai fi zis că ai înaintea ochilor o salbă de mărgăritare pe o tavă de smarald.“ Se zbuciumă cerul a potop? E o „colosală tragedie a naturii, pe care stihiiile se pregăteau s-o joace pe imensa scenă a văzduhurilor“ și pe care iubitorul de spectacole teatrale, ca s-o vadă, nu așteaptă decît ca „cortina să se ridice“. Cînd dă de liniște deplină în munți, e semn că „inima lucrurilor încetase de a mai bate și o sincopă colosală ai fi zis că tăiase suflarea în pieptul uriaș al naturii“. În același limbaj, care nu e al unui primitiv, și cu aceleași elemente de experiență senzorială orășenească, ni se descrie încă o dată furtuna: „Un tunet răzleț, răsărit din miază-noapte, răscoli clocotitor nemărginirile rotunde, și un ropot fără întrerupere și nedeslușit vestea, de pretutindenă, apropierea prăpăstioasă a artileriei cerești“; iar auzul îi prinde din văzduhul muncit „...mii de note discordante și, totuși, armonice, simfonia înfricoșată a frămîntării și a zbuciumului universal!...“

De mai multe ori decît „sufletul omului primitiv“, din literatura sa, ne apare intelectualul care analizează stilul arhitectural al mănăstirilor vizitate; care vorbește plăcut despre pictura lor, despre sugestia istorică a locurilor din Neamț; care dispune de anumite versuri din Dante pentru a sublinia situațiile întîmplătoare; care mînuiește amintiri din Biblie și din literatura noastră cultă și populară; care observă, în repetate rînduri, „razele perpendiculare“ ale soarelui ce „atingea meridiană“ sau admiră oriunde „puternicul fiat al lui Dumnezeu“, filozofînd liric.

Dar, mai cu seamă, ne apare cărturarul știutor de mitologice. Reminiscența umanistică ocupă întîiul plan

al producției literare a lui Hogaș. O masă pe iarbă e mai plăcută decât ospetele despre care a aflat în cărți: „Ne așezarăm deci în mod antic pe iarba moale și înflorită și începurăm strălucitul nostru ospăț. Dascălul Alecu era mai mîndru decât un rege și mă așteptam să-mi spună că Lucullus era un calic și Labdacus un bucătar prost...” În drum spre Pipirigul lui Creangă, înconjurat pe neașteptate de un „stol” de fete, autorului nu-i stă mai la îndemîină altă autoironie decât: „Un Apollone ca mine și un cerc de grații ca acesta, numai în Pipirig se poate găsi”. Dacă, după vreo masă popească, i se face somn, glumește tot din cărți: „Et misit soporem in Adamum”. Tovarășul de drum, suportînd greu peripețiile excursiei, este luat în rîs cărturărește, numindu-l „gingaș Adonis”, „frumos Telemac”, „june și grațios Faun”, „preacinstită Pasifae” etc. ...Altundeva, o femeie, suava Floricica, fiind „cufundată în acul și ața ei”, i se pare că este „Venera împletind la colțun...” Exemplele sînt fără număr. *Amin-tiri dintr-o călătorie și în munții Neamțului* ne propun un suflet de drumeț cultivat care, fugind de sine, se întîlnește tot pe sine, așa cum e, orășean, intelectual, cărturar, chiar în creierii munților.

Documente inedite ne încredințează pe de altă parte tot despre cărturărisul literaturii lui. Rătăcind prin Munții Neamțului (v. *Părintele Ghermănuță*) și neavînd cu ce să-și potolească nici foamea, nici setea, Hogaș își aduce aminte de împrejurarea veche, cînd păscuse odată, după sfatul și exemplul unui naturalist însoțitor, *Oxalis acetosella*, *le pain du bon Dieu*, „plantă de un gust acrișor și foarte plăcut, care taie setea”. Buruiana binecuvîntată era, pe numele popular, *Măcrișul iepurelui* și după ea umblă din nou scriitorul peste cîțiva ani, apucat iarăși de sete pe culmile aceluiași munți.

Dar „parcă era un făcut”, zice și continuă Hogaș: „multe din buruienile, ale căror nume sucite îmi rămăsese în minte de la doctor, se înfățișau privirilor mele; numai *Oxalis acetosella* părea că își pusese pe cap chitia dracului. Ce-mi folosea mie, de pildă, că *Geum montanum* îmi aținea calea cu florile sale galbene și mari? Ce mă încălzea pe mine că *Potentilla aurea* își răsfața sub ochii mei florile sale portocalii?... În zadar *Campanula abietina* se uita la mine cu ochii albaștri și limpezi... Și dacă *Impatiens nolle tangere* îmi painjinea drumul cu trun-

chiul său zvelt și răsfoit, apoi nu făcea aceasta decât ca să-și bată joc de mine, pentru ca, adică, să-mi arunce în nas toate sămințele sale, de îndată ce m-aș fi atins de una măcar din păstările ei... *Haedysarum alpinum* și *Dryos octopetalla* aveau aerul să-mi dea de veste că mă aflu pe piscuri de munți, vecine cu cerul; iar *Aconitum napellus* și *Aconitum moldavicum*, cu ochii albaștri-închiși, întindeau posomorîți parcă spre mine potirul lor cu venin; numai *Papaver alpinum*, cu fața lui albă și oftigoasă, mă îndemna să mă culc și să dorm, avînd aerul de a căuta să mă încredințeze că somnul ține de foame... Cel mult dacă *Athropos belladonna*, aliter mătrăguna, își mai deschidea, cu dragoste în calea mea, brațele sale albe de femeie vicleană...”

Pagina reprodusă pînă aici lasă îndeajuns să se vadă că Hogaș, ca să-și scrie amintirile de excursionist, se „documenta”, cum zicem noi azi, atît intuitiv umblînd „de teleleu-Tănasă”, prin munți, cît și livresc răsfoind dicționare sau studii de floră alpină. La prima lectură a unei astfel de pagini, el pare să înfățișeze umoristic erudiția inutilă în peisaj a fostului său savant însoțitor; la a doua impresie, se vede mai clar că scriitorul își ia în deridere de fapt propria sa înclinare erudită, prezentă în întreaga operă, subtilitatea acestei dedublări a omului primitiv în om de carte sau a cărturarului în sălbatic genuin fiind la el adevăratul izvor de originalitate și farmec. În vederea acestei complexități literare, el rătăcește prin cotloanele umede ale Ceahlăului, dar și prin biblioteci speciale.

O pagină de manuscris, stingheră, păstrează ambele preocupări, mai abundentă, ce e drept, în note directe, așternute poate imediat după o coborîre din munte. Excursionistul își înseamnă ce văzuse, arbuști, plante, flori, precum și locul precis unde creșteau. Fără indicarea locului, sînt dați ca „arbori” scorușul de munte și catina; iar ca plante și flori sînt trecute iuțura, brîndușa de toamnă, feriga sau spata dracului („foi sterile în rozetă formînd o pîlnie, în mijlocul — cuvînt neciteț n.r. — cresc foile fertile «pana zburătorului»”), schinducul („plantă erbacee, cu fructele, semințele, călugării prepară rachiu”) și degetarul („flori frumoase albastre”).

Urmează pe pagină locul zis Boiște („poiană spre vest de Răpciuni”), cu flora lui: liliuța sau painjinelul

(„flori albe“), săbiuța sau crin vinăt sau sacerela („flori roșii“), stupinița („flori albe și plăcut mirositoare“), dragostea-fetei („flori mici albe-pestrițe“). La „Polița de crini“ cresc socul de munte, păltiorul, cununița, cleița și afinul; „pe la mijlocul Ceahlăului, — flori gălbinele, sita zînelor, bulbucei și clopoței, iar în „regiunea alpină, în poiana Durăului“ garoafa de munte („albe, miros“), nu-mă-uita („miosotis“), dryas octopetala („argințică“), cerentel („arbust, flori albe cu staminele galbene“), chelărel („flori galbene în strugure“), floarea reginii („sudelită sau edelvais“), micșunea sălbatică („cu flori galbene“), viorica de munte („fără miros, dar mari albastre, o podoabă a munților noștri“).

Altă pagină manuscriptă, de asemenea stingheră, într-o caligrafie străină foarte supravegheată (scriitorul ceruse, se vede, unui botanist lămuriri științifice), conține denumirea botanică a douăzeci de flori alpine pe prima coloană (*Anemone alpina* și *narcissi-flora*, *Ranunculus alpestris*, *Aquilegia alpina*, *Aconitum napellus* și *anihora*, *Allysum montanum*, *Silene acantis*, *Dianthus superbus*, *Cerastium latifolium* etc. ...), pe coloana a doua numele românesc numai pentru treisprezece dintre ele (Dediței, Piciorul-cocoșului, Clopoței-cornuți, Omag, Flori-domnești, Cap-de-cocoș etc. ...), restul de șapte cu câte un semn de întrebare, iar pe coloana a treia descrierea scurtă de culoare și formă, ca și indicația locului unde se află aceste flori („vîrfurile Ceahlăului“, „Broșteni“, „prin crăpăturile stîncilor“, „Pietrele-Doamnei“, „Slănic“ sau „munți ai Moldovei“).

E de la sine înțeles că aceste două pagini manuscripte, una cu grafia binecunoscută a lui Hogaș însuși, redactată grăbit în chip de memento la întoarcerea din munte, alta procurată la cerere de un specialist necunoscut, au fost folosite în *Părintele Ghermănuță* din *În munții Neamțului*, de unde am reprodus de la început. Dar preocuparea lui Hogaș de a-și extrage efectul de umor cel mai personal din amestecul de naturism și erudiție nu încetează nici mai târziu, după ce își publicase amintirile în *Viața românească* și chiar după ce le strînsese la un loc în volumul, rămas nedifuzat și distrus din cauza marelui număr de greșeli, de la 1912.

La un an după pățania cu prima tipărire a volumului, fiind atunci profesor pensionar și aflîndu-se pentru un

timp în Roman, unde își profesase cîndva, avînd de asemenea în localitate pe una dintre fiicele sale căsătorită, el scrisese următoarea scrisoare nepublicată pînă azi :

„Ilustre Sinor Petrache Bogdan, Fă pe dracul în șapte și-mi espediază f.f.f.f. urgent, direct și franco sau ne-franco, N. din revista «Adamachi» în care e publicată flora Ceahlăului, pe adresa : C. Hogaș, exprofesor, actual pensionar, președinte al tuturor rablelor, la Roman, cu reședința de vară în hala de gimnastică a Gimnaziului «Roman-Vodă» din Roman. Cred că înțelegi pentru ce îți cer acest lucru : am devenit tînăr, și rătăcesc pe Ceahlău cu o ducă oarecare și, pe lîngă apusuri și răsărituri de soare, pe lîngă stînci și prăpastii, pe lîngă alte privești care de cît care mai strașnice, îmi trebuie și ceva buruieni, așadar... Aștept revista. Închinăciuni la toți cei de-o teapă. — Cu dragoste C. Hogaș. 1913 August 30.”

Îi trebuiau buruienile desigur, nu doar pentru cataplasma și ceaiuri medicinale (avea șaiszeci și cinci de ani, dar urca Ceahlăul cu „o ducă”), ci pentru eventuale dezvoltări literare, neîntreprinse însă în cei patru ani cîți mai avea pînă să moară în 1917.

Așa fiind, homerismul însuși al lui Calistrat Hogaș, ca trăsătură morală, este ca și primitivismul lui un rezultat critic deductiv, adică exterior. Se poate crede că oarecare rol în această privință l-a jucat deprinderea scriitorului de a apela la antichitate și, în special, la eroii vechilor epopei, pentru a ironiza oameni, a reliefa situații sau numai ca să-și satisfacă spiritul de cărturar. Și, după cum din aspectele sălbătice ale naturii muntoase, pe care a descris-o, i s-a dedus „firea primitivă”, în același chip din materialul intelectual de relații cu lumea Iliadei i s-a imaginat „homerismul”. Este adevărat că mai la fiecare pagină din notele sale de drum dăm peste cuvinte ca „măreț”, „imens”, „gigantic” etc... ; într-o strachină e „un ocean de borș”, o „coajă prehistorică” de pîine ar putea lua în munți proporțiile unui „ospăț vitellian” ; cîte un cioban are „o imensă căciulă neagră”, „picioare nemăsurat de lungi și arcuite... cu gigantice mișcări de compas”, „o ghioagă groasă și lungă fără sfîrșit”, „chip uriaș” etc. Pentru noi, Hogaș în aplecarea lui constantă către grandilocvența romantică, sau mai exact către beția literară a naturii, este un scriitor poate ho-

merizant, nedînd adică sentimentul unei dimensionalități eroice, dar nu homeric, așa cum, cu vorbe simple și numai cu puterea viziunii sale, a fost la noi Ion Creangă.

De altfel, de marele Ion Creangă îl desparte mai totul : limbaj, viziune, umor. Vocabularul lui Hogaș este eteroclit și cultivat ; am putea spune chiar artificial, fie cînd spune că picioarele caprelor sînt „etice“, fie cînd vorbește ca în ținutul Neamțului, ca să-l înțeleagă un Sgribincea sau cîte o Axinie ; dar este și mai cuprinzător decît al lui Creangă, prin tot ceea ce îi vine din zona neologică. Cît privește viziunea lui, după arătările de mai sus, este de prisos să mai stăruim : cînd e țărănească, e ostensibil țărănească, mai adeseori însă fiindu-i de calitate intelectuală. Nici prin umor, acești doi scriitori nu pot fi puși alături. În toată opera lui Hogaș, am găsit numai două, trei vorbe glumețe pe care le-ar fi putut scrie Creangă. Astfel, față de un naturalist care cerceta flora Ceahlăului, el se declară venit prin aceleași locuri ...„de teleleu-Tănasă“ ; altădată, înfricoșat de codri deși, reflectează : „Din închipuire se naște frica, din judecată bărbăția... Cea dintîi era veșnic cu mine, cea de-a doua... mai pe apucate“ ; și cînd tovarășul, din *Amintiri*, nemai-răbdînd asprimile excursiei, îi cere marșrutul, el îi răspunde : „...încotro vom vedea cu ochii și încotro ne vor duce picioarele. Și dacă aseară n-a fost bine, cred că va fi mai rău deseară...“ Aceste singure vorbe de inalterabilă voie-bună amintesc, este drept, tipul glumelor lui Creangă, care putea spune că „nici frumos pînă la douăzeci de ani, nici cuminte pînă la treizeci și nici bogat pînă la patruzeci nu m-am făcut. Dar și sărac așa ca în anul acesta, ca în anul trecut și ca de cînd sînt, niciodată n-am fost!“ Dar peste tot, în rest, Hogaș obține efecte de umor mai complicat, umor cu deosebire livresc, rezultat din opunerea oamenilor și întîmplărilor zilnice față de chipurile lor ideale din literaturile străine și, mai adesea, antice. Chiar grandilocvența obișnuită, în replici care e firesc să nu fie declamate și în caracterizările solemne, pe care le aplică la împrejurări modeste, este sursă nu de homerism, ci tot de umor și de același fel elaborat de umor.

La Călugărie mai interesează, dimpreună cu alte amintiri, exclusiv literar. Ultimele scrieri ale lui Hogaș, spre deosebire de însemnările călătorului, sînt însă mai apro-

piate de felul marelui Creangă. Afinitatea lor scriitoarească a fost menționată deseori. Nouă ni s-a părut că, între ceea ce e mai cunoscut din opera fiecăruia, sînt mai multe deosebiri decît asemănări. Îndeosebi cărturărismul lui Hogaș și înclinarea lui descriptivă (înclinare orășenească, absentă în literatura poporului și a lui Creangă) ne-au împiedicat să resimțim plăcerea pe care o înlesnesc din plin *Amintirile din copilărie* ale humuleșteanului. Fie că *La Călugărie*, fiind scrisă tîrziu în apusul vieții, cînd autorul își va fi dat seama de ușoara artificialitate a formulei sale literare de tinerețe, e mai liberă de atitudinea autorului-cărturar (procesul acesta, de, să-i zicem, deculturalizare a stilului, este evident chiar de la *Amintiri dintr-o călătorie la În munții Neamțului*), fie pentru alte motive, dintre care nu trebuie exclusă influența directă, scrierea pare ieșită în adevăr din caracteristica dispoziție a unui alt Creangă. Și nu e atît vorba de anticlericalismul bucății, trăsătură totuși puternică, poate mai puternică decît la Creangă însuși, cît de gratuitatea efectelor de umor, acea stare continuă de haz euforic, care în însemnările lui de călător abia se întrevește printre reminiscențele de lectură și glumele de bibliotecă. În același timp, stilul însuși e mai spontan. În acest sens, Hogaș se liberează cu totul de fraza croită după un patron stilistic, după tiparul și recomandările *Poeticei*, mai cu seamă în puținele pagini de *Amintiri din copilărie*. Inversiunea, metonimia, apostrofa, prosopopeea și toate celelalte figuri ale gramaticii stilului sau ale stilisticii, au făcut loc nu numai scrisului simplu și direct, dar chiar scrisului *nescriptic*, adică stilul *oral*, pe care îl determină asociația liberă, starea sufletească de moment, spontaneitatea amintirii și nu modelul cărturăresc. „La urma urmei, își începe el amintirile din copilărie în tonul lui Creangă, tot e mai bine să scrii despre ale tale decît despre ale altora; căci dacă, mai cu seamă, ai condeicinstit, apoi, în loc de o dată îți trăiești viața de două ori; și tot e mai bine să ți-o trăiești de două ori decît o dată. Căci viața asta oricît ar fi ea de amărită și de zbuciumată, dar tot se cheamă că te-ai încălzit la lumina soarelui, te-ai răcorit la suflarea vîntului, te-ai răsfățat în verdeața și în florile primăverilor...” etc., etc. Influența humuleșteanului e aici coplesitoare.

Dar *La Pîngărați* și *La Călugărie*, adică cele mai frumoase amintiri mai scurte ale lui Hogaș, interesează așadar cel puțin în aceeași măsură prin părăsirea totală, în unele bucăți, a exprimării curbe și largi, a împletiturilor de efect și a spiritului de om învățat. Termenii acestei evoluții încete sînt propuși cititorului de întreaga sa operă, în care amintirile cuprinse arată singure cărei perioade stilistice, din cele două, aparțin.

Încît, dacă Creangă i-a fost alăturat mai totdeauna ca scriitor înrudit, e de crezut că totul se datorează mai curînd influenței humuleșteanului și aceluiași cadru natural din opera amîndurora, Cetății Neamțului, Pipirigului, Ozanei, Agapiei, locurilor și localităților în care însă Creangă a copilărit, iar prin care Hogaș, fără să umble chiar„de teleleu-Tănasă“, a rătăcit ca turist, ca excepțional turist, dar numai ca turist.

În prefața care trebuia să apară în ediția arsă (publicată întîi de ziarul *Avîntul* din Piatra — 1930, și în *Calistrat Hogaș — Viața și Opera lui*, 1935, de Dimitrie L. Stăhiescu), autorul însuși ne spune : „Așadar, eu am început a scrie cu gîndul de a îmbrînci literatura călătoriilor din drumul obiectiv didactic și aproape geografic de pînă acum, pe drumul subiectiv, pe care trebuie să mergă, după socotința mea, acest gen de literatură“. Literatură de călătorie recreativă, literatură turistică a vrut și a făcut Calistrat Hogaș. Și într-adevăr, după ce se ospătează la un preot Ionică, el se și îndreaptă „cătră înălțimele sumețe ale Hălăucei“ ; cînd este întrebat întîmplător unde vrea să mergă, răspunde ca un adevărat turist : „— Ți-am spus, moșule, că știu de unde vin ; dar unde mă duc, mai nu știu și nici prea vreau să știu ; vorba e că mă duc“ ; el însuși, aflîndu-se într-o ascensiune îndrăzneată, se crede dăruit cu „cele mai de căpetenie talente ale celui mai iscusit alpinist“, după chipul căruia de altfel se și comportă : căci, ajuns pe o creastă primejdioasă de stîncă, aflăm despre el următoarele : „Mă lungii într-un cot pe iarbă moale și spre sărbătorirea deplinei mele biruinți împotriva stavilelor de tot felul, pe care codrul și muntele mi le ridicase în cale, aprinsei o țigară, al cărei fum se înălță, prin depărtările albastre, pînă sub temeliile înalte ale lui Dumnezeu“. Acestei literaturi a drumeției, făcută cu puterea de a ispiti și pe cititori cu tainele munților, e curios lucru a i se fi cerut „inteli-

gență ordonatoare“, cum părea a-i pretinde N. Davidescu în recenzia menționată, deoarece frumusețea ei crește tocmai din perindarea fără normă a peisajelor, film făcut care întreține vagabondarea spiritului; „inteligența ordonatoare“ este defectul constitutiv, cu forță vitală în el, fără de care Hogaș n-ar mai fi scris literatură turistică, adică pagini în care tablourile vegetale, noaptea și ziua, răsăritul, amiezele și amurgurile, furtuna și timpul senin, în sfârșit întregul ciclu de frumuseți estivale în munte, se urmează fără limita economiei artistice, fără unitate strînsă și numai spre a crea iluzia călătoriei însăși. Sînt în impresiile fără itinerar ale scriitorului nostru pagini cu adevărat puternice, găsim în ele peisaje interpretate de un spirit îndelung cultivat, dar nici un fragment în parte al călătoriei, oricît de artistic ar fi organizat, dacă s-ar putea așa ceva, nu echivalează cu ceea ce s-ar numi dezlinarea cărții întregi, cu plăcerea de a pluti peste toate aspectele naturii evocate în volumul întreg, alături de care mai bănuim un munte, necercetat încă de autor. Literatură haotică, dacă a vrut N. Iorga să-i zică astfel, dar impresia de vălmășag rezultă din însăși virtutea specifică a genului.

În sprijinul lui Calistrat Hogaș, putem aduce acel fermecător și clasic eseu *Pseudocynegeticos*, cap de gen în eseistica românească. Este și în opera lui Odobescu o îngrămădire de materie eterogenă căreia i s-ar putea zice tot „haos“, sînt divagații peisagiste, hoinăreală erudită și scufundări în folclor, elemente a căror lipsă de unitate strictă nu numai că nu răpește operei întregi ceva din complexa ei beție, dar o condiționează.

De altfel, din literatura noastră, Odobescu este singurul scriitor clasic cu care Hogaș se află în legături de familie spirituală.

Amîndoi peisagiști pasionați, spirite cultivate umanistic, împănîndu-și literatura descriptivă cu aluzii mitologice, cu versuri din poeții latini și din „divinul Dante“, orășeni cu același umor livresc, deși cu simpatia pornită spre arta populară, cunoscînd adînc limba cărților, ca și limba țărănească, Odobescu și Hogaș formează în cadrul marei generații a lui Eminescu perechea clasică a literaturii descriptive. Oriunde, din opera unuia într-a celuilalt, am putea introduce aspecte de natură fără să observăm intercalarea, dacă numele locurilor descrise de

fiecare n-ar fi altele. Am citit de mai multe ori, printre altele, începutul capitolului X din *Pseudocynegeticos*. Odobescu pornește călare de la schitul Găvanul la Bifel de oacheș Apolon muntenesc: „În spate aveam culmea întinsă a Penteleului, starostele munților din Buzău, și pe sub dînsul se rînduiau, ca trepte ale unei scări de urieși, plaiul Războiului, munții Neharnița, ambele Mușe, Măcieșul, Brezeul, Piatra-Penei, Carîmbul și multe mai așezate; dar drept în fața noastră, adăpostite sub piscușile semețe ale Furului și ale Steșicului, se înălțau ca niște păreți suri și măcinați de-a lungul unei perdele de brădet, stîncele Năculelor, la poalele cărora se așternea, întocmai ca un lăicer verde înflorat, o poiană largă și desfătăță“. Despre „înălțimele sumețe“ ale Hălăucei, celalt scriitor, moldoveanul, nu ne vorbește altfel. Nici stilul lor, de obicei periodic, lucrat în inversiuni și cumul de epitete ornante, nu se deosebește. „Astfel, scrie Hogaș, cînd iscusitul meu călugăr, cu un amînar de oțel, în formă de scoabă veche, prinse a scoate din vinele mute și negre ale unei cremene răci, un izvor de scînteii luminoase și cînd, mai ales, din frunzele uscate și îngrămădite peste iasca aprinsă, începu să se rîdice în sus fumul negru și înăbușit, mi se păru că stă în fața mea Achates, cel mai mare meșter al vechimii în scăpărat cu amînarul și cel mai iute și îndemînat etc. ...“ Aceeași abundență de epitete, aceleași generozități adjectivale și la Odobescu: „La poalele lor (ale movilelor Neacșului și Vulturului de pe Bărăgan, n. r.) cuibează vulturii falnici cu late pene negre, precum și cei suri, al căror cioc ascuțit și aprig la pradă răsare hidos din ale lor grimazuri jupuite și golăse“.

Înrudit de aproape în toate privințele cu contemporanul său Odobescu și ducînd mai departe una din direcțiile prozei lui C. Negruzzi, pe aceea mitologizantă și supusă cerințelor știute din vechi *Retorici*, Calistrat Hogaș este în același timp, prin erudiția evocării, părintele literar imediat din care a descins printre noi autorul *Însemnărilor unui belfer*, Ioachim Botez. Devoțiunea acestuia pentru memoria literară a lui Hogaș, consemnată în cîteva articole, este de calitate filială, și e legitimă. Iar dincoace de Ioachim Botez, tipul prozei declamabile a lui Hogaș poate fi identificat în *Țări de piatră, de foc și pămînt* și mai cu seamă în *Cartea Oltului* de Geo Bogza.

Care este, atunci, adevăratul chip al prozatorului? Calistrat Hogaș este scriitorul pe care îl arată biografia sa. De aceea critica oricât ar respinge studiul vieții autorilor, oricât de nebiografistă ar fi ea, se simte ținută în cazul lui să plece de la anumite momente biografice, care răsună pînă în inima operei, determinîndu-i caracterul. Astfel, dacă am amintit și de cariera lui didactică, semnă-lîndu-i zigzagul aproape nepotolit, am făcut-o pentru că vremea de pregătire a acestei profesii pusesese pe scriitor în legături de prietenie cu Xenopol, care își are rolul său în desfășurarea activității literare a lui Hogaș, precum și pentru că profesoratul, cu instabilitatea lui, pune pe scriitor față în față cu Ibrăileanu, fără de care e îndoielnic dacă am mai fi avut perioada colaborării de la *Viața românească*; dar mai ales, pentru că „profesorul” creează aspectul particular al scriitorului. Calistrat Hogaș face literatură din contemplația naturii, ca un intelectual; niciodată, în descrierile sale, nu-l putem pierde din vedere: spectacolul, care ne reține atenția, nu este numai al locurilor și al oamenilor acelor locuri ce ne sînt prezentate, ci și spectacolul persoanei, pe care o întovărim cu lectura noastră în excursiile sale, spectacolul autorului. El este totdeauna prezent în mijlocul celei mai impresionante furtuni, liniști, splendori, între oamenii primitivi ai muntelui, e prezent prin grandilocvență, prin aluzii literare, antice și moderne, istorice și geografice, prin asociații cărturărești, citate și reminiscențe de lectură, atît de prezent, încît scriitorul ne apare în primul rînd ca profesor „de partea literară”, așa cum suna unul dintre întîile sale ordine de numire. Iubitor al frumosului literaturizat, neurmărind să creeze, ci scriind după anumite canoane ale frazei ca și ale compunerii, Hogaș e un beletrist și în felul lui un plăcut amator, un Odobescu fără erudiția felurită a acestuia, dar cu aceeași concepție și practică amatoristă a literaturii.

Este sigur însă că nu pe acest scriitor, om al cărților care simțea nevoia să se regenereze în natură, îl iubeau cei din cercul *Vieții românești*. Ei iubeau în Hogaș felul pitoresc al bătrîiorului, vînjos încă și mereu cu ochii pe înălțimile albastrii ale munților, felul de a-și strînge opinca în nojițe, țărănește, înfășurîndu-și însă umerii în cea mai romantică pelerină, orășenește. Ca „poporaniști” ce erau, le plăceau desigur marile evocări ale unei naturi

aspre, cînd solemn de nemișcată, cînd învrăjbită amarnic, privești cu care se înapoia din munți bizarul excursio-
nist, le plăceau tipurile lui de oameni din popor, scumpi,
foarte scumpi pentru sensibilitatea epocii întregi, dar mai
cu seamă presupunem că ei se vor fi încîntat de atitudinea
de simpatie a turistului față de oamenii pămîntului, pe
care îi surprindea în chiar mediul lor, căutînd cu mare
haz să li se potrivească în totul ; se vor fi încîntat atît de
mult, că nuanța de ostentație din această simpatie a oră-
șeanului-intelectual pentru țărănesc și primitiv le scăpa.
Ceea ce însemnează că Hogaș era nu numai cum îl pu-
teau vedea contemporanii sau numai cum îl vedem noi
azi, ci mai complex, de acea complexitate care îl obliga
să apară ca primitiv între intelectualii-orășeni ai Iașilor
și ca orășean-intelectual între primitivii munților Neam-
țului.

Prefața scrisă pentru ediția din 1912 de la *Viața ro-
mânească*, dar netipărită acolo, a rămas postumă. Pentru
ce n-a fost pusă la volumul pentru care fusese scrisă și
nici la ediția ulterioară, arsă, din 1914, nu putem ști. E
de presupus, poate opunerea lui G. Ibrăileanu, despre care
autorul ne spune în acea prefață că s-ar fi „oferit să-și
jertfească mare parte din prețiosul său timp, spre a-i
amenda... pe ici pe colea... operele“. Această intervenție
critică ar fi făcut ca „din cinci volume formidabile“ să nu
avem decît „singurul și nevoiesul volum de față“. Am
cercetat în această direcție totul. Manuscrisele lui Hogaș
arată destule tăieturi cu cerneală roșie, multe dintre ele
neadmise mai tîrziu și hașurate cu creion negru. Se poate
vedea astfel că autorul n-a fost totdeauna de acord cu
cenzorul lui. În orice caz, chiar cu pasagiile tăiate, opera
i-ar fi fost cu foarte puțin mai voluminoasă. Cele „cinci
volume formidabile“ e o figură literară în stilul obișnuit,
grandilocvent și monstru, al lui Hogaș, figură pe care
Ibrăileanu se pare că n-a gustat-o pînă la o admite chiar
ca prefață. Criticul, autorul însuși sau oricine ar fi acela
care a barat cu roșu pasagiile în chestiune era însă îndrep-
tătit să facă această operație. El a cenzurat, de cele mai
multe ori, excesele tendinței livrești, remarcabilă în scri-
sul lui Hogaș, după cum a subliniat unele barbarisme,
foarte frecvente mai ales în primele *Amintiri dintr-o că-
lătorie*, sugerînd înlocuirea lor cu echivalentele oferite de
limba noastră. Atît într-un caz cît și în celălalt, el intuia

just evoluția autorului nostru, deoarece Hogaș însuși se corectează adesea în sensul exprimării neaoșe și în acela al delestării de cărturărisim, cum rezultă din cercetarea amănunțită a manuscriselor sale [...]

[Introducere la *Pe drumuri de munte*, I, Buc., 1944. Reprodus din Calistrat Hogaș, Buc., Ed. Tinerețului, 1968, p. 129—149.]

ȘERBAN CIOCULESCU

[UN CLASICIST BAROC...]¹

Sînt două moduri de a defini, stilistic, pe scriitor : fie așa cum face Tudor Vianu, care analizează procedeele scriitoricești, căutînd epitele generale, alegoriile, hiperbolele, comparația homerică dezvoltată, descrierile peisagistice neindividualizate, fie prin cercetarea structurii scriitorului și încadrarea lui într-unul din stilurile fundamentale, propuse de estetica generală și filosofia culturii.

Asupra urbanismului sau ruralismului autorului, nu este de discutat în datele materiale, ci în cele sufletești. Hogaș e un orășean cu nostalgia profundă a vieții primitive. Nu „se declară rustic fără să fie, numai din pornire literară“, cum afirmă Vladimir Streinu ; întoarcerea sa la matca țărănească și mai ales cea cosmică e un act de autentică semnificație morală, iar nicidecum o manifestare literară, pe făgașul altora sau în căutarea cu orice preț a originalității. În regresul său către natură, recunoaștem nevoia comună unei categorii întregi de civilizați, care nu s-au adaptat la modul alcătuirii citadine.

„Stilul civilizației, scria Eugenio d'Ors încă din 1911, se numește clasicism. Stilului barbariei, stăruitor, permanent sub cultură, de ce nu i-am da numele de baroc ?“

¹ C. Hogaș ; *Opere*, I. *Pe drumuri de munte* (Amintiri dintr-o călătorie, în munții Neamțului). Cu o introducere de Vladimir Streinu, F.P.L.A., București, 1944.

Calistrat Hogaș, și aci sîntem de acord cu Vladimir Streinu, „aspiră... la toate formele vieții elementare tocmai pentru că e departe de ele”; pentru că e ținut departe de ele, printr-un fel de viață, cu care nu se împacă; printr-un fel de vrajă artificială care-i întreține nostalgia după paradisul pierdut al existențelor ancestrale. În drum spre Sihla, pe poteca Ciungilor, drumetul trece peste un podiș desfătător, cu întinderi „ondulate și dulci” de flori, cu adieri line și răcoritoare, cu o vegetație bogată care-l îndeamnă să guste „o clipă de visuri și de negrăită fericire”. Orășeanul cărturar, de bună seamă, e în drept să exclame: „Aici e, fără îndoială, Paradisul pămîntesc al vremurilor noastre...”; iar filosoful culturii, semnalînd înțelesurile noi ale micului roman *Paul et Virginie*, încheie astfel: „O nouă versiune a *Paradisului Pierdut* fusese născocită, întru cea mai nobilă beție și nelecuită melancolie a oamenilor” (Eugenio d’Ors: *Du Baroque*, în versiunea franceză, Gallimard, 1935, din care am citat și vom cita mai departe).

Punctul de vedere al lui Vladimir Streinu poate fi ușor răsturnat. Ceea ce îi apare d-sale ca artificial, adică procesul de regăsire primitivistă, ni se pare cu totul firesc la un modern, citadin de proaspătă proveniență, dar saturat de civilizație și setos de vechea condiție pămîntască, împăcată cu sine.

E învederat că, intelectualicește, Hogaș e un produs al culturii și civilizației, însă tocmai pentru că e în conflict cu civilizația, privită ca un sistem de forme necorespunzîndu-i sufletește, e îndreptățit să se dorească și să se afirme un sălbatic.

„Nu știu cum vor fi alții (clișeul Creangă!); cît despre mine, știu atîta că pierd măsura timpului, de îndată ce rămîn pe *voia slobodă a pornirilor mele de sălbatic*, cînd adică, biruit de dragostea neînfrînată a singurătății, îmi șterg urma dintre oameni și mă mistui sub îmboldirile ei, în necunoscutul larg al naturii, ca o frunză mînată de nestatornicia vînturilor” (p. 197). Sălbăticia astfel definită, ca o desinserție din aglomerația urbană și de reintegrare în natură, cu eliberarea totodată de sub constrîngerea duratei definite, nu mai trebuie văzută ca o atitudine literară.

„Wildermann, tatăl meu!” strigă Eugenio d’Ors în fața firmei hotelului cu acest nume, privind la monstrul hir-

sut, acoperit de frunze și care ține în pumn o măciucă și o piatră. Filosoful simte că portarul însuși, sub uniforma lui, ascunde libertatea omului din pădure. Dualitatea imaginii îi strecoară acest gând : „Că barbaria lui e garanția civilizației mele, sau, mai exact, că barbaria *noastră* profundă e garanția civilizației *noastre* comune“.

A-l numi pe Hogaș, în felul lui Vladimir Streinu, „suflet de orășean cu superstiția literară a Naturii“ e o îndoită nedreptate care pleacă de la un proces de intenție neîngăduit. Orășean cu suflet rural, acesta-i adevărul ; iar „superstiția literară a Naturii“ poate fi o formulă justă pentru un scriitor neorientat asupra identității sale morale, dar nu pentru unul ca Hogaș, care își cunoaște metehnele, autoironizându-se, și care, așadar, nu poate fi suspectat de nesinceritate sau de necunoașterea aspirațiilor sale profunde.

Vladimir Streinu denunță la Hogaș un „limbaj care nu e de primitiv“, și „elemente de experiență sensorială orășenească“. Acestea-s instrumente de civilizație, din a căror posesiune nu se poate deduce realitatea unui „suflet de orășean“. Și Jean-Jacques Rousseau se folosea de limbajul culturii, cu o experiență sensorială urbană, dar tînjea din tot sufletul după un ideal de viață primitivă, oarecum sălbatică. Hogaș e un rousseau-ist, prin afinități adînci de temperament, precum și din convingere. Orășenismul său nu e un impediment ci o condiție a regresului către natură.

Progres... regres... cugetă Hogaș „pișcînd“ cu degetele din mămăliga răsturnată înainte-i, la o masă rustică. Pentru el, a mînca țărănește e o plăcere, deci un progres ; iar regresul, constrîngerea citadină. Scara sa de valori este alta decît a noastră, a celor ce admitem binefacerile civilizației.

„De mai multe ori decît «sufletul omului primitiv», din literatura sa, ne apare intelectualul...” afirmă statistic Vladimir Streinu. Nu e însă vorba de sufletul omului primitiv, născut în climatul moral corespunzător, ci de climatul civilizației moderne, care întreține nostalgia primitivității și stîrnește întoarcerea la natură. De asemenea nu poate fi bănuît de adeziune teoretică, comentatorul intelectualist care ar recunoaște realitatea acestei structurări sufletesti, printr-un proces obiectiv de înțelegere. Intelectualicește, adăugăm, nici nu interesează

primitivul pur, a cărui mentalitate se descoperă a fi rudimentară, cît civilizat, cu aleașuri primitiviste, alcătuire complexă, evoluată, uneori dramatică (firește, pateticul e înăbușit la Hogaș de dispoziția umoristică).

„Am cîteodată porniri molatice de Sibarit“, spune într-un loc Hogaș. Se mulțumește însă, ca oricare țaran, cu „o pătură groasă de iarbă mirositoare“ (așadar cu o senzație supranumerară, deoarece țaranului nu-i miroase plăcut iarba „cosită în ajun“) și, ca un țaran înstărit, cu „o pocladă de lînă țigaie“ și cu „o pernă vîrtoasă de lînă cu horbotă pe margini și înfățată chiar atunci“.

Construindu-și în pădure un adăpost întărit cu stîpi, împotriva fiarelor, Hogaș surprinde dragostea ce prindea, „văzînd cu ochii, pentru viața de sălbatic“. Acomodarea se face repede, cînd citadinul e într-adevăr structurat cu reacțiunea nostalgiei naturiste. „Ba, fu chiar un moment, cînd n-aș fi putut spune cu siguranță, dacă vreodată fusesem în altă stare decît în cea de față ; și dovadă despre aceasta e că uitasem cu desăvîrșire deosebitele forme ale nasului deosebiților mei prieteni din lumea cealaltă. Și mi se părea mie că tot ce trăise altădată sub ochii mei nu putuse fi decît fantasmagoria bolnavă a unui vis sau cel mult amintirea neguroasă despre lumea fosilelor vreunei depărtate perioade geologice...“.

Puterea de convingere a argumentelor probante e poate, pentru cititorii gravi, compromisă de tonul umoristului ; metoda autorului este de a nu abuza în profesiuni de credință pur teoretice, ci de a înviora uneori mărturiile serioase prin alăturarea nemijlocită a unor glume.

În aceeași împrejurare, cînd se pregătește să înfrunte stihile, în preajma furtunii, Hogaș mai are un cuvînt revelator : „Cînd soarele scăpăta după amiază, mă hotărîi ca un alt Robinson să cercetez împrejurimile...“ (*Singur*, p. 279).

În pragul esteticii baroce, Eugenio d'Ors pune cartea lui Daniel de Foe, cu care consideră că începe „dialogul între Omul nud și Natura, — în sfîrșit singuri !“ (*Op. cit.*, p. 50).

Sub acest raport, capitolul *Singur*, din *În munții Neamțului*, este îndeosebi semnificativ. Drumețul, despărțit de părintele Ghermănuță, se scufundă cu un fel de beție a simțurilor în hățișurile munților nemțeni, ca

într-o junglă autohtonă. Aventura lui e o robinsoniadă *sui-generis*; ea are caracterul unei fabuloase întâlniri dintre Individ și Natură, care se scrutează reciproc și își măsoară puterile; omul, reîntors la primitivitate, doboară pădurile, cu „puterea sălbatică a brațelor“, construind, între două prăpăstii și înaintea unei imense stînci aeriene, un adăpost ciclopic, în inima căruia înfruntă stihiiile; după trecerea furtunii năpraznice, noul Robinson își simte sîngele primenit; cu o putere proaspătă, dezrădăcinează o stîncă uriașă, o răstoarnă peste stăvilarul ridicat și își desface drum nou prin pădure, ca apoi, călare pe iapa sa fermecată, să înainteze „pe căi neumblate, pe cele mai de deasupra ale tăriilor cerești“. Planul turistic e depășit, ca în urma unui acord mistic între natură și fiul ei regăsit, care strămută povestirea în fabulos.

Privit cu un ochi realist, episodul suferă, evident, de neverosimilitudine. Inserțiunea supranaturalului într-o descriere de călătorie nu inspiră încredere. Pentru Hogaș, naturalist în sensul panteistic al cuvîntului, miraculosul de acest fel, ca o răsplătire a devoțiunii sale religioase, îmbracă un caracter firesc.

Paginile cărții *Pe drumuri de munte* sînt presărate cu numeroase mărturii ale religiei sale naturaliste. Tonul e cîteodată intim, cu o nuanță de egoism gelos: „... această natură numai mie iubită și numai mie prietenă“ (p. 44). Gelozia se întemeiază pe statornicie: „Eu am fost totdeauna amantul nestrămutat al marilor priveliști ale naturii“ (p. 109). Emoția sa, înaintea marilor singurătăți de piatră, pornește dintr-un sentiment frătesc de similitudine. Această emoție împrumută în această împrejurare un oarecare patos: „Te salut, bătrînă Hălăucă! Glasul de peire al vîntului tău de gheață, fișîitul sec și aspru al sălbaticelor tale ierburi, nemărginitul deșert al friguroaselor tale înălțimi, tălmăceau atît de bine lumea sufletului meu!“ Iar gîndul despărțirii definitive de acest climat moral, neîntîlnit în societatea oamenilor, îl zguduie pînă la lacrimi. „Cine știe, cugetam eu, oprindu-mă și îmbrătoșînd cu privirea deșertul spațiu; cine știe dacă bătrînul meu picior va mai călca vreodată în această împărăție înaltă a vulturilor și a frigului etern! Cine știe dacă îmi va mai fi dat să însuflețesc cu gîndul și cu simțirea mea aceste lăcașuri ale morții! Și... cine știe dacă o lacrimă n-a curs din ochii mei atunci!“ (p. 51).

Am văzut, în partea întâi a cercetării noastre, caracterul laic al gândirii lui, în dezacord cu religia revelată și în conflict cu constrângerea monahicească. Hogaș are totuși un suflet religios, de panteist, care-și mărturisește indirect crezul, în peregrinările sale turistice. Natura, iar nu omul, este aceea care-și proslăvește creatorul. „De pe pământ la ceruri, tăcerea sfântă de pretutindeni se îndrepta ca un imn de imensă rugăciune a făpturii către ziditorul său“ (p. 217). Iar, într-o altă variantă: „Și glasul de pretutindeni al tăcerii sfinte și neturburate, ca și-o cântare umilită de laudă, izvorită din adâncul inimii neprihănit al firii, se îndrepta în accente misterioase către îndurarea fără de hotară a Celui prea-înalt“ (p. 262). La rîndul ei, în sistemele panteistice, natura e pătrunsă de divinitate; de aceea „...gîndul cel mai zburdalnic își pleacă înaripatul său genunchi atotputernicei și sublimei naturi“ (p. 31). Atributele divinității sînt așadar și acelea ale naturii: atotputernicia și sublimitatea.

Hogaș iubește natura în singurătatea ei „neprihănită“ (p. 215). Semn de mizantropie? de nesociabilitate? În descrierile lui de călătorie, drumețul nu se arată a fi un vrăjmaș al oamenilor, deși e învederat că fuge de oamenii de la oraș, ca de o alcătuire hibridă. În schimb, îi plac țărani și ciobanii, prin caracterul lor natural, nealterat de societatea citadină. Cu o privire lucidă, surprinde caracterul degenerat al muntenilor, sub influența alcoolismului, de care socotește deopotrivă vinovați pe cîrciumarii etnici, ca și pe cei evrei (*Jupîneasa Zamfira*, p. 114—115), denunțînd sarcastic acel „foarte hazliu patriotism“, în numele căruia „se strigă și se scrie că crîșmarul jidan otrăvește populația noastră rurală“ („...Românul, sceptic cum e, dă foarte puțină însemnătate faptului că otrava de care moare e jidovească sau curat românească“).

Un alt nărav al oamenilor de la munte e lipsa de igienă: „Curățenia e o virtute, pe care o întîlnește cineva foarte rar la muntenii noștri“ (*În Valea Sabasei*). Hogaș nu are conformația iluzionistă, a acelor semănătoriști, care vor vedea vițiile exclusiv la oraș; el a întîlnit concubinajul și la țară, ca o realitate firească. Se simte însă bine printre țărani, „deștepți și ironici cum sînt ei“ (*Un popas*). Îi e plăcut să descopere în mijlocul lor „tipul românului în floarea vîrstei și a frumuseții“ (*ibid.*). În-

vingîndu-și repulsiile olfactive și groaza de insecte, la stîină, admiră ciobanii „cu staturi de urieși“ (*Hălăuca*), care corespund idealului său de primitivitate și de pereinătate („Îmi închipui că toate lucrurile propășesc în țara aceasta ; singură stîina trebuie să fie astăzi ca și pe timpul păstoriei dacice“). Nu e o simplă întîmplare că, după fragmentul de drumeție în care s-a configurat robinsonian, publică în cartea sa, ca ultim capitol, bucata *La Tazlău*, spre a înfățișa idealul său omenesc în doi tineri vlăjgani, Huțan și Sgribincea. Acești ciobani realizează cu simplitate fabulosul, trecînd „dintr-un singur pas gigantic peste rotunjimea înaltă a brazilor răsturnați“ și făcîndu-l pe povestitorul uimit să creadă că tot „dintr-un singur pas ar fi străbătut prăpăstiile dintre cei doi munți“. În definitiv, admirația lui Hogaș pentru acest tip uman e o consecință firească a naturalismului său păgîn.

Semnul cel mai evident al acestei religii și dovada unei reale discipline de reprimitivizare este animismul drumețului : Fără să-l teoretizeze, Hogaș și-l descoperă de-a lungul cărții sale întregi. Se știe că animismul e una din formele mentalității primitive : sălbatecul însuflețește toate obiectele și întreg universul, meteorologic, mineral, vegetal și animal. Traducerea literară, pe cale de procedeu, a acestei sensibilități, se face prin personificări. La Hogaș, personificările sînt generalizate asupra tuturor fenomenelor cosmice, extinzîndu-se și asupra lucrurilor. Crîșma „dormea dusă... zgribulindu-se de frig“ (p. 93). O pîine „oacheșă“ are „gingini strenturoase“ (p. 235). Desagii au coapse și pîntece (p. 220). Mătrăguna întinde brațe albe „de femeie vicleană“ (p. 228). Cerurile își încruntă sprînceana (p. 261). Se pot înmulți la saturare exemplele. Într-un loc, personificarea e dusă atît de departe pînă la consecința gramaticală eronată, a prepoziției uzuale doar cînd e vorba de ființe — și într-o împrejurare cînd autorul tocmai făgăduiește obiectului, în speță unei stînci, atributele morale : „... să îndupleci pe o stîncă fără de inimă și fără de suflet...!“ (p. 263). Fiindcă am relevat o semnificativă eroare, abia mai e nevoie să adăugăm, într-un spirit estetic discriminator, că mulțimea personificărilor, datorită puținătății mijloacelor de variație, merge adeseori împotriva frumosului. Într-adevăr soarele, luna, cerul, prea sînt mereu împodobite cu gene și sprîncene, florile, ca și munții, prea

își înclină fruntea, hribii și stîncile prea își ridică șoldurile, pămîntul prea își dă mîna cu cerul ! Indiferent însă de valoarea artistică a acestui procedeu, rămîne în poezia lirică și în proza poetică singurul mijloc de exprimare a unei simțiri naturaliste și panteistice...

Hogaș își mai afirmă pasiunea pentru natură prin acele descrieri variate de priveliști ale Carpaților moldoveni care i-au asigurat notorietatea de poet descriptiv prin excelență. Înclinarea scriitorului se afirmă îndeosebi către măreț, către sublim ; iar măreția și sublimul sînt la Hogaș de esență statică. Peisajul cu care se deschide prima bucată din volum, *Spre mînăstiri*, e surprins în faptul dimineții, cînd răcoarea și umezeala „dădeau întregii firi o nespusă frăgezime“. Totuși, nota dominantă a acestui răsărit de soare e grandiosul static, în care „totul era cuprins de o liniște, de o tăcere, de un fel de înmărmurire solemnă ; și firea întreagă părea că se află într-o religioasă așteptare“. Spectatorul e stăpînit de „măreția priveliștii“ (p. 3). În acest cadru, „urma omului... răpea ceva din măreția singurătății și se amesteca jignitor în sublimul întregului“ (p. 9). Poetul, după cum se vede, în adorarea-i geloasă, e intolerant, în timp ce natura este „atît de prietenoasă“ (p. 14). La amiazi, cu ploaia de foc a soarelui, „alb de fierbinte ce era“, priveleştea panoramică stăruie în măreția ei. Dar și spectacolul nopții este măreț la Hogaș. Închinătorul îi gustă „tăcerea nopții și misterul“. Poetul compune fraza simetric : „Nici o mișcare pe pămînt și în aer nici o mișcare !“ Admirația îl împietrește. „Mă prefăcusem în o stîncă vie, și, în încremenirea ce mă stăpînea, îmi era cu neputință să-mi leg la un loc gîndurile și simțirile mele.“ Motivul ? „Sublimul ucide și omul e prea mic pentru sublim.“ În umilința sa religioasă, filologul afirmă neputința limbajului de a exprima reacțiunea lucidă față de sublim : „Nouă, pigmeilor de astăzi, nu ne-a mai rămas decît un singur lucru sublim, și acest lucru stă în limba noastră ca și în limba nearticulată a tuturor viețuitoarelor : strigătul de durere, de ură, de bucurie, de dispreț, de admirație... Interjecția e, fără îndoială, singurul tîlmaciu al sublimului în limba omenească“ (p. 36). Tabloul nocturn este legat de o dată : mareața noapte de 12 Iulie, anul 18...

Epitetul *măreață* revine deseori sub condeiul lui Hogaș, ca și acela de *solemnă* (tăcere, încremenire, măre-

ție). Cum nu există peisaje obiective, ci numai reacțiuni subiective ale spectatorilor sensibili, este limpede că drumețul nostru simte după legile unei proprii alcătuirii, de păgîn, adorator al grandiosului, în care pentru el se manifestă cu plenitudine Creația, sub dimensiuni colosale și imense. Aceasta nu vrea să zică defel că Hogaș nu e simțitor și la frăgezimi și nu lunecă uneori în gingășii, dar pornirea lui sufletească oscilează mai adesea și stăruie mai îndelung către comicul teatral, spectaculos, sublim. Cum a observat d. Vladimir Streinu, autorul chiar abuzează de termenii *imens*, *colosal*, *enorm*, la care se adaugă și cel de *fantastic*; este un abuz, netăgăduit, căruia imputarea de grandilocvență nu e evitabilă; ea nu trebuie să ne ascundă însă pecetea unui temperament poetic pe cît de sensibil la fenomenalitatea cosmică măreață, pe atît de neînzestrat cu variații verbale (de aceea nu putem subscrie la menționata apreciere a domnului Tudor Vianu, care-i acordă „o incontestabilă putere verbală“, „abundența cuvintelor“ și „varietatea lor caleidoscopală“).

Poet al muntelui, Hogaș e amator al cuprinzătoarelor priveliști panoramice, care satisfac nevoia sa de evadare din strîmtul orizont citadin și de risipire în nesfîrșit. Nu e deci de mirare că, fără să fi văzut sau descris marea, i-a regăsit orizonturile nelimitate, în zările munților săi familiari. „Șeștina își desfășura înaintea noastră nemărginita ei întindere verde și rourată: dincolo de hotarele ei, *negurile plutitoare, ca o mare frămîntată de vînturi*, umpleau cupa imensă a adîncului...” (p. 107).

Marea e proiectată pe orizonturile nesfîrșite ale cerului; dar, cu cîteva rînduri mai jos, printr-o exagerare greu admisibilă, imaginea e îngroșată în acest fel: „Pe întinsa față a scînteietorului *ocean de flori*, zefirii obișnuiți ai locului nu mai săpau nici o undă, nici o încrețitură“. Iar imediat mai departe, alături de acest ocean neverosimil, se întinde „*noianul de verdeață*“ în care se pierde călăuza drumeților călări, „mica noastră Axinie“. Și într-alt loc revine o „*mare adîncă de flori*“, alături de care, în depărtări, munții alcătuiesc „un *nemărginit amfiteatru frămîntat* parcă de *valuri urieșe*“ (p. 256). Mai convingător este cînd se lasă întunericul, în amurg, „nemărginitul *ocean de munți*“ (p. 92).

Drumețul opune viziunii statice a naturii, sprinte-neala dinamică a turismului. Povestitorul și tânărul lui tovarăș, văzut complementar, ca un Sancho Panza, pe lingă propria sa proiecție de Don Quijote, au ceva din „firea caprelor“, „cu sărituri gimnastice și de precizie“ (p. 5). Maica Filofteia, călăuza lor *Spre mînăstiri*, „zbură, nu mergea“ (p. 7). Ca să ajungă la peștera Sfintei Teodora, cei doi drumeți sar, „ca în zbor, pe deasupra stîncilor care decît care mai anevoioase și mai grele de trecut“ (p. 19). Saltul în zbor, „peste crăpătura adîncă dintre două stînci enorme“ (p. 21) se repetă. Axinia, o altă călăuză, „țesea iute din picioare“ (p. 88), ca o suveică, stîrnind verva poreclitoare a tovarășilor de drum. Caii de munte au și ei „ceva din firea caprelor“ (p. 89).

La rîndul lui, părintele Ghermănuță, neuitatul tip de bețivan monahicesc, avea „ceva din firea șopîrlii“ (p. 241). Pisicuța, iapa năzdrăvană, „trecea ca în zbor peste stăvilele înalte ale copacilor din calea sa“ (p. 297), uimind pe fabuloșii flăcăi, Huțan și Sgribincea, prevăzuți cu aceeași dexteritate, prin miraculoasa trecere a Tazlăului revărsat după furtună. Două descrieri de furtună și îndeosebi ultima „rodomontadă a stihilor“ atestă însă un dinamism penibil confecționat, de compoziție didactică. Poate că impresia de fabricație o dă întinderea exagerată a bucății, ca și cum grandoarea spectacolului s-ar măsura după lungimea descrierii (la Chateaubriand, furtuna în pădurile virgine realizează efecte simfonice neuitate pe un spațiu de compunere care nu depășește pagina). Hogaș mai face greșeala de a interveni în descrierea furtunii cu comentarii din care nu lipsesc epitetele mari și lexicul regizurii indiscrete: „...înțelege oricine că *colosala tragedie* a naturii pe care stihii se pregăteau s-o joace pe *imensa scenă* a văzduhurilor, scăzuse în ochii mei la treapta *unei drame ordinare*, și nu așteptam decît ca *cortina* să se ridice“ (p. 109). Cititorul surprinde cu mirare, într-un decor teatral prea aparent, strecurarea neoportună a două cacofonii.

Retorul din Hogaș nu e un muzician savant, ca M. Sadoveanu. Nu lipsesc însă, din descrierile lui, formulările senzaționale, ca acea „halucinație acustică“ pe care i-o dă „scîrțitul greu al planetei pe osia sa“ (p. 50). Amantului contemplativ al nopții, tăcerea îi țiuie în urechi (p. 74). Amator al încărcăturii excesive, ca toate

structurile baroce, Hogaș simte, „pe nota domoală și adîncă a unei orgi *colosale*... un murmur tainic și neînțeles“ (p. 137), sau „*tăcerea solemnă*“ a unor tînguioase și prelungi glasuri de orgă“. Ironistul compară sforăitul alarmant și multă vreme neidentificat în cauza lui al gușatei Anița, cu o „bizară orchestrație wagneriană“ (p. 121—213). Cîntecul ebrietății, în emisiunile vocale ale părintelui Ghermănuță, aparține sferei de percepțiuni ale umoristului, ca și tactul vesel al nucilor, în mersul la gebea, adică în trap legănat, al Pisicuții.

Scriitorul neostentativ e însă simțitor la „glasurile prelungi ale păsărilor de munte“ (p. 243) și la țîriitul îndepărtat al greierilor, care întrerup „simfoniile tăcerii adînci“ (p. 229).

Vizualul este desigur superior auditivului. Pictorul excelează în portretele feminine ; maica Filofteia, rămasă „mireană la trup și numai la cap călugăriță“ și maica Eugenia, arhondăreasa de la Agapia, cu „albeața și frăgezimea regulatului oval al feței sale“ ; femeia din Valea Sabasei, amestec de țărancă și tîrgoveată, pieptănată „cu oarecare cochetărie“, a cărei strungăreață înseamnă pe cîmpul alb al dinților „cărarea neagră a păcatului“, și Axinia, femeia de pe Șeștina, cu aceleași trăsături regulate și părul „înnodat cu o oarecare neîngrijire și cochetărie“ ; Zamfira lui Ilie Filipoiu, cîrciumarul de la Mîrcu, cu tonuri trandafirii și carnație albă, păstrînd „toată plenitudinea, rotunjimea și frăgezimea formelor femeiești“, și Călina lui Drăgan din Rotărie, iubita lui Sgribincea, creionată în linii vioaie și senzuale, aceste pasteluri, în care nu se mai simte neindividualizarea clasicistă semnalată de Tudor Vianu în descrierea peisagistică, denotă un ascuțit simț al farmecelor femeiești, o natură de cerebral refulat, care a privit pe sub sprîncene, reținînd fugitiv notele diferențiale din mica sa galerie de grații cîmpenești și monahicești. Povestitorul știe și să plaseze *à-propos*-ul galant, în limbajul rustic cel mai adecvat, și chiar să strecoare, undeva, în redactarea definitivă, din volum, în locul veghei umplute inițial cu compunerea unei poezii religioase, sugestia dorințelor împlinite, peste noapte (p. 79). Senzualul e dublat cu un sentimental nelecuit, cum reiese din *Florica*, în care surprindem cu mirare, la păgînul naturist, reținerea adolescentină, improprie adultului și mai ales rigorismul absolut, care-i dictează

acea apăsată mărturie : „Și niciodată n-am întinat pe această femeie în *noroiul murdar al simțurilor* și n-am tîrît niciodată în *virtejul de dragoste pîngărită a singelui* ce clocotește în *vine stricate și păcătoase* pe acest înger nefericit, icoană desăvîrșită a dumnezeieștei frumuseți“ (p. 169). Accentul confesional impresionează, iar tonul romanțios al iubirii situează bucata ca un fel de cap de serie al povestirilor moldovenești de iubiri curate, din care s-au tras *Amintirile lui Constantin Cassian și Adela*. Portretele bărbătești tind către compoziție, ca acel *Ion Rusu*, un fel de haiduc ratat, văzut mai mult anecdotoc decît epic, ca și părintele Ghermănuță, agilul alcoolic, cu talente culinare și aghioase enorme, și ca Arsene, vînătorul de o șchioapă, mai scund decît pușca pe care o tîrăște după el, stîrpitură contrazisă de regularitatea clasică a tipului.

Talentul portretistic al lui Hogaș inovează mai cu seamă în caricatură, contribuție certă a scriitorului descriptiv și umorist în evoluția prozei noastre. Pictorul baroc, de intensă viziune primitivistă, descoperă într-un schimnic din poiana Săhăstriei (*De la Văratie la Săcu*) o făptură nedeclușată, la limita dintre om și fiară, cu o claie de păr greoi întoarsă înapoi, „ca o balama veche pe o țîțină ruginită“, și cu „mustăți încîlcite la un loc cu o barbă neatinsă încă de vreun pieptene, care-i acoperea fața, dînd loc spre afară numai la doi ochi albicioși și stînși de bătrînețe“ ; atît era de bogată și stufoasă vegetația capilară, încît scriitorului i se părea că „barba, părul și sprîncenele lui sînt răsărite nu din piele omenească, ci dintr-o pătură de mîl negru și fecund, ce trebuia să fi fost așternută din vremuri peste întreaga lui ființă“. La această admirabilă formulare, se adaugă nu mai puțin fericita expresie definitorie : „acest protopărinte al omenirii“ ; e o viziune adamitică de mare preț. Mai puțin realizată, pentru că intervin procedeele figurației clasice (după justa observație a lui Tudor Vianu), e schița în cărbune a stafiei acelei călugărițe rînjitoare, cu acea „raghilă de dinți galbeni, rari și ruginiți, prin ale căror strungi ar fi putut intra și ieși, în goană, o turmă de oi“ (*La Agapia*) ; și „șuvițele ei sure de păr“ apelează la reminiscențele noastre clasice, deoarece comparația cu „niște șerpi împlețiți în o mie de forme fantastice“ ne sugerează viziunea unei coame de Gorgonă. Alte caricaturi

mai sumare se perindă, ca aceea a lui Iuda Iscariotul, după pictura murală a lui Grigorescu, la Agapia, sau portretul șarjă al tânărului tovarăș de drumetrie (p. 58). Hogaș dă o justă proporție portretului caricat al cârmurului Avrum (*Pe Șeștina*), mai precis în amănunte decît autoportretul de pe aceeași pagină (96), cu epitete generale, improprii caricaturii. De mare efect sînt însă portretele larg caricaturale, care fixează chipul babei mustăcioase și zbîrcite și acela al fiicei sale, gușata, cu simfonia wagneriană a somnului sforăitor (*Spre Nichit*). Alături de aceste largi compoziții, se cuvine menționat, prin ironia cărturărească fină, spilcuitul franțuzit d. Georges, cu șarja spirituală a „distingsei” sale comportări de comesean (*Florica*).

El însuși gastronom, Hogaș rafinează în sens opus, primitivist, urcîndu-și foamea, probabil mai adesea frugală, la o treaptă de basm și adaptînd ospețele homerice la modul nostru ancestral. Ca într-o adevărată rapsodie, mămăliga, cînd oacheșă, cînd aurie, dar totdeauna „urieșă”, e temeiul menit să astîmpere foamea. Povestitorul ne convoacă să luăm parte la mesele sale, îndeobște improvizate, așadar modeste, ca la un ritual a cărui solemnitate impune, cînd umorul, prin derogare, nu îndeamnă la o contaminantă veselie. Asupra asociațiilor cărturărești ale lui Hogaș s-a stăruit îndeajuns, de la E. Lovinescu încoace, ca să nu mai fie nevoie să aducem un alt rînd de mostre. Cu totul neobservată a rămas însă sensibilitatea vie a cărturarului, curiozitatea sa, nutrită de o puternică imaginație iscoditoare, în direcția istoriei și a legendei. La mănăstirea Secu, amintirea Zaveriei îi stîrnește icoane istorice vii, de pe vremea Zaveriei și a huzurului monahilor greci. La jumătatea drumului, între Agapia veche și cea nouă, *Piatra lui Aron* deșteaptă într-însul aceeași putere de evocare a trecutului în imagini de legendă, care acopăr o pagină foarte frumoasă și cîtuși de puțin artificială. Ca toți marii lui contemporani, ca Eminescu, îndeosebi, Hogaș simte „măreția legendară a trecutului și micimea schiloadă a timpului de față” (p. 47). Drumetul caută cu interes inedit pentru folclorul sacru, peștera și fîntîna Sfintei Teodora, sau legenda pierdută a Pîriului alb și a Pîriului negru. Închipuirea sa „nărvită” nu are nevoie de texte clasice ca să asigure jocul măiestrit al unui amnar de oțel, mînuit de

cutare călugăr, cu meșterita scăpărare din „amînar“ a lui Achates, care-i poartă gîndul „spre clasice pustiri arzătoare și gălbii“ și-i înfiripă, „din stîncile împrejmuitoare“, o „lume de monștri acroceraunici, din fundul negru al umbrei pădurilor“. Fantasticul lui Hogaș nu e totdeauna teatral și artificios; adeseori e însăși expresia unui temperament de modern expatriat, care-și caută climatul original, în primitivitatea eposurilor. Imaginația sa filologică, aclimatizată în basm, uzează odată de asociația onomastică: numele *Honcu* îi deșteaptă în minte „chipul unui fel de urieș lung, dar nemăsurat de lung, cu încheieturile trupului puternic legate, cu niște mîini ce-ar fi în stare să umfle în brațe un munte și să-l așeze binișor peste altul, cu un piept cît o față de arie, îmbrăcat — pe cît se arăta de sub cămeșă întredeschisă — cu un codru sălbatec de păr negru și stufos, cu o barbă cum îi catranul, rar sămănată printre ciupiturile rare de vărsat, cu niște ochi de taur ce încremeneau pe om sub căutătura lor, și cu un glas!“ (p. 312). Desigur, și sub acest raport Hogaș e un artist nediscutabil; modelul uman, ca și cel peisagistic, excită o viziune exagerativă, care suie la o treaptă de monumental baroc, cu nelipsite adaosuri prisositoare, ca în arhitectura respectivă. Însăși imaginația sentimentală, o singură dată, ivită dintr-un teren mînos, realizează aceeași scenă, foarte greu de susținut, dintre povestitorul, proiectat în trecut, și Floricica, pe atunci o fetiță de opt sau zece ani, care-l îmbrățișează cu o sămînță de harbuz „neagră și lată... lipită pe vîrfurile nasului“.

Scriitorul mai aduce în proza noastră, de la 1883—1884, alte elemente noi, poate prea fugitiv strecurate: descompunerea vegetală („Băltoagele verzi, miasmatică și adînci...“, p. 5, „zmîrcuri posomorîte“, p. 31), senzația olfactivă tare („un parfum obișnuit pe vremuri, care-mi pătrunse pînă-n creieri“, p. 13, „mirosul caracteristic de oaie“, p. 57), mișunarea insectelor supărătoare, checheriți (p. 59) sau ploșnițe (p. 143 urm.). Călărețul psiholog se folosește de prosopul său, care a adunat „miresmele acre ale tuturor fiarelor universului“, în traista cu merinde, ca, pus înaintea botului iepii, să-i alunge spaima, stîrnită de aduîmecarea vreunei fiare.

Din elementele constitutive ale stilului baroc, așa cum l-a văzut Eugenio d'Ors, care-l opune stilului clasic,

căutându-i permanența peste timp și spațiu și în afară de artele plastice (pictură, sculptură, arhitectură), ca o constantă istorică, regăsim la Hogaș numeroase note ce nu se mai explică prin ades pomenita lui cultură clasicistă: simțul cosmic, animismul, peisajul, divinizarea naturii, optimismul naturist, propensiunea către teatral și emfatic, tendința către pitoresc, înlocuind exigența constructivă, proprie clasicismului, gustul caricaturii, opus frumuseții regulate și clasice, pasiunea folclorică, ruralismul, regionalismul.

Desigur, Hogaș nu e un baroc pur, după cum nu e un clasicist curat. Temperamental, aparține tipului baroc, iar intelectualicește, culturii clasice.

„Orice clasicism, spune Eugenio d'Ors, fiind, prin legea lui intelectualist, e, prin definiție, normal¹, autoritar. Orice barochism, fiind vitalist, este libertin“² (*op. cit.*, p. 131).

În această discriminare dintre cele două mari tipuri stilistice, se găsește poate cheia sintezei hogașiene. Printr-o formație culturală clasică, drumețul moldovean e un cărturar, a cărui ostentație a determinat rezervele severe ale noului său editor, estetician vitalist, după o proprie experiență ermetistă, în vers.³ În calitate de clasicist, Hogaș abuzează evident de reminiscențe cărturărești și de procedee ale vechilor canoane clasiciste, normative și autoritare, deprinse în școală și transmise elevilor, de pe catedră. Literatura sa, într-o bună măsură, cum remarcă Vladimir Streinu, e o literatură de profesor. Tot atât de limpede apare însă vitalismul lui Hogaș, citadin neadaptabil, cu nostalgia potecilor neumblate și a mărețelor spectacole naturale, care-l îmbie cu o baie de primitivism răcoritoare. Toate licențele sale răspund unei cerințe profunde de eliberare de sub constrângerea civilizației apăsătoare; întoarcerea sa la matca rurală și la orizonturile naturale e repetarea protestului rousseau-ist, manifestat în decursul de două veacuri de atîți scriitori și artiști. Prin alianța unui temperament barochist cu o cultură clasicistă, Hogaș poate fi considerat un clasicist baroc.

¹ Mai limpede, normativ (n.n.).

² Adică uzează de licențe, de derogări de la norme (n.n.).

³ Vl. Streinu (n.ed.).

Vitalismul din Hogaș este totuși constrins de canoane clasice. Acest fapt nu e singurul paradox al structurii sale scriitoricești.

De aceea trecem mai departe. Scriitorul își supraveghează procedeele, și prin aceasta este un meșteșugar aplicat și lucid. În ciuda acestei conformații, artizanul nu se ridică la treapta de sus a spiritului de autocontrol: îi lipsește simțul măsurii, frâna care temperează alune-carea pe povârnișul locvacității și al umorului intemperant. Amatorist sau amator, cum îl numește Vladimir Streinu, nu ne apare decît prin relativa sa sterilitate, datorită căreia a produs puțin, într-o carieră literară de patru decenii. Prin pasiunea sa literară și stăruința, oricît ar fi fost nevoie de îmboldirile prietenești, ca să-i dezhu-meze vechile scrieri și să-l îndemne să dea la iveală altele noi, Hogaș a fost totuși un profesionist al literelor. Lipsurile sale artistice au fost norocos compensate de gustul sigur al lui Ibrăileanu, singurul prieten care l-a obligat să-și facă toaleta severă a bucăților, vițiate pe alocuri de vorbărie și umor nesubstanțial. Opera lui, în forma definitivă, din paginile revistei *Viața românească* și apoi din volum, apare ca rezultatul colaborării dintre criticul cu frâna măsurii și autorul prea revărsat, deși nu tot atît de productiv. Simțindu-și conștiința împăcată de păcatul neproductivității, Hogaș a încercat, în proiectul de prefață neacceptabil, să abată atenția publicului asupra criticului, responsabil de volumul mai redus al cărții sale. Cu o exagerare proprie apucăturilor lui verbaliste, a născocit acea disproporție colosală și arbitrară, de patru cincimi din text, care ar fi reprezentat rezultatul intervenției criticului cînd în realitate adevăratul coeficient al tăieturilor n-a fost mai mare decît o treime. Faptul că unii colaboratori ai revistei, ca Mihail Sadoveanu, i-au crezut jeremiadele, întemeiate în fapt, dacă nu și în drept, denotă nu numai suferința reală a autorului cenzurat, dar și o sinceră autosugestionare, proprie mitomaniei scriitoricești, care nu ajunge să mistifice pe alții fără să se înșele întîi pe sine însăși. Hogaș n-a mințit, în sensul vulgar al cuvîntului, ci a răspîndit un adevăr al său, a cărui exagerare nu și-ar fi mărturisit-o nici-odată, într-atît îi stăteau la inimă filele sacrificate, pentru că superfluitatea nu-i apărea clar, autorul nedeosebind între paginile lui bune și cele hibride.

În versiunea definitivă, opera lui Hogaș oferă, ca și autorul ei, două fețe oarecum antinomice, care-i constituie farmecul: alternanța dintre viziunea sublim primitivistă a peisagistului, și umorul tonic al povestitorului. Hogaș și-a exprimat în paginile închinat naturii temperamentul său mistic, dând curs liber unui umor livresc de plăcută pedanterie. A face din scriitorul român un contemporan al epopeilor antice, un homerid, e o exagerare în elogiu, așa cum e nedrept a-l înfățișa ca un „plăcut amator”. Autorul cu fizionomie proprie și încântătoare își merită deplin locul printre clasicii noștri „de pe raftul al doilea”, ca să ne însușim ingenioasa formulă a cronicarului parizian.

[*Un clasicist baroc : C. Hogaș, în Revista Fundațiilor Regale, Buc., XI, nr. 11, nov. 1944. Reprodus din Varietăți critice, Buc., E.P.L., 1966, p. 276—294.*]

I. NEGOIȚESCU

UN TURIST ROMANTIC...

[...] Întîia operă a lui Calistrat Hogaș, *Amintiri dintr-o călătorie*, nu în portrete excelează, deși apar acum cîteva din figurile ce nu se mai uită, ca de pildă crișmarul Avrum, Ion Rusu ori Axinia, nu în umorul care îmbibă, totuși, proza aceasta succulentă, nu în împletitura de homerisme, de care însă cartea e plină, nu în aromele de istorie moldoveană, care plutesc împrejurul mănăstirii Agapia — ci se impun aici mai ales peisajele contemplate romantic, natura agrestă și înaltă, peste care se revarsă suflul nevăzutului.

Peisagistul Hogaș e un romantic de școală germană, ca și contemporanul său Eminescu, de care îl leagă unele izbitoare afinități structurale și în societatea căruia trebuie să i se fixeze locul într-o istorie mai dreaptă a literaturii române. În adevăr, ce e acel ochi cosmic deschis

peste peisaj, acea beție a luminii în auroră ca și în crepuscul, acea țesătură magică și muzicală a firii, un fel de demon al naturii, pe care Hogaș îl prinde cu simțurile lui extraordinar de sensibile și-l redă grafic într-o limbă mustoasă și înfiorată de tainele pe care le atinge? Uneori adevărate incendii cosmice, aprinse prin văile munților, se transformă în mistice euforii asemeni preludiilor wagneriene. O geologie primordială, o măreție castă și sacră se încrustează în imagini: „... Spre dreapta, din văile umbroase ale munților Tazlăului, cu piscuri pierdute în pulbere de lumină, negurile albe se înălțau spre văzduhuri și-și topeau în aer creștetele lor, ca fumul ce s-ar ridica din o jertfă colosală, aprinsă de natură pe altarele sale, pentru atotputernicul său ziditor...” Sau, după dezlănțuirea, tot wagneriană, a unei furtuni imense, adevărat potop încleștat în cuvinte și imagini, iată prospețimea neînchipuită, de eră fabuloasă, a acestei naturi văzute cu ochiul lui Hogaș: „Iar a doua zi, când mă deșteptai și mi-aruncaai privirile peste împrejurimi, firea întreagă mi se păru ca răsărită atunci, pentru întâia dată din sinul adânc al apelor creațiunii. Atîta era de fragedă, atîta era de virginală! Soarele însuflețea, cu lumina de aur idealizat a razelor sale, picăturile mari și grele de rouă curată, ce atîrnau pe vîrful negru-verde al fiecărei frunze mici și ascuțite de brad; ierburile subțiri și mlădioase, sub greutatea acelorași picături de rouă, își plecau molatec fruntea lor înspre pămînt; iar sub căldura soarelui dătător de viață, florile galbene, albastre și roșii, ca trezite din somn, își rîdicau încet, către ceruri, potirul lor strălucitor. Un vâl străveziu, țesut din fire limpezi de lumină trandafirie și cer albastru, acoperea imensitatea solemnă a nesfîrșitului și imnul tăcerii netulburate se înălța de pretutindeni, ca o rugă de mulțumire, către ziditorul puternic a toată făptura...”

De la peisajele lui Altdorfer la viziunile lui Jean Paul, e o lume pentru care se cer sensibilități cvasi oculte, și, printre puținii din literatura noastră, Hogaș le are cu prodigiozitate. Căldura teribilă a unei amiezi de vară e prinsă de cuvinte ca în gheare uriașe, dar foarte fine: „Soarele își rîdicase de pe față zăbranicul său de aburi roșietici și, ajuns în răscrucile cerurilor, își cumpănea, parcă, neclintit, pe albastrul șters al adîncurilor, discul său alb de lumină topită, iar din ceruri peste pămînt, ca

din o sită imensă, mîni colosale și nevăzute cerneau o ploaie de foc mistuitor... și pămîntul părea cufundat într-o genune de flăcări... De prin adîncul văilor, de peste înălțimea coamelor codrului, de pe întinderea scînteietoare a smidurilor înflorite, valuri străvezii de aburi sclipitori se ridicau în unde crețe și, tremurînd în zare, se topeau în văpaia înaltă a cerului aprin... În turburarea ei caniculară, arșița miezului înflăcărat al zilelor de iulie mușca cu dinți de foc de pretutindeni, și își ostoia setea sa covîrșitoare cu cele de pe urmă picături de viață, umede și vii, sorbite din vinele adînci ale lucrurilor... Și de pretutindeni, toate într-un susur nedeslușit, sfîrșiau a uscăciune!... Codri uriași, ca o mîna de vreascuri netrebnice, se zvîrcoleau neputincioși și țipau de usturime înădușită sub văpaia incendiului universal.“

Ca la Eminescu, incantația visului, atitudine tipic romantică, își află în Hogaș un poet autentic, treaz la chemările neauzite ale universului lăuntric, proiectat în cel din afară, cugetarea încarnată în natură. Nirvanele nu-i sînt străine, le numește și le umple adeseori de melancolia solitudinii eminesciene. Iată cugetarea cum străbate, însuflețind, materia : „Cu privirea pierdută în albastrele deșerturi ale cerului, stăteam pe prispă răzimat pe un cot ; iar sufletul meu, ca discul mai greu al unei cumpene, se pleca pe nesimțite din lumea reală spre lumea visurilor și a contemplației. Sînt momente, cînd ființa noastră se moaie, se topește, se împrăstie și se pierde în nemărginitul tot al lucrurilor ; cînd sufletul nostru străbate pînă în cele mai ascunse și tainice fibre ale materiei inerte ; cînd natura moartă, galvanizată parcă de curentul viu al propriei noastre cugetări, pare a se înfiripa și a trăi, în mod inconștient, viața scurtă a unui vis sau a unei colosale fantasmagorii. Tăcerea îmi țiuia în urechi, iar privirea scînteietoare a milioanei de stele mă ținea amorțit sub imperiul unei estaticе contemplațiuni.“

Noaptea lui Hogaș nu-s deloc sărace în umbre sublunare, stranii, înviate într-o zodie bolnavă, și scările de îngeri înălțate înspre piscuri și neant, el le vede cu un simțămînt demiurgic de stăpînire, acel imperialism al eului, atît de caracteristic romanticilor. În proza lui descriptivă, formele naturii devin gemeni de monștri, ca în concepția magică a lui Bosch, a lui Brueghel sau Grüne-

wald si e demn de citat, în această privință, un pasaj care amintește deopotrivă de *Scrisoarea I* a lui Eminescu : „Totuși, somnul începu a se furișa pe sub genele noastre, iar închipuirile lumii reale a lua proporțiile și formele fantastice din lumea visurilor... Mi se părea că pământul se scurge în haos și că un nemărginit deșert se deschide sub mine ; sau mi se părea că, dintr-un punct cât un atom imaginar de mic, niște negre și vaste cercuri concentrice se desfac și-și largesc cuprinsul pînă peste marginile nesfîrșitului ; că se nășteau din punctul lor generic, și tot din el se desfăceau aceste cercuri cu o repeziciune atît de amețitoare, încît închipuirea mea, tîrîtă de jocul acesta fantastic, îmi lăsa în creieri urma vie a unui vîrtej... forme de ființe bizare se înfiripau pe fondul orb al ochilor mei ; zgriptori cu gheare colosale, grifoni înari-pați, basilisci cu ochi de jăratec, crocodili cu rîtul de porc și cu pumnale în loc de dinți ; apoi un furnicar mișuitor de ființe mici, cu ochii în trei colțuri, cu boturi lungi, cu trei picioare, cu labe de mîță, cu nasuri sucite, cu coarne uriașe, cu ghimpi, cu păr, cu pene, cu catalige... și toată această lume de fantasmе, produs al unei închipuiri scăpate de sub stăpînirea adormită a rațiunii, ca într-un danț infernal se învîrtea vijelios. Treptat, însă, tabloul se depărta, coloritul se ștergea, formele bizare se topeau una în alta ; și apoi, în perspectiva depărtării, un punct numai, palid, mic, imperceptibil, se mai putea deosebi pe fundul unui haos de întuneric fără margini...”

Dacă analizăm limbajul hogașian, plasticitatea imaginii, lava fumegîndă, strălucitoare, luxuriantă, care încearcă să dea forme aproape țipătoare peisajului, scriitorul din a cărui pană s-a născut această incantație de cuvinte își găsește semenii în literatura noastră pe de o parte în contemporanul său Eminescu, a cărui proză nu se deosebește uneori de a lui Hogaș, iar pe de altă parte în lirismul poematic sau turnat în proză al Hortensiei Papadat-Bengescu, la începuturile literaturii sale.

Celălalt aspect al operei lui Calistrat Hogaș, formînd cu primul o dualitate pornită din același fond romantic, aspect care numără pînă acum atîția cercetători critici, ține de lumea pur obiectivă a personajelor și anecdotei. Dar și aici, nu posibilitățile epice ale lui Hogaș se evi-

dențiază, ci acel tip enorm, căpcăunic, al omului văzut prin ocheanul hogașian. Hogaș nu e însă un Guliver, nici nu posedă instinctul jocului în stare copilărească, precum Brueghel, căci sentimentul său are tăria virilă, melancolia lui vine dintr-o erotică nefericită și discretă, iar dacă mantaua sa e atît de imensă încît ar putea acoperi întregul nostru emisfer, nici ceilalți nu scad la proporții mai reduse : „... și astăzi rînjește parcă închipuirii mele îngrozite acea raghilă de dinți galbeni, rari și ruginiți, prin ale căror strungi ar putea intra și ieși, în goană, o turmă de oi...“, sau : „... mămăliguța caldă corespunzătoare dispăru metodic în adîncul pîntecului său, printre crăpătura transversală a buzelor sale groase, întocmai cum o colină de deal ar dispărea în crăpătura adîncă a unui cutremur de pămînt...“ Ion Rusu sau Anița (acel Quasimodo teribil) sînt portrete grotești, de alură geologică, întocmai căpcăunilor de carnaval. Căutînd sensul acestei desfigurări spre enorm, el trebuie găsit în simțurile lui Hogaș, care erau nu numai extraordinar de fine, dar în același timp aveau o capacitate de recepție fantastică, înghițind impresiile în cantitate patologică. Nu trebuie să se vadă aici, așadar, nici humor și nici înclinație spre caricatură, în altă parte fiind humorul lui Hogaș, în dragostea lui pentru Floricica sau în portretul părintelui Ghermănuță, sau, în fine, în acea umanizată Pisicuță. Iar din căpcăunii lui vin caricaturile estetizante, savuroase, ale *Lupilor* lui Dinu Nicodin.

Prilejurile de a-l apropia pe Calistrat Hogaș de aedul homeric, de Rabelais, de Cervantes, sau la noi de un Odobescu, de un Creangă, de un Sadoveanu, pînă la un Ioachim Botez, sînt pe cît de numeroase, pe atît de accidentale. Căci dacă se analizează fondul romantic, atît de pur și atît de caracteristic unui anumit romantism, se înțelege cum lumea obiectivă a lui Hogaș e proiecția de imaginație tropicală a acelui fond nealterabil. Iar locul acestui scriitor în istoria literaturii noastre capătă o altă semnificație.

[*Un turist romantic, Hogaș*, în *Carpații*, nr. 1, 1945. Reprodus din *Scriitori moderni*, E.P.L., Buc., 1966, p. 94—98.]

[...] Lectura nuvelor, deși calitativ inferioare bucăților de proză cunoscute îndeobște, scoate în relief personalitatea straniului călăreț al Pisicuței.

Acesta rămîne la fel de legat de atmosfera gigantescă. Lumea lui coboară din spița eroilor Iliadei sau ai lui Ghilgameș transplantați pe culmile Panaghiei. De altfel, Calistrat Hogaș își caută humorul tocmai în opoziția faunei personagiilor lui cu exemplarele lumii așa-zis civilizate.

Eroii lui sînt flăcăiandri care nu știu să se poarte. Animale viguroase cu un aer frust, aduse în mijlocul saloanelor, tropăind din ciubote legendare, colbuite, îmbrățișează cuconetul, sărutîndu-l zgomotos pe amîndoi obrazii. Curioasă tendința de domesticire a acestor nărăviți giganți cu suflete de copii, puși pe șotii. Există întotdeauna în opera nuvelistică a lui Calistrat Hogaș două personaje, care conduc mecanica humorului. Unul, care figurează pe eroul amintit, celălalt, rezoneurul, cercînd să-l împace cu mediul înconjurător. Rolul de copil teribil în care se complăce mătăhălosul, fie că e nepotul din „Cucoana Marieta“, fie că e Ioniță Hrisanti, care sare pîrleazul cu două pere în buzunar, ca să joace concii cu cucoana Marioara, fie că e însuși autorul în veșnică adversitate cu amicul Grigoriță, gură de aur, mieros și slugarnic prieten al călugărilor sau cu călugărul Ilarie, imprimă povestirii o duiosie a dezarmării aparente, o blîndețe a ursului proprie literaturii lui Hogaș.

Dacă examinăm însă mai de aproape pe acești giganți, o notă care se pierdea în textul pribegiilor prin Munții Neamțului apare aci mult mai accentuată. Oamenii lui Calistrat Hogaș, rătăcind pe poteci sălbatice, prin coclauri, dînd ici și colo de un călugăr sau de un muntean, deveneau mai degrabă multiplicări ale uneia și aceleiași figuri, cea a autorului povestind la persoana I.

¹ București, Fundația pentru literatură și artă, 1947.

Fără contact larg social, nu se putea vorbi de un fond rabelaisian, deși eroii se mișcau proiectându-se pe imensități fantastice și manifestau o poftă de mâncare și băutură demnă întru totul de rasa lui Gargantua și Pantagruel.

Iată că în nuvele întrezărim coarda uscată a acestui tip uman. Dacă în ciuda diformațiilor monstruoase se poate miza pe un umanism al lui Rabelais, e nepotrivit a încerca același lucru și la Hogaș. Lumea lui e tangentă cu cea din Rabelais doar prin humor. Calitatea însă diferă. Humorul acestuia din urmă ținea de snoavă. El avea un caracter mai adânc, o intenție polemică și o implicație filosofică.

Rabelais viza un tip uman al intoleranței, pe care-l voia abolit. Rîsul lui e rîsul bunului simț pedepsind ascetismul sec, forma fără viață, puritanismul acerb. Rabelais e umanist în același sens în care France iubește pe Jérôme Coignard și-l urăște pe Evariste Gamelin.

S-ar face o greșală văzînd în Rabelais doar pe discipolul lui Epicur. Dar Calistrat Hogaș nu realizează același tip de humor.

Ciocnirea lui e mai mult mecanică, uneori strict creată de fraza care umflă voit bombastic situațiile (cele mai mari mustăți etc.). Nu există un fond general uman, o viziune sănătoasă, contrarie unor contorsionări ale rigorisului la care eroii lui Hogaș să se raporteze. Ființa lor e idealizată într-o dulce reverie specifică literaturii ce se declară moldovenească. Ei sînt opuși cu patos lumii curente, prezentați ca valori obscure, tăgăduite pe nedrept, perisabile într-o vinovată desconsiderare, datorită decadenței. Decadența e la Hogaș pasul fatal al progresului. Dacă nu ținem la o boierie definită socialmente, revenim totuși la un substitut al acesteia. Boema mahalalei, la care se întoarce Hogaș, e de fapt corespondența sublimată a acelor „alte vremuri”... Aceste vremuri sînt sarbede cu tot luxul de amănunte risipit în jurul lor. Chefurile nu reușesc să contureze o epocă, nici un mediu. Ele schițează pîlpîiri, momente de intensă poetizare, care însă se sting nealimentate de un sol viabil.

Lumea de mai sus „se trece” totuși. Și acesta e esențialul ei. A refuza să scoți de aci substanța epicului înseamnă a refuza vieții trei sferturi din drepturile ei, dacă nu și mai mult. Ceea ce prinde Hogaș sînt aspecte..., un

chef cu lăutari, o glumă de cafenea. Cărți poștale într-un album vechi, unde spațiul cenușiu al foii peste care se lipesc fotografiile rămîne vizibil.

Thibaudet se amuza să întocmească hărți ale literaturii franceze. El stabilea un peisaj livresc și aranja pe autori după afinități cu relieful regiunilor. Dacă aceasta e una din fanteziile pe care bonomul președinte al literelor franceze le numea critică, nu e mai puțin adevărat că se poate vorbi, de astă dată cu toată seriozitatea, de o provincie sau de un fel de comună a lui Calistrat Hogaș. Ea are însă corespondențe mult mai precise și nu e un fruct al fanteziilor noastre.

Cîteva cuvîntări, publicate la sfîrșit, făcînd elogiul Moldovei, dovedesc justetea supozițiilor noastre. Calistrat Hogaș aparține unei familii scriitoricești care vedea în Iași un fel de simbol al permanenței timpului lor. Nu e greu de stabilit relația între un instinct de clasă și o viziune melancolizată a vechii capitale, „dulce tîrgul Ieșilor“.

Mai acut, la Calistrat Hogaș Moldova se „botoșenizează“, după propria lui expresie. Zona la care ne referim e un fel de mahala : case cu un singur cat, curticică cu flori, la stradă, teren mare în fund. Timpul oprit în loc se traduce în sentința de perisabil dată oricărei forme care zguduie inerția. Cu toate că Hogaș a militat în rîndurile *Vieții românești*, poporanismul său este de ordin estetic. El admiră pe țăran, e dispus a-l cunoaște, dar din pură poziție contemplativă, din care privește munții și rîurile, la care caută un element uman nefalsificat și adecvat. Conservatorismul lui Calistrat Hogaș nu e atenuat de anticlericalismul lui, mai mult tot de ordin estetic.

Călugării bine făcuți, bine hrăniți și știind a închina paharul se bucură de simpatia autorului. Sînt urîți schimnicii și cîrpănoșii.

În această suburbie a provinciei moldovene, C. Hogaș își instalează capitala geografică și asistă în pridvor la un joc de concii între conu Ioniță Hrisanti și nepotu-său, doftorul de animale, Grigore.

În proza descriptivă notele semnalate nu erau atît de vizibile. Acolo, ele nu cereau să fie accentuate sau subliniate.

În cadrul memorialisticii sau nuvelei Hogaș se dovedește deficient. Momente impresionante pline de humor și duioșie, tratate romantic în maniera în care Caragiale încheia cu demonică ironie nuvela *Două loturi*, se pot întâlni în finalul din *Cucoana Marieta*, ca și în sfârșitul lui *Conul Ioniță Hrisanti*. Idem pînda legiuitei dumnealui, cătînd să vadă după zaplaz, prin broboada care-i acoperea gura și nasul lunguiet, mulțimea chefliilor.

Ca memorialist, Hogaș e departe de Creangă. Nu prin frază și prin implicația livrescă, ci prin aceeași uscăciune epică. Episodurile erau amestecate savant în *Amintirile din copilărie*. Ele se sudau însă într-o pastă care le făcea de nedezipit unul de altul. Comentariul era subliniere șireată, dozare a ritmului povestirii, zăbovire plină de subtilitate. Hogaș dispune tablourile monografic. Se referă în permanență la faptul trăit, care devine obsedant. De fapt chiar proza beletristică derivă din amintiri. Andrei seamănă grozav de bine cu autorul, protopopul și cucoana Marioara cea cu borșul de chitici par a fi realmente părinții autorului. Hogaș însăilează scene scurte, fragmente, de multe ori magistral fixate, dar care nu țin, pregătesc un text ce lipsește.

În sfîrșit, credem că mai vioi decît în *Pe drumuri de munte*, mai curat esteticeste, Calistrat Hogaș rămîne în nuvele inegal și dedesubtul literaturii sale de dramatic.

[*Contemporanul*, II, nr. 57, 24 oct.

1947, p. 4.]

CONST. CIOPRAGA

CALISTRAT HOGAȘ ÎNTRE CLASICISM ȘI PARODIA LUI

Tonică prin influxul de aer alpin, proza de călătorii a lui Hogaș s-a impus lent. Literar, Hogaș e muntele, în care, înainte de Sadoveanu, a fost un explorator cu personalitate. Despre călător, toți cîți l-au cunoscut se pronunță la unison : planturos, expansiv, un fel de tarasconez din munții Neamțului, deși în natură se manifestă un alt Hogaș, romantic, deschis clipei de sublim. Cum veselie lui e zgomotoasă iar rîsul izbucnește în hohote ho-

merice, latura gravă a fost mai puțin observată. De reținut mai e o altă ipostază. Scriitorul vrea să urmeze lecția de simplitate a naturii, motiv ce determină la el o reacțiune categorică împotriva conveniențelor. Pledoaria pentru natură ia totuși un ton intelectual, încît cărturarul încărcat de citate latinești apare uneori mai reliefat decît omul muntelui. Hogaș e un poet al cerului liber, dar și un cărturar, un profesor, care, ieșit din atmosfera orașului, abandonează ținuta de catedră, preferîndu-i expresia mai liberă. Fuga de lirism, în epocă, reprezenta o noutate. Jenat parcă de afișarea stărilor intime, el recurge constant la autoparodie și umor. Inteligența cenzurează clipele de sentimentalism, detașarea de lucruri dînd memorialistului o fizionomie dezinvoltă. După un moment de sublim, la Agapia, intervine judecata rece. „A repeta în gînd un întreg capitol de gramatică înaintea lunii pline, care plutea visătoare în adîncimile albastre ale spațiului, a atîrna cîte un punct de exclamație de fiecare stea tremurătoare, a-ți lărgi, ca o pasere de noapte, pupilele, spre a vîrî prin ele întregul univers în suflet și a nu te alege, mai la urmă, decît cu ce se alege o bufniță, — iată desigur starea cea mai de plîns, în care se poate afla cineva.

Sinteză de vitalism frenetic și intelectualism moderat, creatorul *Părintelui Ghermănuță* face dreaptă măsură bucuriei simțurilor și reveriei intelectuale. În prima perioadă (*Amintiri dintr-o călătorie*), mai puternică e latura vitalistă, tinerețea călătorului risipindu-se în apostrofe, interjecții și exclamații. Se observă nu atît un senzualism cît un senzorialism robust, caracterizînd un om cu simțurile sănătoase. Drumetul și însoțitorul său împrumută parcă ceva din firea viețuitoarelor pădurii, „atît ajunsesem de ușori și de îndemînatici, atît de bine învățase piciorul nostru a-și mlădia talpa pe unghiul ascuțit al pietrelor“. Metafore și comparații întăresc constatarea despre acuitatea senzorială. Fiorii singurătății „îți răcesc inima“; la Agapia, „natura îți pune sub ochi o salbă de mărgăritare pe o tavă de smaragd“; de pe Hă-lăuca se revarsă o „cascadă de aer subțire și răce“; la o stîină „mirosul caracteristic de oaie, amestecat cu cel de brînză, străbate pînă-n creieri“; în alt loc tăcerea „țiuia în urechi“. Sînt senzații cromatice, olfactive, acustice, în asociații felurite, vizînd contactul direct cu materia.

Se dezvăluie în același timp latura fantezistă, cărturarul fiind înainte de toate un imaginativ cu „fantezie vagabondă”, gata să escaladeze „din lumea reală spre lumea visurilor și a contemplației” cum se comportă undeva în Valea Sabasei. Lucrurile prind viață, într-un animism universal care devine sistem. La Săhăstrie, „ruina și putrejunea rînjeau spăimîntătoare de pe acopereminte și de pe pereți; zidurile iarăși rînjeau și, rînjind, își arătau dinții lor de cărămidă roșie de sub buzele vinete de un var odată alb”. La Agapia, închipuirii „îngrozite” îi „rînjește” o călugăriță de-o urîțenie monstruoasă, un fel de stafie cu șuvițe sure de păr, „care-i atîrnau de toate părțile capului ca niște șerpi împleticiți în o mie de forme fantastice”. Gorgonă contemporană. Hiperbolizarea tinde spre grotesc, Hogaș avînd plăcerea deformării și a caricaturii.

Mai multă atenție dobîndește în cea de a doua parte (*În munții Neamțului*) omul, mai exact omul încadrat în peisaj, dar pendularea între real și fabulos se menține, cum se păstrează și raportarea continuă la mitologie. Foarte tentat e Hogaș de relevarea contrastelor. De o parte atitudini prometeice, în care oamenii tari înfruntă elementele, de alta personaje comice sau caricaturale. Simpatia francă pentru „viața de sălbatic” se lovește de „țivilizație”, de formele stilate, însă natura și civilizația nu sînt termeni oponenti în mod absolut. Drumețul are nostalgia stărilor elementare, dar primitivismul lui e al unui intelectual. Deprins să mediteze sau măcar să contemple, se ridică din concretul geologic și geografic în universal, deși filozofia lui se dovedește banală și călătorul însuși e primul care o persiflează. Un paradox i se potrivește, totuși: „Atomul devine imensitate! Te cauți și nu te găsești nicăieri, sau te cauți și te găsești pretutindeni!”...

Văzută așadar ca un amestec de realitate și poveste, natura se dezvăluie neconținut în ipostaze inedite, a căror frăgezime încîntă. De aici apetența pentru dimensiuni imense și hiperbolă, iar ca formulă stilistică, pendularea între clasicism și baroc. Hogaș e un solar, un clasic, amator de priveliști cristaline, dar și un fantast inclinat spre analogii mitologice. Secunde de „echilibru sufletesc” de care vorbește odată (*Spre Pipirig*) sînt rare, căci clasicistul e un temperament focos. Tranziția de la

divinizarea naturii la viziunea comică a oamenilor devine sistem. Stărilor sufletești profunde le urmează viziuni teatrale, de un retorism accentuat. În același spirit, reminiscențele mitologice și comparațiile dezvoltate de tip clasic se întîlnesc cu pitorescul folcloric. Eteronomia aceasta se constituie însă într-un stil cît se poate de personal, în care neologismul, fenomen neașteptat la un apologet al tradiției, pigmentează fraza, dîndu-i vibrație. Prietenul de drumeție devine astfel : „scumpa mea antiteză“ sau „grațiosul meu Faun“, iar natura e „galvanizată, parcă, de curentul viu“ al cugetării. Drumețul vorbește de „sacrosanta înfățișare“ a unui prosop cu „miros heteroclit“, de „fripturi anahoretice“, de un „covrig fosil“ și de „fluturi hipnotizați de lumină“. Îl farmecă o „rodomontadă a stihiiilor“. Cu „o destoinicie de matematic“ un cioban înscrie „meridiane și paralele pe hemisferul cald al mămăligii“, care se transformă în „fierbinți... corpuri geometrice“. Iapa călătorului, Pisicuța, e un „grifon înaripat...“

Deși prima parte a operei, *Amintiri dintr-o călătorie*, era elaborată cu mult înainte de întemeierea *Vieții românești*, unii i-au aplicat în ansamblu eticheta de poporanist. Precum la alți contemporani, simpatia pentru țărănime e afirmată consecvent, semnificativă fiind prefața pregătită pentru ediția din 1912, un fel de confesiune patetică, apărută postum (în ziarul *Avîntul*, Piatra-Neamț, 1930, nr. 64). Fenomenul artistic popular, despre care emite opinii entuziaste, îl preocupă în conferințele ținute la Piatra-Neamț, la manifestările societății „Asachi“, la Roman, în cercul societății culturale „Miron Costin“, ulterior, la Iași, în cadrul societății „Arhiva“. *Petrecerile la țară*, *Poveștile populare* încîntă prin autenticitate ; în *Cîteva cuvinte asupra psihologiei și caracterului popular la români* atenția oratorului e atrasă de particularități etnografice. Două trăsături sînt discernabile în viziunea socială a lui Hogaș : adeziune la ideile vechiului curent istorico-poporan de la *Dacia literară* și anticosmopolitism. Silit să se îndepărteze de simplitatea naturii, prozatorul îi repugnă „babilonia cosmopolită“ care ofilește simțirea burgheziei. „Depărtatul și cultul apus a aruncat peste poporul din orașele noastre podoabele sale exotice, iar peste sufletul lui a infiltrat simțiri și cugetări mercantile.“

Aspirațiile „amantului naturii“ le aflăm din propria-i mărturisire, în tonul unui Creangă mai patetic: „Nu știu cum vor fi alții; cît despre mine, știu atîta, că pierd măsura timpului de îndată ce rămîn pe voia slobodă a pornirilor mele de sălbatec, cînd, adică, biruit de dragostea neînfîntă a singurătății, îmi șterg urma dintre oameni și mă mistui, sub imboldurile ei, în necunoscutul larg al naturii, ca o frunză mînată de nestatornicia vînturilor“ (*Spre Nichit*). Scotocind ascunzișurile tainice, drumețul se bucură în sine, copilărește, dar neliniștit la gîndul de a fi tulburat misterul pădurilor multiseculare, își arată remușcarea: „Urma omului în aceste locuri răpea ceva din măreția singurătății și se amesteca jignitor în sublimul întregului“ (*Spre mînăstiri*). Fiindcă vechile pagini de călătorie cu aerul lor „didactic și aproape geografic“ nu satisfăceau, prozatorul își ia libertatea de a privi peisajul în mod „subiectiv“, aspirînd să introducă „o notă nouă în literatura românească“. Descripția devine o sinteză de realism, aventură și poezie. Sentimentul de plenitudine se traduce în mari fraze retorice, în plăcerea de a comunica, nu cu măsură, nu sistematizînd la rece, ci capricios, schimbător de la o clipă la alta. Grandiosul, suavul, grotescul marchează trepte estetice, jurnalul drumețului desfășurîndu-se sinuos, într-o notă eroică și comică.

Dacă la precursori și contemporani, natura, în planul artei, alcătuia un acompaniament plastic al dragostei și reveriei romantice, odată cu Hogaș ea devine prim-plan, expresie concretă a universului. Flora mărunță și fauna — în special fauna, care sub aspect cinegetic dă farmec tablourile sadoveniene — sînt lăsate în umbră, în avantajul grandiosului. Preferințele călătorului merg spre raritățile geologice, spre abundența vegetală, prezența oamenilor fiind relativă. Nu rareori, peste codri suflă un vînt de mari singurătăți. Pe scurt, pădurea îi apare pe două planuri: *pictural*, ca expresie a vitalității, și *etic*, imagine a totalei libertăți. „Și eu cred că pădurile au suflet și, în sufletul lor, dragoste de mamă pentru toate vietățile ce se adăpostesc la umbra ocrotitoare a sîinului lor...“ (*Părintele Ghermănuță*).

Înainte de a exulta în fața sublimului, se ivește un fel de pietate, natura devenind obiect de adorație: „Natura“ (cu majusculă). Omul urcă pe trepte vii de ver-

deață în „templul sfânt al naturii“ (*Singur*). Nu o dată, decorul e proiectat în fantastic, cu toate consecințele posibile, frumosul real fiind înfrumusețat pînă la transfigurare. Într-o pagină din *Florica*, prozatorul își arată părerea de rău că nu are virtuțile unui pictor, regret sui-generis, fiind structural pictor (un pictor în vorbe). Cînd vrea să concretizeze, retina lui înregistrează contururi, volume, culori. Florica devine o „frumoasă cariatidă“, iar părintele Ghermănuță : „cafeniul meu călugăr“. Deci, relief și culoare. În viziunea unui asemenea observator, natura, infinită în acorduri noi, se diversifică neconținut, luînd înfățișări caleidoscopice. Tabloul obișnuit se învecinează cu mirificul. Totuși, dacă vrînd să descoperi urma drumețului planturos și elastic, mergi pe urmele lui, prin păduri alpestre, te întrebi derutat : unde va fi găsit el marile singurătăți himalaiene, obstacole descrise cu surîzătoare grandilocvență și prilejuri de eroisme mitologice ? Căci, la drept vorbind, oricît de impozanți, munții Neamțului nu au nimic terifiant.

Ca și atunci cînd evocă întîlniri cu gazdele prin sate ori popasuri pe la mănăstiri, pictorul reține tablouri tipice : răsărituri și apusuri de soare, vederi panoramice, cărări de codru întortocheate, în decorul primitiv al verii. Dacă în realitate nu apar nici imense bariere naturale, nici fauni și nimfe, nici ciobani „tăiați în linii de uriași“, înseamnă că drumețului de la sfîrșitul celui alt veac i-a plăcut să exagereze. Mitologizarea prezentului, artificiu cu substrat parodistic, a trebuit temperată spre a nu duce la manierism. Tranzițiile de la sublim la grotesc, de la real la fantastic, de la patetic la satiră deschid porți spre tărîmuri variate, în care o dată intrat scriitorul-călăuz devine un alt Virgiliu într-o peregrinare spectaculoasă și înviorătoare prin munții Moldovei. Tehnica evocării e aceea a poemului în proză, cu sugestii muzicale :

„...Brazii suri și neclintiți, cu trunchiuri netede și goale, se ridicau încrămeniți și drepti pînă la înălțimi amestecate ; iar din bolta ciuruită de umbra neagră-verde, alcătuită din crengile lor îmbrățișate sus de tot, ca prin o sită deasă, se cerneau în liniștea largă a pădurilor picături de cer albastru ; și fulgi nestatornici de lumină aurie cădeau peste mine de pretutindeni. De jur împrejur, privirea ți se oprea pe fundul pădurii, ca pe un zid de

umbră depărtat : ai fi zis că te afli sub o imensă boltă de templu sprijinită de mii de coloane, din înălțimea cărora cu greu mai străbătea înlăuntrul lumina ogivală a cerului. Cheptănușii mici și negri cu gulere roșii și verzi lunecau în spirale tăcute și iuți pe trunchiul arborilor în sus ; veverițe negre și roșii cu cozi tufoase și lungi, din încheietura înaltă a unei crengi își cumpăneau zborul spre copacul dimpotrivă ; ciocănituri și ghionoaie cu pliscuri de oțel tocau în arbori și pădurea răsuna larg a sec... Peste creștetul înalt al brazilor luneca vîntul ca un rîu nevăzut și, tăindu-se în frunza lor ascuțită, trimetea până-n depărtări tînguioase și prelungi glasuri de orgă.“
(*Spre Nichit*)

Că pictorul e un rafinat, un cărturar, o demonstrează „imensa boltă de templu“ sprijinită pe „mii de coloane“, „lumina ogivală a cerului“, spectacolul cu „tînguioase glasuri de orgă...“. În alt loc, o furtună în munți, cu vuiete năpraznice, capătă dimensiunile unui adevărat potop. „Fierbeau văzduhurile și cerurile clocoteau sub descărcările zguduitoare ale tunetelor, și pămîntul înfricoșat se cutremura nemernic, până în cele mai din adînc ale temeliiilor sale, sub ropotul de trăsnete care cădeau asurzitoare prin întuneric, ca niște imense boambe de flăcări, și spulberau, ca și cum ai sufla într-un potop de țărînă, frunțile îndrăznețe ale celor mai sumeți dintre munții săi...“ Viziunea e regizorală, cu fast dramatic, fundalului plastic asociindu-i-se un decor sonor. Avalanșa de imagini vizuale și cumulumul de senzații sonore (cu efecte onomatopice) sugerează o năruire a lumii ; „urgie vijelioasă“ și „izbirea neîntreruptă“ înfiorează „genuni adînci“, „depărtări întunecoase“. Verbe frecvente (la imperfect) întrețin impresia de huruit continuu cu ecouri înfricoșătoare : stîncile „se rostogoleau“, brazil „se frîngeau“, gemetele lor „umpleau depărtările“.

Cîte o furtună ca aceea din episodul intitulat *Singur*, cîte o ispravă eroică de felul trecerii peste Tazlăul umflat de ploi implică un fior secret pentru grandiosul naturii dezlănțuite, omul rămînînd totuși un privitor sigur de sine. Tinerii giganți de la Tazlău, construiți în dimensiuni „colosale“, pe măsura munților, sînt niște zeițăți pașnice ale locului în ochii cărora natura se oglindește cu un soi de seculară indiferență. Desenați pe un fundal aproape mitologic, falnicii păstori din munții Neamțului,

dioscuri în ițari și opinci, aparțin zonei înalte a pietrei și mușchiului spre care prozatorul privește cu satisfacție. Abundența de epitete hiperbolizante rămîne în esență o modalitate stilistică. Vorbirea grandilocventă, elanul liric pătruns în stil nu modifică dimensiunile. Se vorbește mereu de uriași, însă totul e simplă convenție; figurile le sesizăm în limite normale. Sgribincea și Huțan, atletica pereche din peisajul corintian de la Tazlău, sugerează forța („virtutea“, ar zice Creangă) atribuită legendar oamenilor din preistoria lumii: „Așa-mi închipui că uriașii vor fi străbătut mările cu apa pînă la glezne“. Între admirație și dojană simulată, drumetul (călare pe Pisicuța) li se adresează semnificativ: „Măi flăcăi, ia căutați de mai răriți cel pas, că cu mersul vostru aveți să-mi oftigiți iapa până-n Tazlău“.

Ca notă generală, călugării întîlniți de Hogaș sînt niște țărani în anterior pe care dogma nu-i preocupa aproape deloc, de aceea nici nu se simt stingheriți de limbajul bisericesc. Cu „lunecarea-i de șopîrlă“, călugărul Ghermănuță pare o „jivină“ ageră a pădurii. Fizionomia reflectă trăsături morale: „Și fața lui slabă și veștedă, și cele două bucle sure și mari de păr împrăștiat, ce-i țîșneau pe tîmple de sub comănu-i, parcă prea strîmt, și barba lui căruntă ce se prelingea spre pămînt în lungi și plîngătoare șuvițe de lînă încîlcită“, traduc un suflet elementar. Față de călugărul care-i oferise în pădure ciuperci fripte și pilde — călătorul simulează respectul: „Ce mare și sublim era părintele Ghermănuță!... Ce mic și netrebnic mă găseam eu față de dînsul!“ La interval de cîteva pagini, după ce monahul își arată slăbiciunile, intervine o apreciere contrară: „Ce mic și netrebnic era părintele Ghermănuță!“

În tehnica portretistică e de semnalat acordul plastic dintre om și mediul ambiant. Cîteva portrete amintesc tehnica flamandă, personajele fiind tratate plastic, coloristic, în cadrul tipic al vieții cotidiene. Egumenul Stratonice de la Pîngărați e un Abbé Aubain al lui Prosper Mérimée, fără să descifreze ca acela vreun in-folio greco-latin, dar egalîndu-l în aspirațiile de bun trai: „Prea cuviosul Stratonice, răsturnat cam pe-o parte și răzămat pe o pernă de catifea vișinie, stătea în fundul odăii pe un divan larg și îndemănos, îmbrăcat cu o adamască roșie

împodobită cu flori răsărite și mari de mătăasă albastră; dreapta-i atârna molatec în afară de marginea divanului, iar degetele-i scurte, albe și grăsulii, roteau alene un șirag de metanii lungi cu boabe mari și scumpe de chilimbar limpede și gălbui“. După acumularea de detalii cromatice caracterizînd un pictor senzual, impresionat de culoare, urmează portretul fizic: „Un păr îmbelșugat ce bătea în cărunț îi acoperea capul, iar din privazul la fel al barbei și musteșilor lui stufoase răsărea brusnat fața-i rotundă, rumănă și grăsulie... Cu năpaste să-i fi dat cincizeci de ani“. Din juxtapunerea amănuntelor decorative se creează ceea ce în plastică se numește atmosferă.

Un personaj de salon care „stătuse doisprezece ani la Paris“ e „domnul Georges“ (model real profesorul A. D. Ionescu de la Liceul Internat), unul din primii snobi din literatura română. Cochet, galant, domnul Georges excelează în disecarea „puilor prăjiți“ și în știința „jocurilor de societate“, suscitînd prefăcuta admirație a drumețului, care, pentru efect de contrast, pozează în „rustre“. Referințele despre convivul din casa *Floriciicăi*, de o ironie mușcătoare, atestă la Hogaș virtuți de pamfletar ascuns. Grațioasa matroană (fiică a protopopului N. Conta, cu proprietăți la Dumbrava-Roșie) are profilul unui portret de Domenico Veneziano, idealizarea fiind un mijloc de a atrage atenția asupra modelului: „O singură dată în viața mea am simțit părerea de rău că nu sînt pictor!“. Cînd Floricica se ivește decorativ în cerdacul casei de țară, „în haină albă de dimineață și cu capul slobod învăluit într-o grimea tot albă și cu țurțuri de mărgele roșii pe margine“, clasicistul reflectează: „o mai frumoasă și mai desăvîrșită cariatidă nu se putea închipui“... Cîteva pagini mai departe, „cariatida antică“ se transformă însă într-o „Veneră împletind la colțun“. Hogaș nu suportă „să ducă prea multă vreme, în spate, povara ucigătoare a sublimului“ (*Singur*). Umorul răstoarnă comparația mitologică în avantajul actualizării familiare.

Pictor de panouri ample, la Hogaș peisajul transmite senzația imediatului, emoția directă, de aici desenul vi-guros, culorile tari, pe cînd la Sadoveanu, excepțional poet al naturii, aceasta pare trecută prin filtrul amintirii. Prin plăcerea de a povesti, Hogaș se integrează seriei de prozatori moldoveni, care de la Negruzzi pînă la Sadoveanu sînt naratori, în timp ce muntenii, mai de-

grabă descriptivi, atenți la detalii, par preocupați de reconstituiri exacte. Definit într-o formulă succintă, Hogaș e un pictor-povestitor. Filiația Odobescu-Hogaș-Geo Bogza implică analogii în privința vizualității, însă notele diferențiale predomină. Ca portretist, el practică un desen în cărbune, amuzându-se într-un joc al disproporțiilor. Stilizând, amplificând datele reale, unele profiluri sugerează monumentalul; în contrast cu uriașii pe care stihiiile nu-i înspăimîntă, călugării și orășenii apar în dimensiuni ordinare, dacă nu micșorați. Augmentarea și închircirea traduc estetic o scară de valori etice.

Prin abundența de referințe la cei vechi (parțial cenzurate de G. Ibrăileanu la *Viața românească*), literatura lui Hogaș a ridicat discuții, unii considerîndu-l clasicizant sau „homerizant” (E. Lovinescu, Vladimir Streinu), alții un „clasicist baroc” (Șerban Cioculescu). Unora le-a apărut mai caracteristic fondul clasic, sub forma procedeeilor stilistice, altora exuberanța, frenezia (G. Călinescu) ca expresie a unui temperament vitalist. „Opera lui Hogaș, afirma E. Lovinescu, nu e nici contemporană și nici măcar specific națională, ci plutește peste rasă și peste timp... Ea datează de cel puțin trei mii de ani, din epoca poemelor homerice și, prin violența lirică cu care sînt adorate forțele naturii, de mai demult, din epoca marilor epopei indiene.” Aspectul clasicist l-a impresionat și pe Tudor Vianu: „Calistrat Hogaș este un clasicist, un academizant”. Dar în același timp, se exprimă observația că scriitorul trage „din știința sa clasică o semnificație de amor propriu pe care avem dreptul s-o declarăm prefăcută” (*Arta prozatorilor români*).

Nu fără orgoliu, prozatorul utilizează pînă la risipă depozitul de cunoștințe, arătînd slăbiciune pentru aforismul cult. N-o face însă cu mare smerenie. Aici stă, pare-se, dificultatea clasificării: în ambiguitatea atitudinilor. Dincolo de simpatia pentru capodoperele clasice, se remarcă la Hogaș tentația parodiei. Ca notă generală, el cochetează cu stilul celor vechi fără a fi un neoclasic grav, apăsător de conștiința antichității: „Nu cred să fi moștenit mare lucru din firea vreunui erou antic”, scrie o dată, fără echivoc (*Pe Șeștină*). Dar în singurătăți montane, drumețul adoptă ținuta unui alt Romulus, gata să amenințe cu moartea pe oricine ar trece peste zidurile așezării lui temporare. Apelul la clasicism, vizînd con-

fruntarea dimensiunilor, declanșează umorul. Uscățivul călugăr Ghermănuță devine un „Achates, cel mai meșter al vechimii în scăpăratul cu amînarul“. Lupta Pisicuței („grifon înaripat“) cu o muscă e „o epopee măreață și crîncenă“. La umbra unui copac, drumețul se compară cu Prometeu. „Atît numai că pe Prometeu îl ciupeau de pîntece și de nas vulturii cu pliscuri de fier ai lui Zefs, în timp ce pe mine mă pișeau de spate și de ceafă o întreagă republică de furnici...“ (*Florica*) Înconjurat, altă dată, de un stol de fete și neveste, cugetă ironic: „Un Apolone ca mine și un cerc de grații ca acestea, numai la Pipirig se poate găsi“ (*Spre Pipirig*). Păgînul Hogaș coboară zeii din Olimp la nivelul celor mai lipsiți de aureolă dintre pămînteni.

Utilizînd fabulosul mitologic, el o face din perspectiva unui modern. Prin aceasta, Hogaș e un continuator al lui Odobescu. Aliajul de arhaic și modern e vizibil și în limbaj, opera memorialistului avînd un caracter mozaical. Termeni regionali (*jăchilă, brusnat, izihie, chisnovat* etc.) se învecinează cu neologisme în asociații neobișnuite („fripturi *anahoretice*, „covrig fosil“, „miros *heteroclit*“, „*apologia* jirului“ etc.). Procedeele vechii poetice li se transmite energie, — fraza amplă, comparația hiperbolică, epitetele plasticizante, digresiunea căpătînd întrebuintare largă. Umorul are alte trăsături decît al lui Creangă, cu care a fost comparat.

[*Analele științifice ale Universității „A. I. Cuza“ din Iași*, secțiunea a III-a, tom. II, fasc. 1—2, 1956. Reluat cu modificări în *Literatura română între 1900 și 1918*, Iași, Ed. „Junimea“, 1970, p. 451—461.]

DUMITRU MICU

[EVOCATORUL HALAUCEI]

[...] Cu *Pe drumuri de munte* Calistrat Hogaș a dat o strălucire nouă memorialisticii de călătorie, reprezentată în secolul trecut de scriitori ca Ion Codru-Drăgu-

șanu, Dinicu Golescu, Vasile Alecsandri, Gr. Alexandrescu, D. Bolintineanu. Cu intenția de a inova literatura de călătorie și-a și scris opera. În prefața la volumul ce trebuia să apară în 1912, Hogaș spune: „... eu am început a scrie cu gândul de a îmbrînci literatura călătoriilor din drumul obiectiv, didactic și aproape geografic de pînă acum, pe drumul subiectiv, pe care trebuie să meargă, după socotința mea, acest gen de literatură...”

În treacăt fie zis, Hogaș e nedrept cînd apreciază ca „didactică” și „aproape geografică” întreaga literatură de călătorii dinaintea lui. Aprecierea sa atît de defavorabilă se aplică, în realitate, numai anumitor cărți, în nici un caz operelor unor scriitori cum sînt cei amintiți.

Memorialul lui Hogaș — a spus-o Ion Pillat¹ — e un fel de odisee donquijotescă. În cuprinsul amintirilor sale, povestitorul apare ca un alt cavaler al tristei figuri. În călătoria povestită în partea întîia a memorialului, adică în *Amintiri din o călătorie* (în volum: *Amintiri dintr-o călătorie*), naratorul e însoțit de un amic, adevărat Sancho Panza, iar rolul Dulcinee din Toboso este atribuit tuturor femeilor întîlnite în cale. În a doua parte a memorialului, *În munții Neamțului*, Sancho Panza lipsește, în schimb apare Rosinanta sub înfățișarea unei iepe despre care Hogaș ne asigură că e năzdrăvană. Cei doi drumeți sînt costumați bizar, încît, la apariția lor, pe drumurile satelor și pretutindeni pe unde umblă, cîinii încep să latre întăritați, oamenii se uită uimiți, făcîndu-și cruce, iar copiii o iau la sănătoasa :

„... o boccea de forma unei raniți soldățești, legată la spate prin ajutorul unor curele ce se încrucișau pe pieptul nostru ; la șoldul stîng cîte un revolver, în dreapta cîte un baston sănătos și în picioare opinci de piele roșie, legate cu șferi negre de lînă de capră, care ne înfășurau în spirală pulpele pînă la genunchi peste un colțun negru de lînă vrîstat cu roș. O pălărie mare și neagră putea, la nevoie, să mă apere și de ploaie, și de soare. Tovarășul meu, în loc de pălărie, avea pe cap un chipiu de uniformă, iar drept strai mai gros de lînă era îmbrăcat cu o venghercă de doc alb.”

¹ Ion Pillat, *Portrete lirice*, Buc., Ed. „Cugetarea”, f.a., p. 25.

Memorialul este istorisirea unor călătorii fără țință, cu popasuri în vederea ospătării. Cei doi călători merg, merg continuu, oprindu-se doar pentru a se hrăni, apoi pornesc din nou la drum. Uitând de toate grijile din viața de orășeni, ei n-au, în afară de admirația pentru grandioasele priveliști, decît o preocupare: potolirea foamei pantagruelice. Locurile de popas și ospătare sînt de regulă mănăstirile.

În *Amintiri dintr-o călătorie*, prozatorul stăruie îndeosebi asupra peripețiilor, asupra întîmplărilor petrecute în decursul expediției, punctînd amănuntele anecdotice și pitorești. Ni se descrie, astfel, spaima unui țăran, trezit în zori de zi pe prispa care-i servea drept dormitor, la vederea ciudaților drumeți. Aflăm cum, intrigat de îmbrăcămintea lor extravagantă, ajutorul de primar de la Gircina era cît pe-aci să-i lege burduf pe noul Don Quijote și pe tovarășul său. Facem cunoștință cu un pustnic suspect, ce-și are sălașul la Sihla, cu un călugăr sălbatic, de la Săhăstria, luat la început de cei doi prieteni drept urs, asistăm la ospățul dat de acest călugăr în cinstea musafirilor neașteptați: cuvioșia-sa îi ospătează cu „dracul fript” — astfel numesc aceștia cele două pîini negre, pietroase, însoțite de cîteva legături de ceapă, ce li se pun înainte. Știind că diavolul se înmoaie dacă e stropit cu agheasmă, excursioniștii udă pîinile cu apă din pîriul din apropiere și astfel le fac cît de cît utilizabile. La mănăstirea Agapia Nouă, drumeții cunosc o călugăriță inospitalieră, care le mătură păianjenii din tavan în capete. Tot acolo dau peste o maică năpraznică. Aceasta îi ocărăște pentru că își încrustează numele pe zidurile bisericii. Prilej pentru scriitor de a întocmi un portret grotesc:

„N-am văzut în zilele mele față mai urîță de călugăriță bătrînă. Din tot chipul însă, de stafie, al acestei călugărițe, și astăzi mi-au rămas, parcă înfipti în inimă, cei doi ochi ai ei, negri, mici și scînteietori; și astăzi parcă mă biciuiesc peste suflet șuvițele ei de păr sur, care-i atîrnau de toate părțile capului ca niște șerpi împleticiți în o mie de forme fantastice; și astăzi rînjește, parcă, închipuirii mele îngrozite acea raghilă de dinți galbeni, rari și ruginiți, prin ale căror strungi ar fi putut intra și ieși, în goană, o turmă de oi... Și potopul lui Noe n-a avut atîta apă ca să înece sărmana omenire, cît venin s-a revărsat

din vorbele-i hodorogite asupra nenorocitului meu cap... Și cînd te gîndești că tot pe același drum mersese, poate, cu un ceas mai înainte, sublimii psalmi ai regelui profet !... Dar pe drumul bătut, cine ar mai fi în stare să deosebească urma cui a trecut ?..."

În continuare, scriitorul ne povestește cum el și prietenul său au înnoptat pe Hălăuca, dîrdîind de frig, fiind luați în primire cît se poate de neamical de o haită de cîini ai unei stîne ; cum au poposit la stîna respectivă, cum a doua zi, continuîndu-și drumul, s-au întîlnit cu un flăcău fricos, care, la vederea lor, a rupt-o la fugă, ascunzîndu-se într-un tufiș ; cum au fost găzduiți de mama vitregă a acestui tînăr, cu care povestitorul a înjghebat apoi conversații echivoce ; cum au înnoptat în Șeștina, la cîrciuma lui Avrum, unde li s-a oferit un pat semănînd cu un instrument medieval de tortură și cum au fost hrăniți cu sardele arheologice și covrigi fosili. Pagini pline de savoare istorisesc despre o ploaie care îi prinde pe excursioniști în munți, despre adăpostirea la o tîrlă părăsită, despre ospățul la hanul jupînesei Zamfira, „cu un scrob la care se părea că luase parte găinile unui sat întreg“ și cu un „ocean de borș“. Un ultim episod narează pățania cu Ion Rusu, un țaran uriaș, în stare să ia în cîrcă un călăreț cu cal cu tot, care, fiind cu chef, caută cu lumînarea pricini de ceartă.

Asemenea relatări, străbătute de umor, alternează cu descrieri de natură remarcabile. Iată, în viziunea hiperbolică a drumețului uimit, Hălăuca :

„Soarele se înălțase de o suliță peste cele mai înalte vîrfuri ale munților dintre răsărit și miazăzi și, împreună cu el, ieșisem și noi din regiunea pădurilor, care îmbracă cele dintîi trepte ale Hălăucei. Și dacă corăbierii, părăsind țărmurile, au dreptul să spună că au ieșit la largul mării, tot cu același drept am fi putut zice și noi că ieșisem la largul Hălăucei ; cel puțin aceasta e simțirea ce ți-o deșteaptă pleșuva ei priveliște, nemărginita ei întindere verde și nenumăratele ei valuri de coline.

Nu mai știu cărui jidov i s-a arătat, oarecînd, o scară în vis, răzămată cu un capăt de ceruri și cu altul pe pămînt, și pe care îngerii Domnului se suiau și se coborau... mie însă, fără să fiu înger, îmi fu dat să urc spre ceruri o scară aievea... Căci ce altă se poate socoti Hălă-

uca dacă nu o nemăsurată scară aruncată de însuși Dumnezeu între cer și pământ ?“

Remarcabile sînt paginile *Amintirilor* și descrierile interioarelor, ca acelea care înfățișează murdăria îngrozitoare din dugheana lui Avrum sau pitorescul încăperii stînei de pe Hălăuca. Aceste descrieri sînt pentru prozator un prilej cît se poate de nimerit de valorificare a darurilor sale plastice, ca și a resurselor de umor. Descripția nu e niciodată pur constatativă, neutră. Constant, prozatorul însoțește notațiile de comentarii, de reflecții, face să alterneze descrierea cu dialogul și anecdota, iar aceasta dă evocărilor ritm și varietate, exclude monotonia. Iată-i pe drumeți așezați turcește „înaintea celor doi tăciuni ce fumegau în mijlocul stîinii“. Povestitorul are, ca de obicei, chef de vorbă. „Uite — zice el baciului, cu sfătoșenia ce-l caracterizează — venim azi din Pipirig, de la părintele Ionică ; nădăjduiam să trecem muntele cu lumină și să scoborîm în Sabasa ; dar noaptea ne-a apucat și iată-ne pentru astă-sară, oaspeții d-voastră. Noi sîntem de la Piatră ; eu sînt dascăl și dumnealui este recrut ; a suit Hălăuca în brînci și era să moară de frică ; ce mai soldat are să fie și el !“ Neînțelegînd de ce i-ar putea fi cuiva frică pe Hălăuca, baciul primește de la povestitor explicația prompt : „— Să nu-l mănînce jivinele de pe Hălăuca și să-i rămîie chipiul fără stăpîn.“ Între asemenea schimburi de cuvinte e intercalată descrierea interiorului, descrierea reflectînd excelenta dispoziție a naratorului. Flămînd, acesta nu-și ascunde entuziasmul provocat de priveliștea roților de cașcaval și a putinelelor de brînză ; gîndul la apropiatul ospăț, ca și bucuria de a fi găsit adăpost de noapte îl fac să vadă totul în roz, să se entuziasmeze parcă și de murdăria din stîină :

„Comarnicul gema sub greutatea unor cași rotunzi și gălbii. Albeața bulgărilor mari de urdă rîdea parcă de negrul scîndurilor afumate pe care stăteam. Un mare ceaun de stîină, plin cu jintiță, aburea într-un colț. De altmintrelea, necurățenia domnea nesupărată, ca în toate locurile unde e multă grăsime și puțină apă. Mirosul caracteristic de oaie, amestecat cu cel de brînză, străbătea până-n creieri. Într-un colț mai retras al stîinii, un teanc de piei mițoase de oi pierite slujea, desigur, unui popor întreg de checheriți drept caldă și moale locuință. Cio-

banii, cu plete lungi și unsuroase cu staturi de uriași, se găseau foarte bine în cămeșile lor impermeabile. Dintre toți, baciul cel mai bătrîn era și cel mai murdar. Îmi închipui că toate lucrurile propășesc în țara aceasta; singură stîna trebuie să fie aceeași astăzi ca și pe timpul păstoriei dacice.“

Buna dispoziție nu-l părăsește pe povestitor niciodată și el nu pierde nici un prilej de a se amuza, de a-și exercita verva. Plăcerea de a glumi și a tachina a veselului drumeț e neistovită. Savuroase, deși cam prea „compuse“, sînt, bunăoară, dialogurile pe care le poartă între ei cei doi excursioniști, dialoguri din care țîșnesc în tot momentul replici înțepătoare. Hazul acestor dialoguri rezidă îndeosebi în tonul distins, doctoral, cu care mai ales naratorul debitează nimicuri. Pe culmile Hălăucei în bătaia vîntului tăios, povestitorul se arată necăjit de a nu găsi un loc mai ferit, unde să poată aprinde un foc. Pe însoțitorul său îl răscolesc însă alte aspirații. El suferă nu atît de frig, cît de foame. Ciorovăindu-se prietenește, drumeții flecăresc pe un ton distins, într-un stil căutat, parodiind (voluntar sau involuntar) disputele academice (și teologale) sterile :

„— ...Se vede că d-ta ești alcătuit numai din pele; pe mine însă, m-a înzestrat Dumnezeu și cu stomah.

— Felicitările mele, scumpul meu, pentru acest dar prețios, de care trebuie să fii foarte mîndru, mai ales în timpul de față. Află, însă, că nu se vorbește de foame acolo unde n-ai ce mânca; nu perde totuși nădejdea... Bunul Dumnezeu al părinților tăi a umplut cu apă limpede și răce vinele munților săi și a sămănat cu îmbelșugare tot soiul de ciuperci în calea drumețului flămînd... Ce păcat că jirul nu e copt, jirul... O! Jirul!...

— Te rog, zise el, întrerupîndu-mă, n-am chef și nici nu mă simt în stare să ascult, la vremea asta și pe vîrfurile Hălăucei, apologia jirului; păstrează-o pentru dumneata sau măcar pentru vremuri mai bune.

— Îmi pare rău, scumpa mea scrumbie cugetătoare, că tocmai la jir te-ai supărat, deși sînt încredințat că, de-ai scurma în străvechea ta genealogie, ai găsi neapărat și vreun mistreț printre iluștrii tăi strămoși...”

Plăcîndu-i nespun să se audă vorbind, povestitorul nu-și tachinează numai tovarășul de drum; tachinează pe aproape toți aceia cu care se întîlnește sau, în tot cazul,

se amuză pe socoteala lor, de câte ori se ivește prilejul. Pe inocentul flăcău „zdravăn și înalt ca un brad“, în-tilnit în drum spre Sabasa, îl ia la început în răspăr foarte subtil, punându-i întrebări indiscrete despre familia lui, pentru ca după aceea să-l facă să se bîlbîie de frică. Întrebat dacă știe cu cine stă de vorbă, flăcăul ezită să răspundă. Cînd îi zărise, se ascunsese în pădure, crezîndu-i pesemne tîlhari. La insistența povestitorului, care-l încolțește cu întrebări din ce în ce mai precise, bietul flăcău își pierde capul de tot :

„— Mă rog de iertare, zise flăcăul, tremurînd, am chitit că sînteți niște... boieri.

— Bine, mă, mai văzut-ai tu boieri cu opinci în picioare și cu boccele în spinare ca noi ?

— Eu... n-am văzut, da spun oamenii.

— Că boierii poartă opinci și boccele ?

— Nu... da că...

— Că ?

— Că...

— Haide, spune o dată, sau... și făcui o mișcare amenințătoare.

— Că... zise flăcăul, ferindu-se mecanicește într-o parte, că boieri ca d-voastră mai trec citeodată pe la noi.

Și sudori cît bobul de mazăre curgeau de pe fruntea rece și palidă a bietului flăcău.

— Și nu știi tu numele vreunuia din acești boieri despre care ai auzit ? Dacă spui drept, n-o să-ți fac nimic.

— Spune tata, de... Gheorghe-a Nastasiei, de Profir, da eu nu știu.

— Ei bine, zisei eu, d-lui e Gheorghe al Nastasiei și eu sînt Profir. Uită-te bine că e tuns, chiar acum a scăpat din Pîngărați...”

În casa gospodinei vădane din Valea Sabasei, nara-torul își exprimă astfel entuziasmul pentru inițiativa acesteia de a trimite copilul să prindă pui :

„— Parcă ți-a ieșit un porumb din gură, dragă jupă-neasă. Cînd ai ști cît sîntem de flămînzi ! Tovarășul ista al meu, pe care-l vezi că șăde cu nasul în jos, e rușinos ca o fată mare, dar la altele se pricepe ca o catană bătrînă ; o să-l vezi la masă, cum întoarce capul cînd înghite și cum se șterge cu mînica la gură cînd

bea, ca să nu se cunoască c-o băut ; dar bea al dracului ; nu vezi ce nas roș are ? Și, de lumeț, nici un vrăbii nu-l întrece.“

Prietenul intervine :

„— O începi bine, zise tovarășul meu, răsturnându-se într-un cot pe prispă.

— Dă... răspunse femeia la vorbele mele, dă... cui i-i foame mănincă, cui i-i sete bea și cui i-i somn doarme.

— Și câte altele n-or mai fi, dragă jupăneasă !

— D-apoi or hi, de ce să nu hie ? răspunse femeia, roșindu-se puțin.“

Cea de-a doua parte a memorialului, *În munții Neamțului*, acordă un spațiu mult mai larg descrierilor decât prima. *În munții Neamțului* este mai puțin un jurnal de călătorie : cuprinde îndeosebi evocări de peisaje și, pe alocuri, adevărate pagini de poem. Farmecul acestei scrieri se întemeiază mai cu seamă pe viziunea personală, inedită, a naturii, ce se făurește în paginile ei. Tehnica descrierii are la bază, aici, în mai mare măsură decât în *Amintiri dintr-o călătorie*, amplificarea proporțiilor realității. Povestitorului îi apare totul gigantic. Prin exagerare puternică, realitatea este transfigurată pînă la fabulos. Ne aflăm parcă într-o lume de basm. Eugen Lovinescu reducea întreaga artă a lui Calistrat Hogaș la o formulă : homerism. Scriitorul ar fi, după părerea criticului, un aed din vechime, reîncarnat și nimerit în literatura română. Potrivit opiniei lui Lovinescu, „opera lui Hogaș nu e nici contemporană și nici măcar specific națională, ci plutește peste rasă și peste timp... Ea datează de cel puțin trei mii de ani, din epoca poemelor homerice și, prin violența lirică cu care sînt adorate forțele naturii, de mai demult, din epoca marilor epopei indiene...“ Prozatorul — susține Lovinescu — „...n-a fost contemporanul nostru, ci un homerid din Ciclade... un aed din faptul lumii, cînd soarele era o divinitate reală și răsărirea lui o transfigurare universală, cînd toate fenomenele naturii se prezentau în expresia concretă a unor forțe cerești, cînd umanul era amestecat indisolubil cu divinul, cînd totul era mit, pe vremea luptei titanilor cu olimpienii, a fîroșilor ciclopi cu un singur ochi, a lestrigonilor, a Scilei și a Caribdei, a vînturilor scăpate din peștera lui Eol, a hiperboreilor, a centaurilor și

lapiților, a linii de aur, a tuturor minunilor *Odissei* și a tuturor faptelor eroice ale *Iliadei*...”

Sesizînd o particularitate esențială a creației lui Hogaș, criticul trece ușor peste faptul că la acest scriitor toate imaginile mitologice sînt, de fapt, niște artificii livrești. Hogaș nu profesează homerismul cu toată seriozitatea, ci îl mimează cu intenții umoristice, îl parodiază. Îl parodiază însă într-un chip aparte. Tehnica creației lui Calistrat Hogaș este cam de aceeași natură ca și tehnica unora dintre parodiile sau, mai exact, pastișele lui Topîrceanu. Atunci cînd parodiază scriitori față de care nutrește simpatie, care îi sînt apropiați sau chiar înrudiți sub aspect artistic, Topîrceanu o face nu cu intenția de a-i discredita, ci profită de convențiile parodiei, pentru ca, sub masca lor, să dea expresie unor sentimente și viziuni proprii. Avem de-a face, așadar, cu o parodie amabilă, cu o pseudoparodie, de fapt. Poetul, sfiindu-se să-și exprime direct propriile stări sufletești, de teama de a nu cădea în sentimentalism, în dulcegărie, în convenționalism, se preface a-și rîde de operele unor confracți, dar în realitate, scoțînd în evidență anumite note ale acestor opere, exprimă implicit o parte din sensibilitatea sa. Cam același este procedeul și în memorialul lui Hogaș, stilizat dealtminteri, cum am arătat, de G. Topîrceanu. Găsind că ar fi demodat, desuet, să cadă în extaz, el, om în toată firea și pe deasupra dascăl prea învățat, în fața munților și pîraielor (mai precis : prefăcîndu-se a crede astfel), scriitorul simulează plăcerea purei imitații, în scop distractiv, a povestirilor mitologice, comunicînd însă, cu această ocazie, înfiorări autentice, ascunse sub vălul glumei. În nici un caz, Calistrat Hogaș nu e, cum consideră Lovinescu, numai un aed, un suflet antic, un primitiv ; el este un lucid (poate chiar prea lucid), un cărturar care face pe primitivul sau în care, oricum, fondul de primitivitate a fost absorbit de personalitatea omului cult ; el caricaturizează chiar dacă această caricaturizare nu e decît o mască menită să salveze de ridicol anumite efuziuni sufletești.

Autorul *Amintirilor dintr-o călătorie* ne apare tot timpul nu ca un drumeț integrat peisajului, ci ca un turist. Prin aceasta, Hogaș se deosebește radical de Sadoveanu. Mihail Sadoveanu descrie natura ca și cum și-ar dezvălui propriul suflet. Vorbînd despre vînt, despre

susurul apei, despre vaierul pădurilor de brazi, despre plutirea înceată a norilor peste cîmpuri, despre o rață ce săgetează văzduhul, autorul *Baltagului* parcă se spovedește. În fiecare din elementele naturii se află o părțică din ființa scriitorului. Toate priveliștile pămîntului românesc se află topite, mistuite, în sensibilitatea lui și ele vibrează, cîntă, vuiesc în operă. De altfel, Sadoveanu chiar scrie, în *Anii de ucenicie* :

„M-a interesat totdeauna orice peisagiu în orice împrejurare și în orice clipă a vieții, fără să mă obosească, fără să mă plictisească, m-a interesat nu cu voința mea, ci numai printr-un fenomen de participare, osmoză și simbioză. Mă încorporez lucrurilor și vieții, am simțirea că totul trăiește în felul său particular : brazdă, stîncă, ferigă, tufiș de zmeură, arbore și tot ce apare nemișcător ; faptul de a avea asemenea cunoaștere mă face să iau parte la viața tainică a stîncii, arborelui, zmeurei și ferigii. Cu atît mai vîrtos alianța aceasta a vieții nenumărate se manifestă între mine și sălbăticiuni — zburătoare, gîze și fiare ; între mine și apele care curg, palpită ori întind luciuri neclintite în soare și primesc în afundul lor rumeneala lunii pline. Iepurele care pornește de pe un hat, cu urechile date pe spate, și se salvează în spinării și-n ripă aruncîndu-mi o privire piezișă a luat cu scînteia acelei priviri ceva din ființa mea pentru totdeauna. În înfățișarea unică a dezghețului de primăvară, de care mi-am adus astăzi aminte, am rămas fixat eu însumi pentru totdeauna...”

Calistrat Hogaș privește natura dinafară, ca orășan. „El — scrie Vladimir Streinu, în introducerea la o ediție a prozei lui Hogaș — este un orășan, care, în opinci, dar cu pălărie calabreză și pelerină romantică, face băi de primitivism”.¹ Trebuie numaidecît adăugat : acest orășan, care „se declară rustic, fără să fie”, se simte, fără îndoială, bine în mijlocul naturii ; entuziasmul său naturist nu e o simplă poză, o „pornire literară” comandată de intelect. Scriitorul simte cu toată ființa sa chemarea naturii, al cărei „amant nestrămutat” se socoate, însă o

¹ C. Hogaș, *Pe drumuri de munte, I. Amintiri dintr-o călătorie, În munții Neamțului*. Cu o introducere de Vladimir Streinu, Fundația regală pentru literatură și artă, Buc., 1944, *Introducere*, p. XXXIV. V. și Vladimir Streinu, *Calistrat Hogaș*, Ed. Tineretului, Buc., 1969.

altă existență — orășenească — și-a pus hotărîtor pecetea pe existența și personalitatea lui. Orașul, cultura livrescă l-au răpit naturii, fără să și-l fi asimilat integral. Se ciocnesc parcă în Hogaș două suflete : al „primitivului“ și al cetățeanului. Între ele nu s-a realizat fuziune ; nici unul nu și l-a asimilat pe celălalt. Hogaș e, într-un fel, un „dezrădăcinat“. Simțim tot timpul, simultan, înrudirea, dar și distanța dintre el și natura pe care o descrie, dintre el și țărani cu care vine în contact. Lumea memorialului este o altă lume decît cea în care trăiește obișnuit prozatorul. E o lume familiară povestitorului, dar nu integrată ființei lui artistice. Hogaș e intelectualul democrat, „poporanistul“ care coboară la țărani, care îl bate pe țăran pe umăr, protector, și care se mîndrește în sine de sentimentele sale demofile, își acordă note bune pentru faptul de a le avea. E, fără doar și poate, în această atitudine și o intenție polemică, un mod de a sfida pe anumiți intelectuali ai timpului, care afișau un anumit dispreț pentru țărani. În acest sens, e concludent un pasaj din citata prefață la volumul ce trebuia să apară în 1912 :

„...Iar de se întîmplă să mă întîlnesc în cale cu vreun ghiorlan — află în paranteză că iubesc grozav pe ghiorlani — apoi stau de vorbă cu el în limba lui și, lucru nemaiauzit, m-am încredințat că mult poate cineva să învețe de la un ghiorlan cu căciula dintr-o oaie și cu ciubotele dintr-o vacă, unsă cu păcorniță de dohot...”

Neîndoios e faptul că, tot timpul, scriitorul este încîntat de „țărăniile“ lui, amuzat de a se ști travestit ; ideea sa de a se fi costumat într-un chip ce nu cadrează cu calitatea sa de dascăl îi pare o glumă de cea mai bună calitate, iar faptul de a se fi scăldat în Neagră o ispravă nemaiauzită. Cum se vede, învățatul, omul de oraș, supraveghează neconținut, judecă la tot pasul manifestările călătorului, care are impresia de a se fi lepădat de el însuși o dată cu încălțarea opincilor și pornirea spre înălțimi.

Hogaș nu e însă nici un autor livresc, un Odobescu. În *Pseudocynegeticos*, Odobescu înfățișează o natură intelectualizată, trecută prin milenii de cultură și artă. Citind paginile lui Odobescu, avem impresia de a privi nu peisaje rupte direct din întinderile Bărăganului, ci

imagini din Bărăgan transpuse pe pânzele unui mare artist al penelului. Odobescu este un rafinat, un povestitor care trece impresiile culese din realitate prin filtrul unei sensibilități estetice și al unei gândiri de savant. Calistrat Hogaș are un simț al naturii spontan. E cuprins subit de uimire și admirație în fața sublimului, receptează cu toată ființa senzațiile tari ale ascensiunilor. Om de cultură, și el, își comunică savant impresiile, le scrie amendînd ironic extazele, spre a se păzi de sentimentalism, de poetizări naive. Dar Hogaș, posedînd un serios bagaj de cunoștințe, nu a asimilat cultura într-o asemenea măsură încît să nu se simtă în scrisul său nici un moment efortul de a asocia priveliștea din natură imaginilor livrești; el nu vorbește despre eroii din Antichitate, despre personajele mitologice, despre diferite episoade din marile opere ale literaturii universale cu aceea dezinvoltură ce ne întîmpină în paginile lui Odobescu, nu se mișcă în lumea ideilor și a imaginilor fixate în opere de artă cu o naturalețe care să excludă total bănuiala cititorului că prozatorul ar căuta să facă paradă de erudiție, după cum nu vorbește cu naturalețea lui Sadoveanu despre codri și stînci. În multe locuri, Hogaș pare încîntat de cunoștințele sale, tot atît de încîntat ca și de priceperea de a vorbi cu țărani sau de a pregăti o strașnică mămăligă cu mujdei. Îl simțim aproape permanent în povestitor pe dascăl și — cum notează G. Călinescu — în evocările lui Hogaș gluma însăși „miroase a catedră”. Adesea, citind, avem o impresie de artificiu, de pedanterie, de ceva căutat, construit, de lipsă a unei complete libertăți a spiritului. Scriitorul e inhibat de propria părere despre sine.

În cele mai reprezentative episoade ale memorialului său, prozatorul realizează, în tot cazul, descripții și pasaje narative cuceritoare, străbătute adesea de un umor de calitate intelectuală, ce odihnește spiritul. Ca în multe din poeziile lui Topîrceanu, în paginile lui Calistrat Hogaș, sentimentul și inteligența, emoția gravă și verva sprintenă se întîlnesc în chip fericit. Iată un moment de contemplație, convertit în reflecție spirituală:

„Nici o mișcare pe pămînt și în aer nici o mișcare!
Întreaga fire dormea și visa. Eu nu făceam nici una,

nici alta sau le făceam, poate, pe amîndouă. Mă prefăcusem în o stîncă vie și, în încremenirea ce mă stăpînea, îmi era cu neputință să-mi leg la un loc gîndurile și simțirile mele. Și pentru ce? Sublimul ucide și omul e prea mic pentru sublim. Femeia lui Lot a fost, desigur, victima sublimului.

Nouă, pigmeilor de astăzi, nu ne-a rămas decît un singur lucru sublim, și acest lucru stă în limba noastră, ca și în limba nearticulată a tuturor viețuitoarelor : strigătul de durere, de ură, de bucurie, de dispreț, de admirație... Interjecția e, fără îndoială, singurul tîlmaci al sublimului în limba omenească... Și nemărginitei feerii ce se desfășoară înaintea-mi nu-i răspunde în sufletul meu decît o neînsemnată... particulă gramaticală !“ (*La Agapia*)

Prin gigantizare, prin referiri la Antichitate, la scene din mari opere artistice, în paginile lui Calistrat Hogaș se creează viziunea unei lumi ciudate, aflată la hotarul dintre realitate și basm, o lume în care autorul pare a crede, dar pe care, de obicei, o dezaureolează numaidecît prin amendarea umoristică sau ironică a patosului evocativ. Acest echivoc, impresia cititorului de a parcurge un basm în care povestitorul crede și nu crede, conferă prozei scriitorului nostru aerul ei specific. Doi cîini care ies drumeților înaintea le par acestora două fiare grozave. Călătorii au impresia că ciobanul ce sare să alunge cîinii agresivi ține în mînă o „ghioagă groasă și lungă fără sfîrșit“, că acest cioban este „un uriaș“. Lupta cu cîinii e prezentată ca o adevărată epopee, „Pisicuța e cel puțin strănepoată în linie dreaptă a vreunui Bojardo“, nara-torul prețuiește, după propria lui evaluare, măcar de două ori cît orice Orlando Furioso. O biată fată gușată, Anița, îi apare povestitorului ca „un soi de Quasimodo de gen femeiesc, pentru alcătuirea căruia natura sleise, cu dărnicie, toate comorile sale de monstruozități...“ ; cînd doarme, ea dă un adevărat concert involuntar :

„Oricum însă, auzeam sau mi se părea că aud, cel puțin, acum din înaltul cerului, acum din adîncul pămîntului, acum de aproape, acum de departe, o muzică, o orchestră, o fanfară... mă ridicai într-un cot și ascultai !... Da, o instrumentație bizară, din concertul căreia nu lipsea nici piculina, nici oboiul, nici trîmbița, nici flighe-

hornul, nici contrabasul, nici ocarina, nici flautul, nici doba cea mare și mai cu seamă cimpoiul, care acum se umfla cu țipet de trișcă crăpată, acum se dezumfla cu fosăit de gîscă sau de cucuveică ce doarme sub o streșină de biserică..." (*Spre Nichit*)

Sînt în memorialul lui Hogaș și pagini în care scriitorul uită să-și atenueze sentimentele, să se autoparodizeze. Stăpînit de emoții deosebit de intense, el le transcrie fără să mai adauge, la urmă sau în cursul exprimării lor, fraze care să dea impresia că aceste relatări au la origine o intenție umoristică. Descrierea, călduros apreciată de Caragiale, a unei furtuni în mijlocul munților devine un poem, în cuprinsul căruia sentimentul sublimului se exprimă în toată plinătatea, nealterat de parodie :

„...Puterile adîncurilor se treziseră de pretutindeni și, sub ocrotirea oarbă a nopții, își dezlănțuiră asupra pămîntului îngrozit furia lor prăpăditoare... Uraganele umplură jgheaburile largi ale munților și, ca niște imense puhoaie vijelioase, se rostogoleau prăpăstios la vale ; vi-
forul șuiera, gema și urla în răstimpuri cu glas acum de frunze spulberate, acum de codri zbuciumați, acum de munți cu furie zguduiți pe temeliile lor de cremene eternă... Fierbeau văzduhurile și cerurile clocoteau sub descărcările zguduitoare ale tunetelor și pămîntul înfri-coșat se cutremura nemernic, până în cele mai din adînc al temeliilor sale, sub ropotul de trăsnete care cădeau asurzitoare prin întuneric, ca niște imense boambe de flăcări... Și sub zvîrcolirea fără de margini a frămîntării și sub urgia întregului zbucium al făpturii, zăgazurile cerului se rupseră, jgheaburile adîncului se desfundară și, din înaltul întunecimilor, se prăpăstuiră asupra pămîntului, cu șuier de aer sfîșiat, potopul greu al apelor cerești“ (*Singur*).

În lumea fabuloasă care se făurește în memorialul lui Hogaș, oamenii apar și ei, de cele mai multe ori, gigantizați. Prezentînd un personaj sau altul, scriitorul ne aduce în față — cum observă C. Ciopraga — adevărate statui. Fricosul flăcău din Valea Sabasei este „zdravăn și înalt ca un brad“ ; Ion Ursu — „un român de o în-fățișare athletică“, avînd „o mușchiulatură sculpturală, care ar fi făcut gloria unui statuar“. Adevărați uriași sînt

ciobanii Huțan și Sgribincea, porecliți de scriitor Strimbă-Lemne și Sfarmă-Piatră. Cum merg pe panta muntelui, alături, naratorul, deși călare, pare un pitic pe lângă ei. Mersul lor este al unor ființe din altă lume. Pisicuța, iapa povestitorului, aleargă gîfîind în urma celor doi ciobani. De dimensiuni cu totul neobișnuite este și un alt personaj, țăranul Irimia Honcu, personaj real (asemeni, probabil, tuturor celorlalți), bunicul prozatorului I. I. Mironescu. Irimia Honcu îi apare lui Hogaș „nemăsurat de lung cu niște mîini ce ar fi fost în stare să umfle în brațe un munte și să-l așeze binișor peste altul, cu un piept cît o față de arie..., cu niște ochi de taur ce încremeneau pe om sub căutătura lor...” Glasul său este un răget de leu : „...sub răgetul lui de leu se zguduiră împrejurimile“.

Apar însă în *Pe drumuri pe munte și oameni* de proporții obișnuite, oameni simpli, necăjiți. Scriitorul subliniază calitățile lor morale : modestia, hărnicia, bunul-simț, cinstea. Moș Coșofleață, de exemplu, baciul înfățișat în capitolul *Singur*, Axinia și soțul ei sînt țărani cumsecade, deschiși, ospitalieri. Amărîtul călugăr Ghermănuță e un bătrîn sărac, ce-și agonisește hrana cu multă trudă și osteneală, cutreierînd munții în căutare de hribi și bureți, și care, cînd se ivește prilejul, împarte cu drag mămăliga și oala de fiertură cu străinul nimerit în chilia sa.

În paginile memorialului răzbat unele ecouri ale durerilor celor mulți. Astfel, în *Singur*, baciul povestește cu amărăciune cum i s-au furat niște oi și cum hoții, prin abilitatea avocatului tocmît de ei, au fost achitați. La observația povestitorului : „Așa-i legea, orice vinovat trebuie să aibă un apărător și, dacă scapă, norocul lui“, baciul răspunde : „D-apoi vezi că legea-i proastă ; cine-o făcut-o, n-o avut cap, domnișorule ; eu chitesc că giurații îs puși acolo ca să le deie drumul hoților“. Reflecții cu conținut asemănător articulează și moș Coșofleață, în capitolul *Spre Nichit*. O observație a naratorului despre roata lumii, care se învîrtește fără încetare, e comentată de bătrîn cu amară ironie :

„— He, hei, domnișorule, bine ar fi dacă s-ar învîrți, da vezi dumneata că nu se învîrtește ; o-mpiedicat-o nu

știu cine și merge de-a săniușul : cei de deasupra tot deasupra și cei de dedesubt tot dedesubt“.

În alte pagini din *Pe drumuri de munte*, prozatorul vorbește despre plaga alcoolismului și urmările ei dezastuoase în viața oamenilor de la munte, despre înapoierea așezărilor omenești din acele locuri etc. Critica sa nu depășește însă orizontul poporanist. Scriitorul nu merge pînă la rădăcinile diferitelor stări de lucruri reprobabile ; se mulțumește să le constate și să exprime o vagă speranță într-o îndreptare treptată.

În paginile memorialului prind contur și personajele a căror conduită displăcea povestitorului, iar nouă nu mai puțin. Domnul Georges din capitolul *Florica* e un salonard, a cărui știință și pricepere se exprimă în modul elegant de a ține în mînă furculița, la masă, și în măiestria cu care-și potrivește cărarea frizurii. Profiluri antipatice recrutează scriitorul din rîndurile diferiților superiori ai mănăstirilor. Starețul Stratonie e un ins ursuz, neprimitor ; călugărul cu o anume funcție de răspundere în mănăstirea Pîngărați, Varsanufie, e zbîrlit, arțăgos ; Glicherie este, dimpotrivă, slugarnic, lipicios ; Vavila apare ca un hedonist ipocrit.

Scrierile lui Hogaș de după memorialul de călătorie sînt îndeosebi amintiri : directe sau deghizate. În cuprinsul lor apar mai ales siluete simpatice din ambianța copilăriei și adolescenței scriitorului : Conu Ioniță Hrisanti, părintele Iovinadie, Gh. Panu. Apar însă și profiluri detestabile, ridicule sau odioase, cum ar fi cucoana Marieta, baba galantă care face pe pupila cuceritoare, sau prefectul despot, schițat în bucata *Din veacul trecut*.

În *Florica*, capitolul ce deschide partea a doua a memorialului și care are o unitate de sine stătătoare, Hogaș realizează un admirabil portret feminin și o subtilă analiză — anticipînd pe aceea din *Adela* lui G. Ibrăileanu — a sentimentelor unui bărbat în vîrstă pentru o tînră femeie. În schimb, povestirea *La Pîngărați*, publicată ca scriere autonomă, și-ar fi putut găsi un loc în cuprinsul memorialului de călătorie.

Încercînd o definiție succintă a specificului creației lui Hogaș, o notă individualizantă primordială ce se cere

subliniată este jovialitatea. Tudor Vianu, în *Arta prozatorilor români*, vede în Hogaș „un Creangă trecut prin cultură”. Într-adevăr, ceva din suculența umorului humuleștean, din extraordinara vervă a autorului *Amintirilor din copilărie*, se poate regăsi în opera lui Calistrat Hogaș. Dar Creangă, în afară de suculența verbală, de sfătoșenia sa, mai posedă numeroase calități, și în primul rând o suplețe spirituală, o inventivitate verbală, o spontaneitate și un simț de observație, într-un cuvânt, o putere de creație mult superioară celor de care dispune evocatorul Hălăucei. Însăși direcția preocupărilor e alta la Creangă decât la C. Hogaș. Creangă este observatorul unei umanități ce posedă o cultură folclorică străveche, depozitată în basme, snoave, proverbe și zicători; el este, dacă se poate spune astfel, mai... cărturar și în orice caz mai filozof decât Hogaș; departe de a întru-chipa un primitiv, cum credeau junimiștii, humuleșteanul e un mare rafinat, știind să adune în pagini toată savoarea și finețea expresiei populare, care nu e deloc rudimentară, nemeșteșugită, improvizată, ci rezultatul unei elaborări milenare. Creangă este, cum a observat G. Călinescu, un Rabelais rural, un erudit, savoarea scri-sului său provenind în bună măsură din abundența cita-telor de „ziceri” în care s-a concretizat lapidar experiența de milenii a poporului. Domeniul principal al lui Creangă e observația morală și prin aceasta, ca și prin mijloacele artei sale, creatorul lui Harap Alb este un clasic. Hogaș are comun cu clasicismul înțelegerea literaturii ca un mod de a „compune” și Tudor Vianu a relevat o seamă de procedee clasicizante în opera lui, precum epitetul general, alegoria, comparația homerică, dezvoltată, „pei-sajul general”, neindividualizat. Însă prin gigantizarea imaginilor (procedeu ce anunță viziunile grandioase din *Cartea Oltului* a lui Geo Bogza), prin cultivarea contras-tului, prin gustul pentru aventuros, prozatorul se apropie de romantism. E un amestec, în opera sa, de tendințe stilistice divergente, și formula în care ar putea fi în-cadrat, cu mai mult temei, e aceea propusă de Șerban Cioculescu : „un clasicist baroc”¹.

¹ Șerban Cioculescu, *Un clasicist baroc : C. Hogaș*, în *Revista Fundațiilor Regale*, XI, nr. 11, noiembrie 1944.

Cert este că în Calistrat Hogaș literatura română a cîștigat un autor original, ce nu se situează, desigur, printre creatorii de prima mărime, dar care, prin savoarea evocărilor sale, prin umorul și viziunile sale inedite, ocupă un loc de prestigiu în literatura română de la începutul secolului nostru.

[Calistrat Hogaș, în *Istoria literaturii române*, vol. 2 (1900—1918), Buc., Ed. didactică și pedagogică, 1965, p. 4—18.]

PAUL CORNEA

DE LA HALLER ȘI ROUSSEAU LA RUSSO
ȘI CALISTRAT HOGAȘ

[...] Trebuie să ajungem pînă la Calistrat Hogaș, ale cărui *Amintiri dintr-o călătorie*, în prima redactare, datează din 1882—1884, pentru a găsi în cuprinsul literaturii noastre o imagine a muntelui care să nu mai fie un instantaneu pitoresc, un cadru decorativ de conflict, un mijloc de regăsire a sufletului național, ci toate acestea la un loc și infinit mai mult decît atît, o interpretare magistrală a naturii, acoperind dintr-un singur salt distanța de la rapsodie pînă la oratoriu.

Sînt rare cărți, ca *Amintiri dintr-o călătorie* și *În munții Neamțului*, capabile să ațîțe mai ispititor nostalgia drumeției și să înalțe munților un imn de o mai înțelegătoare simpatie, de o mai arteziană energie lirică, de o mai intimă legătură cu tic-tacul cînd vesel, cînd trist, al sărmanei noastre inimi. În Calistrat Hogaș trăiește un suflet care s-a descotorosit de deprinderile unei îndelungate vieți urbane și și-a regăsit, în fața spectacolului cosmic, frăgezimea, puritatea, candoarea, subțiate în noi toți prin ereditatea atîtor generații de oameni civilizați. În el se redeșteaptă uluirile, spaimile și euforiile vechimii. Răsăritul de soare, zgîlțîind prin explozia sa de jar încins lumea ce doarme dusă pe imense brațe de întuneric, vijelia dezlănțuită în iureș năpraznic peste păduri

și crește, taina funerară a crepusculului, susurul domol al tăcerii — tot ceea ce se petrece și se repetă din vremuri ancestrale, și de aceea a și încetat să mai stîrnească ecouri adînci în omul grăbit al epocii noastre, provoacă în scriitor o frenetică mișcare a sensibilității. Simțurile sale dispun de capacitatea neistovită a trăirii senzațiilor, sufletul său vibrează și se găsește în comuniune cu toate înfățișările firii. El descoperă în orice detaliu semnul revelator al forțelor cosmice și transportă orice obiect într-o lume a proporțiilor uriașe, în care totuși nimic nu-l strivește pe om, fiindcă el însuși e conceput la aceeași scară. Citind descrierile de călătorie ale lui Hogaș, ai sentimentul explorării unei naturi virginale, care din sălbăticia anonimă în care trăia pînă ce ochiul nostru iscoditor a deflorat-o, intră parcă de-abia acum în circuitul existenței terestre.

Meleagurile pe unde a hălăduit odată scriitorul, cu barba lui neșesălată, pălăria cît o roată de car și mantia largă, în faldurile căreia ar fi pierit cu desăvîrșire și Don Juan și Mefisto — munții Neamțului ca și Bucegii, Făgărașii, Apusenii și ceilalți uriași de piatră ce sprijină cerul pe umerii lor gîrboviți, dar puternici — sînt astăzi ca niște fiare domesticite. Cînd și cînd ei își mai ridică vocea în hohotiri tenebroase sau își voalează chipul sub lîntoliul lăptos al ceții... Dar, în veacul atomului, ce împotrivire poate opune o astfel de primitivă răzvrătire a stihilor, fluxului irezistibil al civilizației? Nenumărați călători se perindă prin locurile unde, vara, doar ciobanii dialogau cu iarba și cu stelele, iar iarna, lătra viscolul pe întinderi pustii, ca într-un astru mort. Și chiar acolo unde singurătatea pare încă neprihănită și desigurile ne-străbătute, unde milenii de-a rîndul s-a săvîrșit sub privirea indiferentă a cerului numai ritualul etern al germinației și dezagregării materiei, însemnele regulate ale marcajelor și cîte un țipăt strident de locomotivă amintesc prezența omului și biruința lui asupra naturii inculte...

Natura lui Hogaș regresează în timp, dincolo de pașoptiști și de predecesorii lor și de predecesorii predecesorilor lor. E de fapt o natură în afara istoriei, unde trăiesc oameni, dar din care lipsește omenirea, o natură a indivizilor izolați, și nu a societății umane. Ea e populată cu nori, minerale, plante, gînganii și animale ale

pădurii, care au personalitate, deci simțire, voință și sentimentul apartenenței la o soartă comună, căci scriitorul, ca toți poeții romantici ai peisajului, e un animist. Același destin îmbrățișează toate plăsmuirile firii, mari sau mărunte, durabile sau efemere, rostogolindu-le în matca eternă a mișcării materiei și reeditînd mereu ciclul înfloririi și al destrămării universale. Oamenii n-au pătruns aci cu hîrlețul și barda; ei n-au cutezat să-și înalțe monumentele lor friabile, n-au venit să tulbure cu prezența lor gălăgioasă liniștea singurătăților, pacea locurilor primitive și sălbatice. Cei ce peregrinează, ca Hogaș, pe aceste tărîmuri de taină, trăiesc la un mod frugal și elementar, smerindu-se cînd se burzuluiesc stihiile, înveselindu-se odată cu curcubeul, confundîndu-se cu voluptate în ritualul vieții celei mai elementare. Scriitorul nostru este un om al vechimii, dar nu un homerid, cum spunea Lovinescu, adică un aed din vremea miturilor cînd umanul era în indisolubil amestec cu divinul, ci mai degrabă, așa cum a arătat Pompiliu Constantinescu, un păstor transhumant, descins dintr-o lume cvasi-folclorică.

Această viziune asupra naturii, caracterizată prin prospețimea genuină a impresiei, intuiția grandiosului cosmic, idealizarea patriarhalității, interferențele lirice între planul subiectiv și cel obiectiv, pare să se contrapună formației scriitoricești a lui Hogaș. În adevăr, dacă omul e un instinctual, scriitorul, educat la școala clasicității, e un meșteșugar ce poposește îndelung asupra sensului cuvintelor; dacă omul e un primitiv, scriitorul e, în schimb, un rafinat cunoscător al secretelor construcției epice; dacă omul e un spontan, scriitorul e un grijiu arhitect al frazei. Tudor Vianu a găsit pentru Hogaș o formulă pregnantă: „Creangă trecut prin cultură”. I s-ar potrivi poate și o altă definiție, bazată pe aceeași încercare de a unifica antinomiile: „Anatole France îmborsărit prin rusticitate”. În orice caz, specifică lui Hogaș este tocmai îmbinarea acestor însușiri contradictorii. Amestecul de senzorialitate și erudiție umanistă, de impresie reavănă și ornamentație retorică (abuz de epitețe, prolixitate a frazei!), de spontaneitate a discursului și dispunere a lui în unități simetrice și melodioase, — dau tablourilor sale de natură un timbru caracteristic. [...]

Cine ia azi în mână cărțile lui Hogaș simte coasa timpului ireversibil care a îmbrîncit în neființă peisajul descris de scriitor, a perimat multe din ideile sale, a demonstrat himera unora din visurile lui, i-a demodat chiar și modul expresiei, acel tabiet al frazei croite după canoanele retoricii clasice, cu perioade arborescente, dese aluzii mitologice și adevărate averse lexicale. Și totuși, din proza profesorului de la Piatra se degajă un farmec neîntinat de vreme, se furișează în cititor tresărirea unei emoții durabile. Aceasta vine din aceea că Hogaș a fost un mare meșter al scrisului nostru, pe care nu întîmplător l-a așezat Caragiale în ierarhia cea mai înaltă a preferințelor sale. Aceasta vine și din aceea că Hogaș a sculptat chipul naturii românești într-o marmură inalterabilă, că el a pus — după cum a arătat o dată Ibrăileanu — „în paginile lui numai lumină și viață, numai soare și bucurie, a pus toată taina muntelui și tot albastrul cerului moldovenesc, murmurul izvoarelor, vorba cu tîlc a țăranului și gluma homerică a oamenilor întregi de odinioară“. Dar el a intuit și tenebrele furtunilor pe culme „și golul tainic ce se întinde dincolo de Panaghina Ceahlăului, de unde începe împărăția spiritului pur, unde veghează numai ochiul lui Dumnezeu“¹.

[De la Alecsandrescu la Eminescu,
E.P.L., 1966, p. 392—398.]

ILIE DAN

[POET AL MUNTELUI]

Calistrat Hogaș reprezintă în cadrul literaturii române cazul unui original scriitor, atît în ceea ce privește problematica socială și morală a scrierilor sale, cît și tehnica stilistică specifică. El este o structură specifică, antinomică; asta a și derutat pe unii exegeți, stăpîniți de reliefaarea unei anumite laturi a creației sale; însă ea se refuză, *de facto*, unei asemenea operații.

¹ G. Ibrăileanu, *Note și impresii*, Iași, 1920, p. 252—253.

În fond, două aspecte majore au reținut atenția criticilor în cazul lui Hogaș : vitalismul, primitivismul, pan-teismul sentimentelor sale și, din punct de vedere al formei, utilizarea mijloacelor clasicismului, erudiția și umanismul său. În raport cu sublinierea unuia sau altuia dintre aspecte, înțelegem diversitatea punctelor de vedere referitoare la opera lui Hogaș.

Ni se pare că în descifrarea specificității sale ca prozator al începutului acestui veac s-au neglijat unele aspecte, nu lipsite de importanță : pe de o parte, deosebirea între omul și artistul Hogaș ; pe de alta, concepția sa originală cu privire la literatura de călătorii. În special, unele texte publicate postum explică deplin crezul artistic al prozatorului și intenția estetică a travaliului său. S-o spunem clar : literatura lui Hogaș e un capitol original al istoriei noastre literare, chiar dacă ar trebui să precizăm că e proza unui erudit profesor. E a unui artist transplatat din mediul citadin pe cărările munților, în singurătate, vibrând de măreția naturii, în toate aspectele ei, dar stăpînit de rutina disciplinei sale de dascăl, urmărit de îndelungate lecturi, mai ales din clasicii greco-latini.

Felul cum concepea el literatura de călătorie a mărturisit-o explicit în prefața care trebuia să preceadă prima ediție a volumului *Pe drumuri de munte* : „Așadar, eu am început a scrie, cu gândul de a îmbrînci literatura călătoriilor din drumul obiectiv, didactic și aproape geografic de pînă acum, pe drumul subiectiv, pe care trebuie să meargă după socotința mea acest gen de literatură“. Se află mărturisit aici crezul artistic al lui Hogaș. El era dictat nu numai de structura sa afectivă și de dorința de a se refugia „ca un sălbatic“ în mijlocul naturii, ci și de hotărîrea de a da o dimensiune și o culoare aparte unor scrieri legate de drumeție.

Hogaș nu era cel dintîi în această direcție. Literatura română înregistrase pînă la el cîteva realizări notabile. Începînd cu Dinicu Golescu, Ion Codru-Drăgușanu, Nicolae Filimon, Alecu Russo, Vasile Alecsandri și Nicolae Gane (din păcate, nementionat de nimeni pînă acum ca un precursor al lui Hogaș), literatura română de călătorie cunoscuse cîteva realizări care nu pot fi trecute cu vederea în nici un fel. E adevărat, multe din paginile autorilor citați rămîneau fie la o simplă înregistrare repor-

tericească a elementelor din peisaj, fie că se rezumau la detalii ale cadrului natural, însoțite de exclamații retorice sau comparații forțate, artificiale, provenite din lecturi. Rareori, ca la Alecsandri, ne întâmpină o intenție de plasticizare a imaginii și accente poetice în prezentarea culorii locale.

Lipsea însă acestor pagini „o arteziană energie lirică“ (Paul Cornea); ele se înfățișează ca niște vechi gravuri, cu tonuri estompate, deși liniile sînt trasate exact. O însuflețire a peisajului, o vibrație a sensibilității artistului în raport cu ceea ce realitatea oferă simțurilor sale, o înțelegere a naturii ca „stare de suflet“, dar ca și un cadru al existenței sale de toate zilele, iată la ce se referea Hogaș cînd afirma că intenționează să „îmbrîncească“ literatura călătoriilor pe un drum „subiectiv“, dorind să introducă „o notă nouă în literatura română“.

„Amant nestrămutat al marilor priveliști ale naturii“, Hogaș nu-și concepe opera nici ca pe un memorial de călătorie (la modă, în secolul trecut; să amintim, pe lângă Golescu, Drăgușanu, Filimon, pe Bolliac, Alexandrescu, Bolintineanu), nici ca un prilej de considerații istorice și etnografice, minate adesea de uscăciune și didacticism; altele ele se rezumau la descrieri vagi, incolore, împlinite cu retorice exclamații sau savante citații.

Nu este de mirare deci că Hogaș rămîne în conștiința literară a generațiilor ca un poet al muntelui. Pentru el natura semnifică esența și expresia existenței. A iubit (cum o recunoaște de altminteri chiar în scrierile sale) natura sălbatică a munților, formele vieții elementare, libertatea în gîndire și acțiune. Pădurea reprezintă pentru el taină și destin, frumusețe naturală și expresie-monument a libertății. Pentru Hogaș, „pădurile au suflet“. Și o anume vibrație a sufletului său s-a aflat în consonanță cu cel al pădurii. Între scriitorii care au dedicat pagini reprezentative munților noștri, Hogaș se află pe primul plan, atît în ceea ce privește viziunea sa, cît și mijloacele artistice folosite.

Dacă din punct de vedere al localizării scrierilor sale, referințele pot viza și pe alți scriitori care descriu munții Moldovei (Ceahlău, Bistrița, mănăstiri), în ceea ce privește starea afectivă dominantă și arta povestirii, Hogaș ocupă un loc aparte în cadrul literaturii noastre. Structura sa de scriitor cuprinde două laturi distincte: pe de

o parte, un romantic, un entuziast, cu sentimente întregi, autentice, vibrând intens în consonanță cu stările naturii (ca în folclor); pe de altă parte, un autor savant, cu reminiscențe umaniste, care-l stăpînesc la tot pasul, care-i frînează imaginația și vibrația interioară, canalizîndu-l, de la citate din clasici la o anumită structură a frazei (arborescentă, ornată cu multe epitete și reluări), spre o literatură de cărturar.

S-a petrecut, în cazul lui Hogaș, o intimă fuziune între om și scriitor. Severul dascăl de latină și română era, în structura sa intimă, un drumeț, doritor de excursii în munți, un poet al naturii. Sătul de o existență citadină, circumscrisă unor griji, ambiții mărunte și nedreptăți, Hogaș presimte, panteist, binefacerea refugiului în natură ca statut al demnității și libertății. *Om*-Hogaș a purtat, în opinci, pe spinarea Pisicuței, înfruntînd furtuni, pericole și incertitudini (exagerate, conștient, de autor), pe *profesorul* Hogaș. Cel dintîi s-a bucurat și s-a întristat, a vibrat sincer și deosebit într-o „frenetică mișcare a sensibilității”. Dar *scriitorul*-cărturar a cenzurat reacțiile omului, subordonîndu-le erudiției rafinate și meșteșugarului dibaci.

Citind notele de călătorie ale lui Hogaș, ai impresia că un poet, de aleasă simplitate și sinceritate, este sever controlat de către un martor, lucid și pedant, stăpînit de echilibru și precizie, dar nu lipsit de umor. Tocmai în această simbioză între sentimentele „primitivului” Hogaș (citadin refugiat în sălbătăcia măreață a naturii) și severa ținută a expresiei acestor sentimente, dominată pînă la amănunte de cultura profesorului, îndatorat sincer clasicilor greco-latini, stă originalitatea lui Hogaș ca prozator. Autorul jurnalului de călătorie prin munții Neamțului e o personalitate distinctă, însumînd însușiri oarecum contradictorii; *om*ul cu suflet primitiv, stăpînit de stări romantice, și *scriitorul*-erudit, abuzînd de mijloacele poeziei clasice.

Multe puncte de vedere exprimate în legătură cu modalitatea artistică a operei sale dau prioritate unui aspect sau altuia, cînd, de fapt, ele se condiționează reciproc, mai ales dacă sînt raportate la biografia „literară” și „sentimentală” a veselului drumeț prin munții

Moldovei. Ultimul său biograf¹, spre exemplu, insistă asupra reminiscentelor clasice din opera lui Hogaș, definind astfel portretul literar al „strălucitorului cîntăreț al frumoasei noastre Moldove” (G. Ibrăileanu): „*Amintiri dintr-o călătorie și în munții Neamțului* ne propun un suflet de drumeț cultivat care, fugind de sine, se întâlnește tot pe sine, așa cum e, orășean, intelectual, cărturar, chiar în creierii munților”.

Omul și poetul Hogaș se regăsesc, în variate ipostaze, ca fii ai naturii, dar ceea ce simțurile lor înregistrează este redat de către profesorul-scriitor. De aici și un anume „joc secund” care ne întâmpină în analiza prozei lui Hogaș. Sufletul autorului, trăirile sale, dincolo de frazele textului, sînt sincere și, pe alocuri, vulcanice, eliberatoare. Mijloacele exprimării lor, rezumate ades la oameni-gesturi sau expresii-formule, sînt ale profesorului „prins” de erudiția sa, pe care nu de puține ori o parodiază. Nu e o opoziție structurală fundamentală, care să diminueze talentul prozatorului. Ca sentiment al naturii, Hogaș poate că se aseamănă cu baciul din *Miorița*, cu Nechifor Lipan sau cu Huțan și Sgribincea. Nu întîmplător în proiectata *Prefață* pentru volum Hogaș mărturisea o simpatie vădită pentru oamenii simpli ai munților: „Iar de se întîmplă să mă întîlnesc în cale cu vreun ghiorlan, află în paranteză că iubesc grozav pe ghiorlani, apoi stau de vorbă cu el în limba lui, și, lucru nemaiauzit, m-am încredințat că mult poate cineva să învețe de la un ghiorlan cu căciula dintr-o oaie și cu ciubotele dintr-o vacă, unse cu o păcorniță întreagă de dohot”.

Cînd a trebuit să exprime aceste sentimente legate de oamenii și locurile itinerariului său, Hogaș redevenea orășeanul instruit, dascălul gata în orice clipă să rememoreze scene din mitologie sau din epopei antice, sau să caracterizeze, la loc potrivit, o situație, o scenă sau un gest prin invocarea versurilor lui Virgiliu, Horațiu, Dante. În acest sens putem accepta formula definitorie propusă de Vladimir Streinu: „Hogaș e un beletrist și în felul lui un plăcut amator”. Adăugăm: de real talent și factură deosebită (date de sinteza dintre fondul și stilul scrierilor sale).

¹ Vladimir Streinu (n. ed.).

Raportat strict la peripețiile excursiilor sale (pe care cititorul trebuie să le readucă la dimensiunile reale), jurnalul lui Hogaș este un imn al munților, cu date care pot fi verificate local, cu „oameni și locuri” ai deceniilor al VII-lea și al VIII-lea ale veacului trecut. Prin datele peisajului, prin acuitatea observației, adesea critică, paginile lui Hogaș evidențiază realism. Numai că, așa cum a subliniat Tudor Vianu, peisajul nu apare la Hogaș individualizat, ci în trăsături generale, cu dese referiri la dramaticele înclăștări geologice.

Temperamental însă Hogaș dă dovadă de o „violență lirică” (Lovinescu), rar întâlnită. Toate simțurile sale se manifestă extraordinar. E o suprapunere de senzații, o distilare la înalte temperaturi a vibrațiilor afective ale prozatorului. De aici, pe de o parte, preferința pentru proporțiile gigantice, pentru o natură aflată sub zodia spasmelor geologice, a tainei și a zbuciumului, ducând la sublim, pe de alta, o structură specială a frazei, de largă respirație, sugerând marile întâmplări eroice din vechime, cu o bogăție uimitoare de vocabular, structurată în adevărate cascade verbale.

În sfârșit, ca tehnică narativă și structură stilistică, Hogaș (faptul nu trebuie să surprindă) nu este un inovator : „procedeele sale artistice sînt mai vechi ; ele aparțin unui alt moment decît acela în care scrisul său a cucerit notorietatea literară”, nota Tudor Vianu (*Arta prozatorilor români*).

Om cultivat, el descoperă, e drept, natura ca un primitiv în trăirile sale sufletești ; dar ne-o prezintă cu mijloacele eruditului profesor de latină pentru care o referire la scriitorii antici este semnul distinctiv al reacției sale în fața naturii. Cît timp autorul nu exagerează, procedeul generează savuroase pagini, din care umorul și ironia nu lipsesc. De multe ori însă, Calistrat Hogaș se lasă furat de insistența referirilor clasice, și procedeul devine manieră. Fraza e prolixă, aglomerarea verbală e lipsită de relief, trădînd fie dorința unei „limbuții” pentru a epata, fie superioritatea afișată a profesorului, gata oricînd pentru a-și evidenția prestigiul, să găsească — într-un gest, într-o situație sau în fizionomia unui personaj — episoade din vechile epopei, comparații mitologice și aforisme, trădînd un aer de înțelepciune și vechime. Uneori recurgerea la citate sau similitudini din operele clasice

nu e decît o sursă de umor a autorului, cu dorința de a sublinia contrastul între anumite realități. Mai ales în astfel de cazuri profesorul Hogaș transcrie reacțiile și gîndurile drumețului care, ca un alt Don Quijote, original, nestăpînit, dar hotărît, urmează, structural și literar, pornirile sale de drumeț.

Uneori Hogaș a mers pînă acolo, încît a introdus în textul scrierilor sale fragmente din lecturi. Interpolările vizează în special scriitorii latini, cu care nu de puține ori, pentru a obține un efect comic (livresc, prin excelență), colaborează.

Dacă ar fi să credem confesiunii autorului din *Prefață*, potrivit căreia opera sa ar fi putut însuma paginile a „cinci volume formidabile” (vădită exagerare), trebuie să admitem că multe din divagațiile mitologice și referințele la literatura antică din proza lui Hogaș au fost îndepărtate de către „dilectul său amic”, G. Ibrăileanu și de către G. Topîrceanu. Căci, așa cum își amintește Demostene Botez (*Memorii*, 1970), cînd Hogaș aducea vreun manuscris, acesta „era plin de multe pasaje în latinește. Ibrăileanu și Topîrceanu au avut mult de furcă pentru a aduce cele scrise la o versiune românească, fiindcă Hogaș era foarte stăruitor și ținea foarte mult la disertațiile latinești”, ceea ce dădea paginilor sale un aer didactic, de cochetărie literară, cu numeroase repetiții, cu obositoare citații din autorii vechi, lipsind-o de atmosfera imnică, aproape rituală, de preamărire a peisajului naturii, într-un ritm larg, sonor, de epos și frenezie.

Și cel dintîi comentator avizat al lui Hogaș, Eugen Lovinescu, semnală ca „balast literar” „floricelile stilistice ale dascălului de latinește de la Iași”, care peregrina ca un „sălbatic” prin munți, dar „cu sufletul unui civilizat”. Cum au arătat Tudor Vianu și mai tîrziu Vladimir Streinu, Hogaș trăiește bucuria regăsirii naturii, deci pe plan exterior, umanizînd-o. Pădurile, stîncile, florile, animalele, pîraiele, copacii, toate au o viață a lor, impregnată gîndirii și sensibilității autorului. Numai că în prezentarea secvențelor filmului său de aventuri prin sate, pe la mănăstiri, în creierul munților, singur, întovărașit, la drum sau la popasuri, curios, viclean sau chiar îndrăzneț, Hogaș stă sub o dublă solicitare: de o parte, bucuria explozivă a libertății în natură (mai ales sub

formele ei dezlănțuite, de început geologic), pe de alta, dorința de a-și etala cunoștințele solide ale dascălului de la „Liceul internat“ din Iași.

De altfel, dincolo de cariera de scriitor, Calistrat Hogaș a fost un om de catedră prin excelență. Nu numai anii de profesorat, amintirile unor foști elevi (urmăriți încă mult timp de ținuta lecțiilor lui Hogaș), nu numai propria-i mărturisire că se consideră om al școlii („toți cei ce mă cunosc știu cât de mult am iubit școala și cu câtă râvnă și dragoste am muncit în învățămînt“, scrisoare din 2 septembrie 1915), ci și dedicația volumului *Pe drumuri de munte* („Închin această scriere foștilor mei elevi, în semn de dragoste și aducere aminte“) au această semnificație.

Sufletește, Hogaș aparține muntelui, cu răsărituri și apusuri de soare, cu mese originale sub brazi, ploii furtunoase de iulie, cu un apetit gastronomic colosal, cu euforii și zimbete... Ca om de condei, el realizează cu mijloacele clasicismului jurnalul călătoriei unui profesor evadat în măreția peisajului montan.

Ca urmare, mijloacele prozei sale sînt adecvate spiritului său nestatornic și formației sale didactice. Ceea ce se reține în primul rînd este zugrăvirea naturii cu o forță extraordinară. Natura este văzută de Hogaș în proporții gigantice dar dinamic, dezlănțuită și măreață, generînd o viziune fantastică, sub legendă, grandoare și tainică poezie, ceea ce-l determina pe Ibrăileanu să caracterizeze astfel „însemnările de călătorie“ în munții Neamțului : „Calistrat Hogaș a pus în paginile lui numai lumină și viață, numai soare și bucurie — a pus toată taina muntelui, tot albastrul cerului moldovenesc, murmurul izvoarelor, vorba cu tîlc a țăranului și gluma homerică a oamenilor întregi de odinioară“.

În această privință, se impun, credem, cîteva observații : în primul rînd, Hogaș concepe natura panteist, el trăiește intens, eroic și nestăvilit, într-o intimă comuniune cu peisajul ; în al doilea rînd, autorul însufletește spațiul în care se mișcă, cîntînd imnuri de biruință vieții și libertății. Efuziunea lirică și interiorizarea ne întîmpină la tot pasul, chiar dacă autorul însuși este conștient de „jocul“ său, pe care, din dorința de a-l marca original și erudit, nu-l poate stăpîni complet ; e un concert, cu tonuri și note diferite, în care și anotimpurile sufletești

ale autorului se succed măreț și neprevăzut ; e o erupție sufletească, marcată de bornele severe ale unui ciudat profesor, gata la tot pasul să-și raporteze stările sufletești la exemple dinainte știute ; e o neobișnuită mișcare sufletească, pe care chiar fraze construite după tipicul unei vechi retorici, o trădează : „Nu eram eu slobod să cuget, să simt, să rîd, să plîng, să țip, să mă mișc, să mă dau de-a tumba, în toate chipurile și după toate imboldurile nestrinite ale propriei mele firi ? Cine avea mai nemăsurată putere decît mine asupra nemărginirii mute și solemne, a singurătății și a pustiului ?”

Tocmai în această măreție și libertate, în comuniunea de esență cu stările firii, refăcînd drumul acelei *de rerum natura* se află extraordinara ordine interioară, structura afectiv-estetică a rapsodului, prețuind bucuria faustică a clipei trăite și încremenirea timpului sub stări și dimensiuni nebănuite. Poate că în privința dimensionării sentimentelor lui Hogaș în fața tainelor naturii, jurnalul său e comparabil cu poemele homerice.

S-a spus că natura lui Hogaș este privită ca fiind în afara istoriei, omul fiind absent. Impresie falsă. Numărările descripții, interogări, exclamații nu sînt de fapt decît certificarea prezenței omului ; natura este la Hogaș reflexul biografiei sale spirituale, delimitată precis în fiecare semnătură a sa.

Trăsătura de bază, remarcată de toți comentatorii săi, este gigantizarea. Ca un reflex al viziunii sale artistice, elementele formale ale compoziției dimensionează o realitate, proprie lui Hogaș ; oameni „tari” de proporții uriașe, peisaje și situații neobișnuite, o grandilocvență nestăpînită a limbajului, măcar că mijloacele stilistice nu sînt noi, toate semnifică un temperament literar neobișnuit, aflat sub semnul sublimului și urieșescului. Ne întîmpină, în multe cazuri, amplitudinea unui original poem în proză, de mare intensitate lirică și expresie literară, ca în această picturală descriere, punctată de sugestii muzicale : „Brazii suri și neclintiți, cu trunchiuri netede și goale, se ridicau încremeniți și drepti pînă la înălțimi amețitoare, iar din bolta ciuruită de umbra neagră-verde, alcătuită de crengile îmbrățișate sus de tot, ca prin o sită deasă, se cerneau în liniștea largă a pădurilor picături de cer albastru și fulgi nestatornici de lumină aurie cădeau peste mine pretutindeni. De jur-

împrejur, privirea ți se oprea pe fundul pădurii, ca pe un zid de umbră depărtat : ai fi zis că te afli sub o imensă boltă de templu, sprijinită de mii de coloane, din înălțimea căreia cu greu mai străbătea înlăuntrul lumina ogivală a cerului. Cheptănușii mici și negri cu gulere roșii și verzi lunecau în spirale tăcute și iuți, pe trunchiurile arborilor în sus ; veverițe negre și roșii, cu cozi stufoase și lungi, din încheietura înaltă a unei crengi își cumpăneau zborul spre copacul dimpotrivă ; ciocănitori și ghionoaie cu pliscuri de oțel tocau în arbori și pădurea răsună larg a sec... Peste creștetul înalt al brazilor luneca vântul ca un rîu nevăzut și, tăindu-se în frunza lor ascuțită, trimitea pînă în depărtare tînguioase și prelungi glasuri de orgă. Din toate părțile tăcere solemnă, de pretutindeni liniște sfîntă...”

Chiar din simplele transcrieri ale impresiilor referitoare la un anume peisaj, Hogaș este un rafinat cărturar cu multiple disponibilități, cultivînd fie sublimul, fie grotescul. Unică între toate scenele prezentate de el este cea a furtunii din *Singur* : „Fierbeau văzduhurile și cerurile clocoteau sub descărcările zguduitoare ale tunetelor, și pămîntul înfricoșat se cutremura nemernic, pînă în cele mai din adînc ale temeliilor sale, sub ropotul de trăsnete care cădeau asurzitoare prin întuneric ca niște imense boambe de flăcări, și spulberau, ca și cum ai sufla într-un strop de țărînă, frunțile de stînci îndrăznețe ale celor mai sumeți dintre munții săi... Și sub zvîrcolirea fără de margini a frămîntării, și sub urgia întregului zburcîm al făpturii, zăgazurile cerului se rupseră, jgheaburile adîncului se desfundară și, din înaltul întunecimilor, se prăpăstuiră asupra pămîntului, cu șuier de aer sfîșiat, potopul greu al apelor cerești... Și geamătul vijeliei pustiitoare își amesteca simfonia sa de nimicire cu urletul rostogolirii clocotitoare a șuvoaielor pămîntului... Iar sub urgia vijelioasă a apelor, stîncile, zguduite din înălțime și smulse de pe temeliile lor de veacuri, se rostogoleau prăpăstios în genunele adînci ale văilor... și sub izbirea lor neîndurată, brazii trufași ai codrilor se frîngeau cu glasuri de trăsnet și umpleau depărtările întunecoase și goale cu cel mai de pe urmă răsunset prelung al prăpăstuirii lor de veci !...”

E un spectacol impunător, sonor, amintind de muzica lui Wagner. Plasticitatea expresiei, ritmul și cadența fra-

zei, vizualul și auditivul conferă acestor pagini calitatea unei mari simfonii a munților Moldovei. Până la memorabilele imagini ale lui Sadoveanu, legate de codrii și apele Moldovei, sonoritatea gravă a imnurilor lui Hogaș, marcată de inflexiuni de orgă și de coloritul covoarelor țărănești, capătă rezonanța unui mare și amplu poem. Este poemul naturii romantice de totdeauna, grandios, enigmatic și sublim. S-a spus adeseori că pe Hogaș îl interesează numai natura (ce e drept, umanizată, plină de taine și vechime). Afirmația e unilaterală, căci omul este prezent, intens și adesea nebănuț, în toate ipostazele vieții naturii.

Fie că e vorba de extazul autorului în fața unor peisaje, fie că referințele prozatorului privesc pe țărani, ciobani sau călugări, întâlniți în peregrinările sale prin munți, Hogaș consemnează reacția omului în fața naturii (stare socială, trăsături fizice și morale, filozofie și optimism). Simpatia pentru meleagurile românești și pentru oame-nii simpli, disprețul pentru cosmopoliți și cei schilodiți sufletește (dl. Georges, de exemplu) subliniază realismul autorului.

Dincolo de procedee și limbaj, el nu poate fi obligatoriu raportat la Odobescu, Creangă, Sadoveanu, Rabelais.

Calistrat Hogaș, „un mare meșter al scrisului românesc“, este un artist original, cu un loc bine stabilit în literatura română de la începutul secolului nostru. Prețuit de Ibrăileanu, Topîrceanu, Sadoveanu, I. L. Caragiale, autorul jurnalului de călătorie în munții Neamțului rămîne un original — „sinteză de vitalism și intelectualism frenetic“.

[Prefață la *Pe drumuri de munte*,
Buc., Ed. „Albatros“, 1973, p. XII—
XXIII.]

ADDENDA

TABEL CRONOLOGIC

1847, aprilie 19. Se naște, la Tecuci, Calistrat, primul din din cei doisprezece copii ai protopopului Gheorghe Dimitriu. Mărturii ale familiei sau acte referitoare la activitatea didactică a lui Hogaș au determinat aducerea în discuție, de către unii cercetători, a anilor 1848, 1849 sau 1852. Cei mai mulți istorici literari optează însă pentru 1847 ca an al nașterii, probat și documentar printr-un „act mitrical” din 1865 care atestă că „tînărul Calistrat Ogașu este legiuit fiu a sf.-sale Iconomului Gheorghe Dimitriu sau Ogașu și a soției sale Mariia, născută Rolescu, ambii de nație română și de religiune ortodocsă și este născut la anul una mie opt sute patruzeci și șapte, luna aprilie, în nouăsprezeci zile”.

1848, martie 27/aprilie 8. Întrunirea organizată la Hotel Petersburg din Iași marchează începutul mișcării revoluționare din Moldova care va fi înăbușită (martie 29) cu forța armată. Printre conducători se număra și Alexandru Ioan Cuza, viitorul domn.

1850, ianuarie 15. Se naște, la Botoșani, Mihai Eminescu.

1852, Vasile Alecsandri publică, la Iași, *Poezii populare. Balade (Cîntece bătrînești)*.

ianuarie 30. Se naște Ion Luca Caragiale, în comuna Hai-manale (azi I. L. Caragiale, jud. Prahova).

1855, septembrie 7. Înscris la școala publică din Tecuci și înregistrat în catalog *Hogașiu Calistrat*, după patronimicul bunicului dinspre tată, viitorul scriitor dobândește numele sub care va intra în istoria literaturii.

1857, iulie 7/19. În Moldova încep alegerile pentru Adunarea ad-hoc, falsificate de caimacamul antiunionist Nicolae Conachi-Vogoride. Despre convingerile unioniste ale tatălui său, Calistrat Hogaș va nota cu mândrie: „Eu știu atît, că tatăl meu a fost dat afară din slujba de protopop de către caimacamul Neculai Vogoride, bărbatul vestitei pe vremuri Cocuța Conachi, pentru că la 57, stătuse în fruntea unioniștilor tecuceni...”

1859. Prin alegerea ca domn a lui Alexandru Ioan Cuza de către Adunarea Electivă a Moldovei (ianuarie 5/17) și a Țării Românești (ianuarie 24/februarie 5), se realizează unirea de fapt a celor două principate.

(vara). La examenul de absolvire a cursurilor primare, Calistrat Hogaș obține calificativul „foarte bun” la toate disciplinele.

1860, august 12. Recomandat de „comitetul de inspecțiune al școalelor publice” din Tecuci, viitorul scriitor devine „stipendist” (bursier) al Academiei Mihailene unde audiază cursurile unor dascăli iluștri ca B. P. Hasdeu, Gr. Cobălcescu, V. A. Urechia, Șt. Micle, G. Mirzescu ș.a. Printre colegi se numără viitori reprezentanți de seamă ai culturii românești între care istoricul A. D. Xenopol, filologul Al. Lambrrior, pedagogul C. Dimitrescu-Iași, filozoful V. Conta, ziaristul G. Panu ș.a.

octombrie 26/noiembrie 7. În prezența lui Alexandru Ioan Cuza, se inaugurează Universitatea din Iași, cu patru facultăți: drept, filozofie (litere), științe și teologie.

1862, ianuarie 24/februarie 5. În prima sesiune a Parlamentului României, întrunit la București, Alexandru Ioan Cuza proclamă „unirea definitivă a principatelor”. Orașul București este declarat capitala țării. În felul acesta, treptat,

centrul de greutate al activității economice, politice, culturale se va deplasa în această direcție.

1863, toamna. Se constituie, la Iași, gruparea literar-culturală și politică „Junimea“, în frunte cu Titu Maiorescu.

1866, februarie 25/martie 9. Mihai Eminescu debutează în revista *Familia*, condusă de Iosif Vulcan, cu poezia *De-aș avea...*

aprilie 1/13. Se înființează Societatea Literară Română, devenită (din august 1867) Societatea Academică Română și apoi (din martie 1879) Academia Română.

1867, martie 1/13. Apare la Iași revista *Convorbiri literare*, organ al societății „Junimea“ (în 1885—1944, cu o întrerupere în 1916—1919, la București).

1867, septembrie 28. Absolvent al cursurilor liceale cu mențiunea „cum laude“, Calistrat Hogaș se înscrie la Facultatea de litere a Universității din Iași, ca bursier. Ca și în anii liceului, se dovedește pasionat mai ales de studiul clasicilor greci și latini.

1868. Calistrat Hogaș solicită o bursă de studii în străinătate cu scopul de „a studia mai departe branșa literară“. Cum nu obținuse încă titlul de licențiat, cererea îi este respinsă. Încercarea din anul următor are același rezultat.

1869, septembrie. După doi ani de studii universitare, Hogaș participă la concursul organizat la Iași, ca „aspirante la verice catedra“ din orice localitate. Obține astfel catedra de „ramura literară“ la gimnaziul comunal înființat la Piatra-Neamț, a cărui direcție i se încredințează tot lui.

1870, ianuarie 17. Hogaș se căsătorește cu fiica preotului Costache Gheorghiu din Piatra-Neamț, Elena, cu care va avea opt copii.

aprilie 15. Mihai Eminescu debutează în *Convorbiri literare* cu poezia *Venere și Madonă*. În același an (august 15) revista îi publică *Epigonii*.

1872. Apare studiul lui Titu Maiorescu *Direcția nouă în poezia și proza română*.

1874. Hogaș debutează cu legende florale în ziarul nemțean *Corespondența provincială*.

decembrie 1. Apare, în *Convorbiri literare*, poemul lui Eminescu *Împărat și proletar*.

1876—1877. Vasile Conta publică, în *Convorbiri literare*, *Teoria ondulațiunii universale* în care prezintă o concepție originală asupra evoluției naturii, societății și gândirii, cu elemente dialectice.

1876, octombrie 1. Ion Creangă debutează în *Convorbiri literare* cu povestea *Soacra cu trei nurori*.

1877, mai 9/21. Sesiunea extraordinară la București a Adunării Deputaților proclamă independența de stat a României. Mihail Kogălniceanu declară: „Sîntem independenți, sîntem națiune de sine stătătoare, sîntem o națiune liberă și independentă“.

1877, decembrie 2. Incomod pentru autoritățile locale, Hogaș este înlăturat de la direcția gimnaziului din Piatra-Neamț, care este apoi desființat în 1878.

1878. Împreună cu alți cîțiva intelectuali, întemeiază săptămînalul local *Situațiunea* în care publică mai ales articole de critică socială. După desființarea gimnaziului, se prezintă, la 1 septembrie, ca profesor de istorie și geografie la gimnaziul din Tecuci acum înființat.

— Vasile Alecsandri publică ciclul *Ostașii noștri*, consacrat eroilor Războiului pentru Independență. Pentru *Cîntecul gînteii latine*, poetului i se conferă la Montpellier „le prix du chant latin“.

noiembrie 12. Caragiale citește la „Junimea“ *O noapte furtunoasă*, prima sa creație dramatică. Premiera piesei va avea loc, un an mai tîrziu (1879, ianuarie 18), pe scena Teatrului Național din București.

1880. Hogaș este mutat la Iași ca profesor de istorie la Școala normală „Vasile Lupu“.

ianuarie 20/februarie 2. Apare, la București, revista *Literatorul* (cu întreruperi, pînă în 1919), sub conducerea lui Alexandru Macedonski. Promotoare a poeziei noi, de tip parnasian și simbolist, în jurul ei s-a constituit un ceh-naclu cu același nume.

1881. Gimnaziul din Piatra-Neamț este reînființat și, la recomandarea lui Grigore Tocilescu, secretar general al Ministerului Instrucțiunii, conducerea îi revine „celui mai apt și mai diligent“ dintre profesori, Calistrat Hogaș. Drumețiile în mult îndrăgiții munți ai Moldovei și activitatea publicistică îi întregesc, în anii ce urmează, munca la catedră.

— Ion Creangă publică, în *Convorbiri literare*, *Amintiri din copilărie*.

— Volumul *Nuvele din popor* îl impune pe Ion Slavici ca pe un prozator realist.

februarie 1. Apare, în *Convorbiri literare*, *Scrisoarea I* de Mihai Eminescu. La 1 aprilie și, respectiv, 1 mai, apar *Scrisoarea a II-a* și *Scrisoarea a III-a*.

aprilie 10. Apare la Piatra-Neamț revista lunară *Asachi*, organ al Societății literare și științifice cu același nume. Redactor, de la 10 mai 1881 și pînă la ultimul număr al revistei (10 februarie 1885), Hogaș republică legendele florale apărute în *Correspondența provincială* și dă la lumină versuri noi, corecte, dar lipsite de profunzime și originalitate.

iulie 1/13. Apare la Iași (pînă în 1891), bilunar, apoi lunar, *Contemporanul*, revistă politică, culturală, științifică și literară de orientare general democratică.

noiembrie. Apare volumul *Poesii* al lui Alexandru Macedonski.

1881—1882. Revizor școlar al județului Neamț, Caragiale este deseori oaspete în casa lui Hogaș, pe care, ca scriitor, îl va admira pentru figurile umane „măiestrit încondeiate“ ca *Părintele Iovinadie* și *Părintele*

Ghermănuță și pentru descrierea furtunii din *Singur*, pe care o considera „unică în literatura noastră“.

1882, iulie. Revista *Asachi* găzduiește adevăratul debut literar al lui Hogaș, *Amintiri din o călătorie*, din care, pînă în 1884, apar evocări din itinerariul *Horaița, Văratice, Săcul, Sihla, Agapia*.

1883, august. Convorbiri literare publică poemul eminescian *Luceafărul*.

decembrie. Apare volumul *Poesii* al lui Mihai Eminescu, editat de Titu Maiorescu.

1884, noiembrie 13/25. Premiera piesei lui I. L. Caragiale, *O scrisoare pierdută*, la Teatrul Național din București.

1885, aprilie 8/20. Premiera comediei *D-ale carnavalului* de I. L. Caragiale, la Teatrul Național din București.

1886. Dezgustat de meschinăriile vieții în micul tîrg moldovenesc, Hogaș începe o perioadă de peregrinări. Stabilit la Alexandria (Teleorman), este, pînă în 1890, profesor de istorie, română și franceză, precum și director al gimnaziului.

1888—1910. A. D. Xenopol publică, la Iași, *Istoria românilor din Dacia Traiană* (8 vol.), prima mare sinteză asupra istoriei românilor.

1889, iunie 15. Moare, la București, Mihai Eminescu.

decembrie 31. Moare, la Iași, Ion Creangă.

1890. Apar primele volume de proză ale lui I. L. Caragiale: *Note și schițe* și *Trei nuvele*.

ianuarie 2. Apare la Iași, postum, prima ediție a operelor lui Ion Creangă: *Scrierile lui Ion Creangă, Poveștile*, vol. I (vol. II — *Amintiri, Anecdote* va apare în 1892).

februarie 3/15. Premiera dramei *Năpasta* de I. L. Caragiale, la Teatrul Național din București.

1891. Hogaș revine în Moldova, ca profesor de istorie și română și director la gimnaziul din Roman.

1892. Titu Maiorescu publică *Critice* (3 vol.).

1893—1894. La solicitarea lui A. D. Xenopol, profesor de istorie și apoi rector al Universității din Iași, Hogaș trimite revistei *Arhiva*, întemeiată de Xenopol, bucățile apărute în *Asachi*.

1899. Stabilît la Iași, profesor la Liceul Internat și la Liceul Național, Hogaș pătrunde într-un mediu autentic intelectual unde se va desfășura cea mai fecundă și importantă etapă din activitatea de scriitor. Între colegii de profesorat, G. Ibrăileanu, care-l va atrage apoi în cercul *Vieții românești*. În cadrul Societății universitare române din Iași, Hogaș ține conferința *Cîteva cuvinte asupra psihologiei și caracterului poporului român* urmată, în 1900, de *Petrecherile la țară*, în cadrul societății „Arhiva“.

1900. Subdirector al Liceului Internat, din 1905 director, Hogaș are printre elevii săi viitoare personalități ale științei și culturii românești, între care dr. Mihai Ciucă, dr. Nicolae Lupu, Iorgu Iordan, Dimitrie Gusti, Cezar Petrescu, Demostene Botez, Ionel Teodoreanu, Victor Ion Popa, Mihai Ralea ș.a.

1901. La 25 de ani de activitate literară, I. L. Caragiale publică volumul *Momente*.

Alexandru Vlahuță publică *România pitorească*. Adnotînd volumul, Hogaș îl critică pentru repetarea procedeelor și monotonia descrierii.

1904. Mihail Sadoveanu publică volumele *Povestiri*, *Dureri înăbușite* și *Crîșma lui Moș Precu*.

1905. Apare primul volum al poetului simbolist Dimitrie Anghel, *În grădină*.

Octavian Goga publică volumul *Poezii*.

ianuarie-februarie. Apare la București, bilunar, apoi lunar (pînă în ianuarie-februarie 1925), revista *Viața nouă*. Sub conducerea lui Ovid Densusianu, revista a fost o promotoare a poeziei simboliste.

1906, martie. Apare la Iași, lunar, revista *Viața românească* (pînă în 1916 și 1920—1930 la Iași, 1930—1940 și din noiembrie 1944 la București) în conducerea căreia un rol important a avut criticul Garabet Ibrăileanu.

1907—1912. Hogaș publică în *Viața românească* ultimele însemnări de călătorie, *În munții Neamțului*, diferite proze ca *Părintele Iovinadie*, *Cuconu Ioniță Hrisanti*, *Cucoana Marieta* ș.a., precum și unele retipăriri din *Arhiva*. Este perioada în care se impune ca autor de oarecare circulație și reputație.

1907, toamna. Apare la București broșura lui I. L. Caragiale, 1907, din primăvară pînă în toamnă.

1908. Ion Minulescu publică volumul de versuri *Romanțe pentru mai târziu*.

1909. Garabet Ibrăileanu publică *Spiritul critic în cultura românească*, prima lucrare de sociologie a culturii române moderne, și *Scriitori și curente*, primul său volum de critică literară.

1910. În revista *Tribuna* din Arad sînt publicate primele poezii ale lui Lucian Blaga.

1912. În urma stăruințelor lui G. Ibrăileanu, însemnările de călătorie scrise și publicate de Hogaș sînt strînse într-un volum — *Pe drumuri de munte*. Volumul nu poate fi însă pus în vînzare din cauza numeroaselor și gravelor greșeli de tipar. Obligat să se pensioneze, Hogaș părăsește Liceul Internat, continuînd să predea la un institut particular din Iași, fostul Institut Humpel, devenit Institutul de fete al societății ortodoxe naționale a femeilor române (pînă în 1915).

iunie 9. Moare, la Berlin, I. L. Caragiale.

1914, august 1. Izbucnește primul război mondial. România își proclamă la 3 august neutralitatea.

(toamna). Ghinionul pare a-l urmări pe Hogaș : a doua ediție a volumului *Pe drumuri de munte* va

cădea pradă incendiului de la depozitele editurii „Viața românească”. Capitolele inedite vor fi publicate în revistă : *Șeștina* (1915), *Spre mînăstiri* și *La Agapia* (1916).

1915. Concurent la premiul „Adamache” al Academiei Române, lui Calistrat Hogaș — recomandat cu stîngăcie de fostul său profesor I. Caragiani — îi sînt preferați scriitori minori. Vizînd Academia, Ibrăileanu scria în *Viața românească* : „Neprimindu-te, ți-au dat suprema satisfacție de a te așeza de pe acum în rîndul clasicilor Eminescu, Creangă, Caragiale, Vlahuță, Brătescu — care au trecut prin această lume fără ca Academia să fi luat act de existența lor.” Se retrage la Piatra-Neamț unde-și petrece ultimii ani ai vieții.

1916, august 14/27. Începutul participării României la primul război mondial, alături de Antantă.

1917, august 28. Moartea scriitorului, la Roman. La 8 octombrie, într-un car cu boi, sicriul lucrat dintr-un brad sădit în tinerețe de Hogaș și acoperit cu cetină, era dus la cimitirul din Piatra-Neamț unde scriitorul era reînhumat, conform dorinței lui.

1921. Editura „Viața românească” publică, în două volume, opera lui Hogaș, sub titlul *Pe drumuri de munte* (vol. 2 prefătat de Mihail Sadoveanu).

1922. Primul premiu instituit de Societatea Scriitorilor Români este atribuit, postum, lui Calistrat Hogaș, ca „un act de pietate față de un mare și încă neprețuit îndeajuns scriitor”.

1944. Apare, la Fundația pentru literatură și artă, prima ediție științifică a operei lui Calistrat Hogaș, realizată de Vladimir Streinu : *Pe drumuri de munte*, vol. I (vol. II în 1947).

1952. Opera lui Hogaș este tipărită în prestigioasa colecție „Biblioteca pentru toți” : *Pe drumuri de munte*, cu un cuvînt înainte de Gala Galaction.

1956. Apare, în Editura de stat pentru literatură și artă, ediția *Operele* lui Hogaș îngrijită de Constantin Ciopraga.

1960. Apare monografia *Calistrat Hogaș* de Constantin Ciopraga.

1968. Apare monografia *Calistrat Hogaș* de Vladimir Streinu.

BIBLIOGRAFIE

1. OPERE DE C. HOGAȘ (VOLUME)

EDIȚII APĂRUTE ÎN TIMPUL VIETII :

- Pe drumuri de munte*, Ed. „Viața Românească”, Iași, 1914.
Cucoana Marieta (nuvele), „Căminul”, Biblioteca literară și științifică, nr. 5, București, 1916.
Florica (nuvele), „Căminul”, nr. 23, București, 1916.
Părintele Ghermănuță, „Căminul”, nr. 34 [București], 1916.

EDIȚII POSTUME

- Pe drumuri de munte — Amintiri dintr-o călătorie*, Ed. „Viața Românească”, Iași, 1921.
Pe drumuri de munte — În munții Neamțului, Ed. „Viața Românească”, Iași, 1921. Cu o prefață de Mihail Sadoveanu.
Cucoana Marieta (nuvele), „Căminul”, Biblioteca literară și științifică, nr. 5—5 bis, București, 1922.
Părintele Ghermănuță, „Căminul”, Biblioteca literară și științifică, nr. 34, București, f.a.
În munții Neamțului, Ed. „Cartea Românească”, București, 1934.
Spre Nichit, în *Antologia umorului românesc*, vol. II, Ed. „Adevărul”, Biblioteca școlară, București, 1934.
Amintiri dintr-o călătorie, Ed. „Cartea Românească”, București, 1934 (cu ilustrații).
În munții Neamțului, Ed. „Cartea Românească”, ed. a III-a, București, 1937.
Cuconu Ioniță Hrisanti, Ed. „Cartea Românească”, București, 1938.
Cuprinde : *Cuconu Ioniță Hrisanti*, *Părintele Iovinadie*, *Gheorghe Panu*, *Cucoana Marieta*.
În munții Neamțului, Ed. „Cartea Românească”, ed. a IV-a, București, 1939.

- Pe drumuri de munte*, Fundația pentru literatură și artă, București, vol. I, 1944 ; vol. II, 1947. Ediție îngrijită și introducere de Vladimir Streinu.
- Pe drumuri de munte*, E.S.P.L.A., „Biblioteca pentru toți“, București, 1952. Cu un cuvânt înainte de Gala Galaction.
- În munții Neamțului*, Ed. Tineretului, București, 1955. Cu o prefață de Domnica Filimon.
- Opere*, E.S.P.L.A., București, 1956. Ediție îngrijită, cu un glosar, bibliografie și studiu introductiv de Const. Ciopraga.
- Pe drumuri de munte*, E.S.P.L.A., „Biblioteca pentru toți“, ed. a II-a adăugită, București, 1958. Cuprinde în plus față de ediția din 1952 : *În Valea Sabasei*, *Ion Rusu*, *La Tazlău*. Ediție de largă circulație.
- În munții Neamțului*, Ed. Tineretului, ed. a II-a, îngrijită și prefată de Domnica Filimon, București, 1958. Cuprinde în plus față de ediția din 1955 : *Floricica*.
- Amintiri dintr-o călătorie* (fragment), *În munții Neamțului* (fragment), *Singur*, în *Scriitorii noștri despre frumusețile patriei*, Ed. Tineretului, București, 1959.
- Pe drumuri de munte*, E.S.P.L.A., „Biblioteca pentru toți“, ed. a III-a, București, 1960. Cu o prefață de Const. Ciopraga. Ediție de largă circulație.
- Cu Calistrat Hogaș prin munții Neamțului*, în *Almanahul turistic*, București, 1960.
- În munții Neamțului*, Ed. Tineretului, București, 1961. Prefață și note de G. G. Ursu și George Sanda.
- Pe drumuri de munte*, E.P.L., București, 1965. Prefață și note finale de Const. Ciopraga.
- Proză*, I—II, E.P.L., „Biblioteca pentru toți“, București, 1967. Prefață de Const. Ciopraga. Ediție larg răspândită.
- Proză*, I—II, E.P.L., „Biblioteca pentru toți“, București, 1969 : [vol.] I, *Pe drumuri de munte* ; [vol.] II, *Amintiri*. Prefață de Const. Ciopraga. Ediție de largă răspândire.
- În munții Neamțului*, Ed. Tineretului, București, 1969. Prefață și note finale de Al. Hanță.
- Pe drumuri de munte*, Ed. „Minerva“, București, 1970.
- Pe drumuri de munte*, Ed. „Ion Creangă“, București, 1972.
- Pe drumuri de munte*, Ed. „Albatros“, „Lyceum“, București, 1973. Prefață, note și bibliografie de Ilie Dan. Ediție de largă circulație.
- Amintiri dintr-o călătorie*, Ed. „Minerva“, „Arcade“, București, 1974. Postfață și bibliografie de Constantin Călin.

2. REFERINȚE CRITICE

A. VOLUME :

- Botez, Demostene, *Memorii*, Ed. „Minerva“, București, 1970.
- Calzavaro, Ada, *La vita e l'opera di Calistrat Hogaș*, Roma, 1938.
- Călinescu, G., *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Fundația regală pentru literatură și artă, București, 1941.
- Ciopraga, Const., *Calistrat Hogaș*, E.S.P.L.A., București, 1960 ; *Literatura română între 1900 și 1918*, Ed „Junimea“, Iași, 1970.
- Cornea, Paul, *De la Alecsandrescu la Eminescu*, E.P.L., București, 1966.
- Epure, Al., *Calistrat Hogaș. Contribuție la cunoașterea vieții și operei sale*, Roman, 1935.
- Hogaș, Sidonia C., *Tataia. Amintiri din viața lui Calistrat Hogaș*, Piatra-Neamț, 1940.
- Hogea, Dimitrie, *Din trecutul orașului Piatra-Neamț (Amintiri)*, Piatra-Neamț, 1936.
- Ibrăileanu, G., *Note și impresii*, Ed., „Viața Românească“, Iași, 1920 ; *Scriitori români și străini*, vol. 1, E.P.L., B.P.T., București, 1968.
- Iorga, N., *Istoria literaturii românești contemporane*, vol. II, Ed. „Adevărul“, București, 1934, p. 194.
- Lovinescu, E., *Istoria literaturii române contemporane*, vol. IV, Ed. „Ancora“, București, 1928 ; ed. a II-a, Ed. „Minerva“, București, 1973.
- Micu, Dumitru, *Istoria literaturii române*, vol. 2 (1900—1918), Ed. Didactică și pedagogică, București, 1965.
- Negoîțescu, I., *Scriitori moderni*, E.P.L., București, 1966.
- Peneoș, Pompiliu I., *Viața și opera lui C. Hogaș*, tip. „Adam“, 1928.
- Perpessicius, *Mențiuni critice*, III (1929—1931), F.P.L.A., București, 1935 ; *Mențiuni critice*, IV (1931—1932), F.P.L.A., București, 1938.
- Sadoveanu, Mihail, *Anii de ucenicie*, Ed. „Cartea Românească“, București, 1944.
- Sevastos, Mihail, *Amintiri de la „Viața românească“*, E.S.P.L.A., București, 1956.
- Streinu, Vladimir, *Calistrat Hogaș*, Ed. Tineretului, București, 1968 ; *Pagini de critică literară*, vol. II, E.P.L., București, 1968.

- Teodoreanu, Ionel, *Masa umbrelor*, Ed. „Cartea Românească”, București, 1946.
- Trifu, V. A., *Din trecutul liceului „Petru Rareș”*, 1927.
- Vianu, Tudor, *Arta prozatorilor români*, Ed. Contemporană, București, 1941 ; ed. a II-a, E.P.L., București, 1966.
- Xenopol, A. D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. VI, *Istoria contimpurană*, Iași, 1893, p. 577—578.

B. ARTICOLE, CRONICI, RECENZII :

- Botez, Demostene, *Mirajul călătoriei*, în *Cronica*, II, nr. 36, 1967 ; *Pe urmele lui Hogaș*, în *Gazeta literară*, XV, nr. 6, 8 febr. 1968.
- Botez, Ioan Șt., *Calistrat Hogaș*, în *Calendarul*, București, II, nr. 513, 2 nov. 1933.
- Botez, Joachim, *Umorul lui Hogaș*, în *Curentul*, București, V, nr. 1400, 18 dec. 1931 ; *Calistrat Hogaș*, în *Anuarul liceului de băieți „Petru Rareș”*, Piatra-Neamț, 1931—1932 ; *Minăstirea Neamț*, în *Curentul*, București, VII, nr. 2701, 12 aug. 1935.
- Botez, Octav, C. *Hogaș*, în *Viața românească*, Iași, X, nr. 10-11-12, oct.-nov.-dec. 1915. Republicat în vol. *Pe marginea cărților, Scriitori români și străini*, Ed. Viața Românească, Iași, 1923.
- Cantemir, Traian, *Calistrat Hogaș*, în *Ateneu*, I, nr. 9, 20 sept. 1964.
- Caragiani, I., Raport academic asupra volumului *Pe drumuri de munte*, în *Analele Academiei Române*, Seria a II-a, tom. XXXVII, 1914—1915.
- Cardaș, G., C. *Hogaș*, schiță biografică, în *Universul literar*, nr. 28, 1926.
- Călinescu, G., *Cronica optimistului*, în *Contemporanul*, nr. 8, (594) și 9 (595), 1958. Reprodus în vol. *Cronicile optimistului*, E.P.L., București, 1964.
- Cincă, Valentin, *Precizări*, în *Cronica*, Iași, V, nr. 2 (205), 10 ian. 1970.
- Cioculescu, Șerban, C. *Hogaș și G. Ibrăileanu*, în *Ecoul*, nr. 89, 20 mart. 1944 ; *Pe drumuri de munte*, I, în *Revista Fundațiilor Regale*, XI, nr. 9, sept. 1944 ; *Un clasicist baroc : C. Hogaș*, în *Revista Fundațiilor Regale*, XI, nr. 11, nov. 1944. Reprodus în vol. *Varietăți critice*, E.P.L., București, 1966.

- Ciopraga, Const., *Probleme de măiestrie artistică la Calistrat Hogaș*, în *Iașul nou*, V, nr. 2, 1953; *Peisajul și portretul în creația lui Hogaș*, în *Iașul literar*, nr. 6, 1955; *Calistrat Hogaș între clasicism și parodia lui*, în *Analele științifice ale Universității „A. I. Cuza” din Iași*, secțiunea a III-a, tom. II, fasc. 1—2, 1956; *Calistrat Hogaș*, în *Steaua*, nr. 8, 1957; *Patruzeci de ani de la moartea lui Calistrat Hogaș*, în *Flacăra*, Iași, 25 aug. 1957.
- Comarnescu, Petru, C. Hogaș către C. Meissner, în *Cronica*, nr. 33, 17 aug. 1968.
- Constantinescu, Pompiliu, C. Hogaș. *Schiță de portret literar*, în *Mișcarea literară*, București, II, nr. 5, 1925; *Medalion*, în *Mișcarea literară*, București, IV, 1927. *Anuarul jubiliar la semicentenarul liceului „Petru Rareș” din Piatra-Neamț*, 1921; C. Hogaș — *Rememorare*, în *Vremea războiului*, București, XIV, nr. 664, 6 sept. 1942. Reprodus în *Scrieri alese*, E.S.P.L.A., București, 1957 și în *Scrieri*, vol. III, E.P.L., București, 1969.
- Cotlaru, Gr. M., *Gheorghe Dimitriu Hogaș*, în *Revista vremii*, Galați, II, nr. 34, 1935.
- Crohmălniceanu, Ov. S., *Pe drumuri de munte*, vol. II, în *Contemporanul*, 24 oct. 1947.
- Cristea, Cezar Gr., C. Hogaș, în *Însemnări ieșene*, Iași, III, nr. 8, 1 aug. 1938.
- D[avidescu], N., *Pe drumuri de munte*, în *Flacăra*, București, VII, 1921—1922.
- Dănilă, N., C. Hogaș, „*Opere*”, în *Limba română*, nr. 5, 1956.
- Dinu, G., *Ghetele marelui drumeț*, în *Gazeta literară*, II, nr. 41 (83), 13 oct. 1955.
- Dumitrașcu, Pompiliu, C. Hogaș — *Opere*, în *Steaua*, nr. 6, 1956.
- Epure, Al., *Calistrat Hogaș*, în *Glasul nostru*, Roman, II, nr. 20, 21, 22, 1935 (conferință).
- Erasm, *Comentarii la rubrica „Țintar”*, în *Credința*, București, III, nr. 5, 12 aug. 1935.
- Gafița, M., *Calistrat Hogaș*, în *Albina*, XL, nr. 487, 24 apr. 1967.
- Galaction, Gala, *Cum ne apare azi Calistrat Hogaș*. Cuvînt înainte la *Pe drumuri de munte*, București, E.S.P.L.A., „B.P.T.”, 1952. Reprodus în vol. *Oameni și gânduri din veacul meu*, E.S.P.L.A., București, 1955.
- Hogaș, Sidonia C., *Calistrat Hogaș*, în *Reformatorul*, Piatra-Neamț, nr. 281, mai 1924.
- Ibrăileanu, G., *Calistrat Hogaș — Omul* (inedit), în *Ateneu*, VII, nr. 1, ian. 1971.

- Istratty, Edgar, *Amintirea lui Calistrat Hogaș*, în *Magazin*, X, nr. 440, 12 mart. 1966.
- Ivașcu, G., *C. Hogaș*, în *Insemnări ieșene*, Iași, II, nr. 17—18, 15 sept. 1937. Reprodus cu titlul *Hogaș. Poet al sublimului*, în vol. *Confruntări literare*, E.P.L., București, 1966.
- Lovinescu, E., *Figurine : C. Hogaș*, în *Sburătorul literar*, București I, nr. 46, 1922. Retipărit în *Critice*, vol. VIII, Ed. „Ancora”, București, 1923 și în *Critice*, ed. definitivă, vol. V, Ed. „Ancora”, București.
- Luca, Eugen, *Pe drumuri de munte*, în *Contemporanul*, nr. 333, 1952.
- Manoliu, Petru, *Calistrat Hogaș*, în *Credința*, București, III, nr. 504, 507, aug. 1935.
- Marino-Moscu, Constanța, *Vechi amintiri*, în *Viața Românească*, Iași, XXVIII, nr. 4—5, 1936.
- Mehedinți, S., *Calistrat Hogaș — Pe drumuri de munte*, în *Convorbiri literare*, București, nr. 12, dec. 1921.
- Mincu, I., *Reminiscențe clasice în proza lui Calistrat Hogaș*, în *Limbă și literatură*, 18, 1968.
- Munteanu, V., *Pe drumuri de munte*, în *Cugetul românesc*, nr. 3, 5, 1922.
- Nicanor, P. § Comp., *Notiță la rubrica „Miscellanea”*, în *Viața românească*, Iași, VII, nr. 4, apr. 1912; *D-l. Hogaș și Academia*, în *Viața românească*, Iași, X, nr. 5-6, mai-iun. 1915; *Opera lui C. Hogaș*, în *Viața românească*, Iași, XIV, nr. 1, ian. 1922; *Volumul II al lui Hogaș*, în *Viața românească*, Iași, XIV, nr. 5, mai 1923.
- Nicolescu, Al., *Economul G. Dimitriu-Hogaș*, în *Vocea Galaților*, 2 aug. 1915.
- Ms.[Mihail Sadoveanu]; *Calistrat Hogaș*, în *Insemnări literare*, Iași, 1, nr. 1, 1919.
- Papadima, Ovidiu, *Calistrat Hogaș și viziunea noastră folclorică*, în *Revista Fundațiilor Regale*, IX, nr. 8, 1 aug. 1942.
- Pascu, Petre, *Reeditarea operei unui entuziast drumeț*, în *Tinărul scriitor*, nr. 6, 1956.
- Păunescu-Ulmu, T., *Tipul reprezentativ în literatura română*, în *Năzuința*, VII, 1927, nr. 2.
- Petrescu, Cezar, *Cum am devenit scriitor*, în *Gazeta literară*, IV, nr. 152, 7 febr. 1957. Reprodus în *Evocări și aspecte literare*, Ed. „Facla”, Timișoara, 1974.
- Piru, Al., *Calistrat Hogaș*, în *Varia I. Preciziuni și controverse*, Ed. „Eminescu”, București, 1972.

- Pop, Augustin Z. N., *Începuturile literare ale lui Calistrat Hogaș*, în *Avântul*, Piatra-Neamț, XI, nr. 181, 1939; *Două începuturi scriitoricești: Duiliu Zamfirescu și Calistrat Hogaș*, în *Făt-Frumos*, 1941, nov.-dec.
- Rebreanu, Liviu, C. Hogaș, „*Pe drumuri de munte*”, 2 vol. *Raport de premiere*, în *Însemnări și dări de seamă privind Societatea Scriitorilor Români*, București, 1922.
- Renert, M. A., *Douăzeci de ani de la moartea lui C. Hogaș*, în *Adevărul literar și artistic*, nr. 875, 12 sept. 1937; *Calistrat Hogaș*, în *Reformatorul*, Piatra-Neamț, XVIII, nr. 859, 1935.
- Retivoiu, N., *Rînduri despre Calistrat Hogaș*, în *Revista colegiului național „Sf. Sava”*, București, VIII, nr. 6—7, 1934.
- Sadoveanu, Mihail, *În munții Neamțului (Cîteva cuvinte)*, în *Viața românească*, Iași, XIII, nr. 9, sept. 1921. Reprodus ca prefață la *Pe drumuri de munte — În munții Neamțului*, Ed. „Viața Românească”, Iași, 1921.
- Solomon, Constantin, C. Hogaș. *Contribuție la biografia sa*, în *Analele Moldovei*, Tecuci, I, fasc. I—IV, ian.-dec. 1941.
- Stăhiescu, D. L., *Calistrat Hogaș și societatea omenească*, în *Revista vremii*, II, nr. 3—4, 1935; *Trei scrisori inedite ale lui Calistrat Hogaș*, în *Iașul literar*, IX, nr. 9—10, 1958.
- Streinu, Vladimir, *Introducere în opera lui Calistrat Hogaș*, I, în *Revista Fundațiilor Regale*, VIII, nr. 3, 1 mart. 1941.
- Șerban, Sergiu, *Calistrat Hogaș*, în *Ateneu*, I, nr. 2, sept. 1964.
- Teodoreanu, Al. O., *Amintiri despre Calistrat Hogaș*, în *Tribuna*, I, nr. 30, 31 aug. 1957.
- Topîrceanu, G., *Pe drumuri de munte*, în *Viața românească*, Iași, IX, nr. 10-11-12, oct.-nov.-dec. 1914.
- Turcu, Constantin, *O viață de boem*, în *Avântul*, Piatra-Neamț, III, nr. 60, 1930; *O medalie turistică*, în *Avântul*, Piatra-Neamț, XI, nr. 179, 1939; *Muzeul Calistrat Hogaș, Calistrat Hogaș și începuturile liceului din Piatra-Neamț*, în *Preocupări de cultură regională*, III, Piatra-Neamț, 1941.
- Ungureanu, S., *Opera lui Hogaș într-o nouă ediție*, în *Scrisul bănățean*, nr. 4, 1956.
- Ursu, G., *Calistrat Hogaș și Tecuciul său natal*, în *Convorbiri literare*, București, LXXX, nr. 9-10, sept.-oct. 1942.
- Vintilă, Petru, *L-am văzut pe Calistrat Hogaș*, în *Gazeta literară*, II, nr. 15 (57), 14 apr. 1955.

S U M A R

Calistrat Hogaș — Un „minor mare“ ? de Jana Balacciu / 5

Notă asupra ediției / 15

LITERATURA CALĂTORIILOR PE DRUMUL SUBIECTIV

Prefața autorului pentru ediția din 1912 / 18

PROFESORUL INTRAT ÎN LEGENDĂ, OMUL MEREU TÎNĂR

AL. O. TEODOREANU

Amintiri despre Calistrat Hogaș / 22

G. IBRAILEANU

[Omul] / 26

PRINTRE CONTEMPORANI — Suflet primi- tiv și păgîn, artist strălucit al stilului

G. TOPÎRCEANU

[Un descendent al lui Homer] / 30

OCTAV BOTEZ

[Fiorul adevăratei poezii] / 32

POSTERITATEA CRITICĂ — Aed din faptul lumii

LIVIU REBREANU

[Viața însăși] / 46

E. LOVINESCU	
[Rapsod homeric] / 48	
GEORGE IVAȘCU	
...Peisagist al sublimului / 58	
G. CALINESCU	
[Un minor mare] / 62	
TUDOR VIANU	
Ironiști și umoriști / 71	
OVIDIU PAPADIMA	
Calistrat Hogaș și viziunea noastră folclorică / 78	
POMPILIU CONSTANTINESCU	
[Suflet de păstor transhumant] / 90	
VLADIMIR STREINU	
[Un clasic descriptiv] / 95	
ȘERBAN CIOCULESCU	
[Un clasicist baroc...] / 108	
I. NEGOIȚESCU	
Un turist romantic... / 124	
OV. S. CROHMĂLINICEANU	
Pe drumuri de munte, vol. II — Răzlețe și diverse / 129	
CONST. CIOPRAGA	
Calistrat Hogaș între clasicism și parodia lui / 132	
DUMITRU MICU	
[Evocatorul Hălăucei] / 142	
PAUL CORNEA	
De la Haller și Rousseau la Russo și Calistrat Hogaș / 159	
ILIE DAN	
[Poet al muntelui] / 162	

A d d e n d a

Tabel cronologic / 175
Bibliografie / 185

Lei 5,75

biblioteca critică

